

**Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola**

**A posztszocialista Délkelet-Európa
térszerkezeti és városhálózati folyamatai**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Készítette: Rác Szilárd

Témavezető: Prof. Dr. Hajdú Zoltán
tudományos tanácsadó

Pécs, 2017

Tartalom

1. Bevezetés	4
2. Fogalmi keretek	12
2.1. Csomópontok a térben, világtrendek	12
2.2. Város.....	15
2.3. Városkategóriák.....	18
2.4. A város kapcsolati viszonyai, térbeli összefüggései és a térszerkezet	24
3. Európai kitekintés	27
3.1. Posztszocialista jellegzetességek	30
3.2. Az Európai Unió policentrikus koncepciója és a területi kohézió.....	36
4. A kutatási tér lehatárolásának sajátosságai.....	41
5. Délkelet-Európa térszerkezete és városhálózata.....	45
5.1. A városhálózat ciklikus fejlődése	45
5.2. Politikai földrajzi sajátosságok és a modern városhálózat fejlődéstörténete.....	54
5.3. A Nyugat-Balkán fejlődése, településhálózati és térszerkezeti sajátosságai	59
5.4. A Kelet-Balkán fejlődése, településhálózati és térszerkezeti sajátosságai	80
5.5. A fővárosok és régióik sajátosságai.....	89
5.6. Gazdaság és városhierarchia.....	92
5.7. Közigazgatás és városhierarchia.....	96
6. Horvátország térszerkezete és városhálózata	98
6.1. Horvátország területi folyamatai, térszerkezete és városhálózata	98
6.2. A magyar–horvát együttműködések sajátosságai és térszerkezeti alapjai.....	138
7. Új integrációs ciklus lehetőségei	156
8. Összefoglalás	162
Irodalom	166

Ábrajegyzék

1. ábra: Délkelet-Európa poszt szocialista országai: a kutatási terület.....	6
2. ábra: A Föld rurális népessége és a kontinensek urbánus lakossága.....	13
3. ábra: Az urbánus lakosság megoszlása a különböző városkategóriák között	14
4. ábra: A kutatási teret érintő lehatárolási sajátosságok.....	43
5. ábra: A városi népesség aránya, 1990–2015	46
6. ábra: A 10 ezer főnél népesebb városok nagyságrendi tagolódása, 2011	52
7. ábra: A Nyugat-Balkán városállománya és térszerkezete, 2011	78
8. ábra: A Kelet-Balkán városállománya és térszerkezete, 2011	89
9. ábra: Egyes fővárosok országon belüli népességaránya, 1990–2000.....	91
10. ábra: GDP-törésvonalak Délkelet-Európában, 1995–2014	94
11. ábra: GaWC-világvárosok Délkelet-Európában, 2000–2016.....	95
12. ábra: Horvátország makroregionális egységei.....	100
13. ábra: Horvátország megyéi, megyeszékhelyei és statisztikai régiói, 2013.....	102
14. ábra: A népsűrűség és a lakosságszám a megyékben, 2011	105
15. ábra: Horvátország nagyobb nemzetiségeinek megyei eloszlása, 2011	112
16. ábra: Az urbánus lakosság aránya, 2011	114
17. ábra: Horvátország városai, 2011	117
18. ábra: Horvátország funkcionális városhálózata	121
19. ábra: A GVA főbb szektoronkénti aránya Horvátország megyéiben, 2013	126
20. ábra: Az idegenforgalom területi különbségei Horvátország régióiban.....	131
21. ábra: Horvátország közlekedési infrastruktúrája, 2016	133
22. ábra: Horvátország térszerkezete.....	138
23. ábra: Pannon-Horvátország határátkelői, 2014	149
24. ábra: Települési partnerkapcsolatok az IPA 2007–2013 programban.....	152
25. ábra: Délkelet-Európa EU-integrációs viszonyai, 2016	158
26. ábra: Délkelet-Európa NATO-integrációs viszonyai, 2016	159
27. ábra: Délkelet-Európa térszerkezete.....	161

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: Az urbánus település definíciója a vizsgált országokban.....	18
2. táblázat: A Balkán, illetve a Balkán-félsziget időbelileg változó lehatárolásai	42
3. táblázat: A ciklikus fejlődés általános hatása a Balkán városhálózatára és tér szerkezetére	47
4. táblázat: A nagyvárosok közigazgatási hierarchiájának változása	51
5. táblázat: A nyugat-balkáni országok európai uniós integrációja.....	54
6. táblázat: Egyes fővárosi régiók országon belüli súlya.....	90
7. táblázat: Délkelet-Európa TOP100 vállalati székhelyének elhelyezkedése, 2014	92
8. táblázat: Közigazgatás és területi szintek	96
9. táblázat: A horvát NUTS 2 régiók fontosabb közigazgatási jellemzői, 2011	101
10. táblázat: Horvátország megyéinek közigazgatási alapadatai, 2011.....	103
11. táblázat: Természetes szaporodás Horvátország megyéiben, 2001–2011.....	107
12. táblázat: Vándorlási egyenleg Horvátország megyéiben, 2002–2011.....	109
13. táblázat: Horvátország megyéinek korstruktúrája, 2011	110
14. táblázat: Horvátország nagyobb nemzetiségeinek korstruktúrája, 2011	113
15. táblázat: Horvátország megyéinek népességi alapadatai, 2011	115
16. táblázat: Horvátország megyéinek települési alapadatai, 2011	115
17. táblázat: Horvátország főbb megyei fejlettségi mutatói	125
18. táblázat: Képzettségi adatok Horvátország megyéiben, 2011	128
19. táblázat: Regisztrált munkanélküliségi ráta Horvátország megyéiben, 2002–12...	129
20. táblázat: Megyei közúti közlekedési és infrastrukturális adatok, 2011	134
21. táblázat: Határ menti együttműködési projektek Horvátország megyéiben, 2013	136
22. táblázat: Közúti határátkelők	148

1. Bevezetés

A városok területi fejlődésben játszott szerepe – napjaink térformáló erőinek domináns városi koncentrációja miatt – egyre erősödik, miközben az erőforrásokért folyó küzdelem fokozza a városok közötti konkurenciaharcot. Ezzel párhuzamosan a városok egyszerre támaszkodnak szűkebb, integrált környezetükre és kerülnek kapcsolatba távolabb fekvő, de funkcióikban hasonló városokkal. A disszertáció témája Délkelet-Európa, egy (folyamatosan ellentétesen lehatárolt) permanensen átalakuló térség térszerkezetének és városhálózatának értelmezése. Az írás nem egy értéksemleges leíró elemzés, hanem a modernizáció, a területi fejlődés és fejlesztés szempontjából érzékeny és vitatott pontokat vizsgáló értékelés. Összegzése nyolcévnyi, a városok gazdasági és térszervezési potenciálját áttekintő kutatásnak.

A versenyképességet befolyásoló faktorok közül a városhálózat a legstabilabb tényező. A városhálózat sajátossága, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozza, miközben egyúttal a jövőbeli törekvések kiindulópontját is jelenti. Ez a struktúra magán viseli a korábbi korszakok, különösen az államszocialista időszak tudatos fejlesztéseinek eredményeit. Délkelet-Európa esetében az teszi indokolttá a 25 év átalakulásának elemzését, hogy olyan mértékű változások zajlottak le, amelyek Nyugat-Európában egy évszázad alatt észlelhetők.

Az elmúlt negyedszázad alapvető változásokat hozott Kelet-Közép-Európa egészén, de különösen Délkelet-Európában (Illés, 2002; Kocsis, 2007; Kobilka–Pap, 2011; Horváth–Hajdú, 2011). A rendszerváltozás és annak módja, az új államok, államhatárok és együttműködések újabb tényezők mentén differenciálták a térszerkezetet és a településhálózatot. Ezek a folyamatok természetesen nem elsősorban a településhálózatról szóltak, ugyanakkor az átalakulás minden részeseleme közvetve, de sok tekintetben közvetlenül is megjelent a települések életében, a hálózati kapcsolatok alakulásában.

Minden országban jelentős különbségek alakultak ki a városok és azok különböző csoportjai között. A posztszocialista átalakulási folyamatok és a közép-európai városok kutatásának hatalmas szakirodalma van mind külföldi (Musil, 1992; Andrusz et al. 1996; Gorzelak, 1996; Hamilton et al. 2005; Turok–Mykhnenko, 2007; Taylor, 2010; Sassen, 2011; Scott–Kühn, 2012 – csak néhány átfogó munkát említve), mind magyar (Enyedi, 1998, 2012; Kovács, 2014; Rechnitzer, 2014; Horváth, 2015) tekintetben. A délkelet-európai országok többségét is vizsgáló, nagyobb terjedelmű összehasonlító munkák száma

azonban elenyésző (teljes kontinens: BBSR, 2011; posztjugoszláv térség: Reményi, 2009a), néhány tanulmányra (Dimou–Schaffar, 2009; Mykhnenko–Turok, 2008; Hardi, 2007; Papadaskalopoulos et al. 2005; Petrakos–Economou, 2002), uniós projektekre (Estia, Estia-Spose, PlaNet CenSE) korlátozódik. A Balkán – pontosabban annak egy folyamatosan zsugorodó része – az európai területi kutatások fehér, illetve szürke foltja (lásd például az ESPON-kutatások Európa-térképeit), így nemzetközileg értékes vizsgálati téma.

A volt Jugoszlávia területén mélyreható változásokat hozott ez az időszak. A háborús pusztítások (Coward, 2004; Graham, 2004; Riedlmayer, 2002; Nation, 2003) éppúgy hatással voltak a régiók és városok átalakulására, mint a demográfiai, migrációs jellemzők vagy az etnikai viszonyok változásai (Coward, 2002; Hammel, 1993; Ramet, 2005, 2006; Đurđev et al. 2009). A gazdasági, politikai és társadalmi rendszerváltás, az új államhatárok újabb tényezők mentén differenciálták a térstruktúrákat (Koči-Pavlaković–Pejnović, 2005; Zeković, 2009). Az euroatlanti integráció nagytérségi együttműködési programjai új kihívásokat és lehetőségeket hordoznak (BBR 2006; ÖIR 2006; RePUS 2007; Papadaskalopoulos et al. 2005) a részhalmazokra fragmentálódott hálózat reintegrációjában. Az egyes országok átalakulását, illetve kiemelt kérdéseket (háború, migráció, politikai rendezés) vizsgáló szakirodalom hatalmas és szerteágazó, a városhálózati-térszerkezeti áttekintés azonban a kutatások egyik hiányterületeként azonosítható.

A belső folyamatoknak sajátos aspektust ad, hogy a vizsgált országok fele (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Románia, Szerbia és Szlovénia) a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence határán fekszik. Nyugat- és Közép-Európa – nem csak földrajzi szempontból – itt találkozik Délkelet-Európával. A Balkán-félsziget északi határait eltérő módon fogalmazzák meg. Természetföldrajzi szempontból összetett jellegű a terület, ahol Európa minden sajátossága megjelenik. Ennek ellenére nem földrajzi szempontból a legbonyolultabb a térség. A félsziget területén mindenkor különböző etnikumok, kultúrák, vallások színes mozaikja létezett, amely miatt a történelmi folyamatok intenzitása mindig magas volt (Hajdú et al. 2007). A különböző térkategóriák (Balkán, Nyugat-Balkán, Délkelet-Európa stb.) egy történetileg nehezen formálódó folyamat összetevői, a lehatárolt területek szinte mindenki számára sajátos, ciklikusan újraértelmezett jelentéstartalommal bírtak. Az egyes területi kategóriák belső elfogadása a legtöbb esetben problematikus volt, illetve az is maradt.

Magyarország számára több okból is kiemelt jelentőségű a déli szomszédság. A Balkán hagyományosan a hazai külpolitika egyik fontos célterülete. A földrajzi közelségből adódóan stabilitása, biztonsági kockázata közvetlen hatással van hazánkra. A térségben – a lehatárolástól függően – jelentős számú magyar kisebbség él. A településeket és régiókat történeti kapcsolatok kötik össze. A korábbi területi munkamegosztás újjáélesztése és új típusú kooperációk kialakítása kölcsönösen előnyös, egyrészt a határon átnyúló társadalmi, kulturális és területfejlesztési kihívások megoldásában, másrészt a gazdasági együttműködés kiteljesedésében.

A kutatás célja, területi fókusz, módszerei

A disszertáció célja Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati alkalmazkodási és fejlődési folyamatainak feltárása a rendszerváltozásokat követő időszakban. Ennek során a dolgozatban tíz országot vizsgálok: Albániát, Bosznia-Hercegovinát, Bulgáriát, Horvátországot, Koszovót, Macedóniát, Montenegrót, Romániát, Szerbiát és Szlovéniát (1. ábra). Az átalakulás sajátosságaira tekintettel elsősorban a posztjugoszláv térség elemzése elmélyültebb, Horvátország esetében különösen részletes.

1. ábra: Délkelet-Európa posztszocialista országai: a kutatási terület

Forrás: Saját szerkesztés.

A vizsgálni kívánt országok és városaik között sok tekintetben érdemi eltérések vannak, emiatt az egyediségek meghatározása éppúgy feladat, mint a közös sajátosságok feltárása. A térség összetett viszonyai és az eddigi saját kutatások alapján az átrendeződés jellegzetességei, a hálózati sajátosságok esszenciái jelennek meg a disszertációban. A mind a tíz országra kiterjedő elemzés, a hálózati működés (működtetés, formálás) részletekbe menő feltárása és bemutatása a terjedelmi korlátok miatt nem lehetett célja a dolgozatnak.

A fejlődési folyamatok két rendszerben mozognak. 1) A központi fejlesztések várospolitikai, városhálózat-fejlesztési célokat is szolgálnak, ahogyan korábban is. A koncentrált állami nagyberuházások révén egyes területeken céltudatosan és jelentősen módosították a városhálózat történetileg kialakult központrendszerét, kapcsolatait. Az állam szerepe részben megmaradt a helyi és területi közigazgatás, a közszolgáltatások szervezésének biztosítása tekintetében és az infrastrukturális hálózatok alakításában. A döntések azonban már részben a lokális érdekek mentén formálódnak és új elemként megjelent a választópolgárok nagyobb részének kedvező politikai hasznosság. 2) Emellett a változások lényegi eleme, hogy a korábban erősen centralizált döntések helyett megjelent a magánkezdemenyvezések tömege, a belső és külső tőke alapvető szerepet kezdett játszani a gazdasági döntésekben, a népesség foglalkoztatási lehetőségeinek alakításában. Bár a piacgazdaság formálódó viszonyai között a magántőke elsődlegesen saját eredményességét helyezi előtérbe, működési és beruházási tevékenysége során a településhálózattal mint adottsággal számol, ugyanakkor a központi, területi és helyi rezsimek befolyásolhatják a beruházásokat.

A térformáló folyamatok szempontjából a városállomány, illetve a városhálózat kapott meghatározó szerepet. Az Európai Unió regionális politikai szemléletében, fejlesztéspolitikájában is a nagyvárosokra terelődött a hangsúly. Az átalakulás folyamatai leginkább a nagyvárosi és fővárosi funkciókat érintették, ezért erre a településkategóriára koncentráltam a kutatás során.

A téma sokrétűsége, összetettsége (bonyolultsága) okán nem egy konkrét tudományterület, iskola vagy módszertan mentén elemzem a térség átalakulását. Délkelet-Európa térszerkezeti, városhálózati formálódásának fokozatos megismerése alapján – a rendelkezésre álló adat- és információhalmaz hiányosságaira is tekintettel – egyre inkább megerő-

sődött bennem, hogy több kutatási módszer egyidejű használata indokolt. Leíró, adatelemző, folyamatértékelő, dokumentum- és irodomelemző munka, terepbejárások és a kialakult gondolatok tudományos megmértése alapozták meg a munkahipotéziseket. A disszertáció az előbbieik alkalmazása révén szintetizáló és empirikus szemléletben készült.

A disszertáció kiinduló pontját a rendelkezésre álló hazai és nemzetközi szakirodalom kritikai feldolgozása adta. A konkrét, témába vágó források többnyire nem szintézis jellegűek, hanem országokra, régiókra, városokra koncentrálnak. Színvonaluk eltérő, szemléletük és módszertanuk rendkívül változatos. Többségük leíró, adatelemző, sok tekintetben fejlesztéspolitikai irányultságú. A források között jelentős arányban található helyi kutatók, szakemberek munkái. A nemzetközi, illetve a mértékadó hazai publikációk feldolgozása mellett alapvetően törekedtem a délkelet-európai szerzők (anyanyelvükön írt) munkáinak megismerésére, kutatásba integrálására. Ez a háromoldalú – térségen kívüli/nemzetközi, magyar, térségi/helyi – szakirodalmi megalapozás segítette a szintetizálásban és a kritikai hozzáállás kialakításában.

Az elemző, értékelő munka alapját a statisztikai adatok (elsősorban a nemzeti statisztikai hivatalok) és a primer források (tervek, koncepciók, jogszabályok, sajtóhírek) adták. Számos feltevés, állítás – legyen az tudományos, politikai, közéleti vagy éppen saját gondolat – ellenőrzésére, illetve továbbgondolására biztos fogódzót jelentett számomra az adatelemzés. Ez alapos és szisztematikus adatgyűjtést követelt meg, ami a téma aktualitásához mérten folyamatos frissítést is igényelt. Ez az egész dolgozatban tetten érhető, a horvát esettanulmány esetében különösen. Nehézséget jelentett, hogy a vizsgált tér, illetve annak egy (európai uniós politikai felfogásban) folyamatosan zsugorodó része a területi és városkutatások adatéhsége szempontjából közel sem ideális. Nyugat-, de még Közép-Európa-hoz viszonyítva is sok a statisztikai értelemben vett fehér vagy szürke folt.¹ Ez sok tekintetben korlátozta a következtetések megfogalmazását, különösen a teljes vizsgálati területre vonatkozó megállapítások terén.

¹ Előfordul, hogy egyáltalán nincs adat, még becslések sem; gyakori, hogy nincs területileg, módszertanilag harmonizált, keresztmetszeti vizsgálatot lehetővé tevő adat; az új államok miatt sok esetben nincs (vagy nem hiteles a) friss, illetve régebbi adat, így az adatsorok nem teszik lehetővé hosszabb időszak folyamatelemzését; leggyakoribb, hogy nincs megfelelő területi bontású adat.

Részben az állításaim bizonyításaként és összefoglalásaként, részben hiánypótló céllal több ábra került a dolgozatba, nagy részük saját szerkesztésű, eredeti munka. A táblázatok és ábrák használatának célja a térbeli folyamatok megismerésének segítése, a tartalom tagolása, illusztrálása volt. Megszerkesztésük elve a lényeges mondanivaló világos és átlátható megfogalmazása volt.

Az újszerű eredmények elérését a helyismereti tudásom lassú, de következetes bővítése alapozta meg. A délkelet-európai utazások, terepbejárások, a helyi kutatókkal, szakemberekkel, politikusokkal történt eszmecserék, a gondolataim szakmai, tudományos megmértése (konferenciák, publikációk, projektek keretében) mind ezt szolgálták. A térség sokoldalúsága és kiterjedése miatt azonban közel sem egyenletes a tér- (táj-, város-) és társadalomismeretem, az esettanulmány országválasztásakor (Horvátország) ezért a nagyobb ismerethalmaz és saját tapasztalat fontos szempont volt.

Kutatási kérdések, hipotézisek

A kutatás alapvető kérdése, hogy az elmúlt közel negyedszázad során Délkelet-Európa és az egyes országok városhálózata és térszerkezete miként és mitől változott meg, mik voltak az átalakulás mozgatórugói, a közös és egyedi sajátosságok.

A disszertáció és az alapját képező publikációk megírása során az alábbi kutatási kérdések foglalkoztattak: Vannak-e olyan térségi jellemzők, amelyek sajátosan (de)formálhatják a településhálózati fejlődést? Az átalakulás hogyan érinti az egyes városokat, illetve a településhierarchiát? Melyek az átalakulás terjedésének jellemző irányai? Mi magyarázza a fővárosok abszolút és relatív súlyának növekedését? Hogyan változnak a határmenti kapcsolatok, az államhatár felfogása? Hogyan képzelhető el a városhálózat(ok) jövője?

A motivációm az jelenti, hogy a téma tudományos szempontból izgalmas, sok szakmai érdekességet, különlegességet, néha újdonságokat is fel lehet fedezni. Az eddigi visszajelzések alapján a hazai tudományt mindenképpen gazdagítja, tartalmaz hiánypótló vagy újszerű eredményeket. A hipotézisek megfogalmazásakor – pontosabban kezelhető számúra redukálásakor – ez vezérelt.

Az előbbiekkal összhangban öt munkahipotézist fogalmaztam meg.

(H1) Feltételezésem szerint Délkelet-Európa 1990-re létrejött térszerkezeti sajátosságai több tekintetben lényegileg megváltoztak az elmúlt negyedszázad átalakulási folyamatai következtében.

(H2) Azonosíthatók olyan közös térségi jellemzők, amelyek sajátosan alakították, befolyásolták Délkelet-Európa térszerkezeti és a városhálózati fejlődését.

(H3) Délkelet-Európa az európai térszerkezet és városhálózat integráns része lett, amely a rendszerváltozások után, meghatározó folyamatait tekintve közelített az európai trendekhez, a visegrádi országokhoz hasonlóan. Ez egyfajta új integrációs időszak, melynek vélt terjedési iránya részben pontszerű, részben észak–déli, illetve nyugat–keleti.

(H4) Szükségszerű a fővárosok kiemelkedő fejlődése és szerepnövekedése, elsősorban az új fővárosok esetében.

(H5) A városhálózat különböző szintjein azonosíthatók általános tendenciák, valamint térségspecifikus átalakulási folyamatok.

A dolgozat szerkezete és a saját kutatási előzmények

A dolgozat egy területi hierarchia (Föld, Európa, Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa, Kelet- és Nyugat-Balkán, Horvátország, Pannon-Horvátország, horvát–magyar határtérség) alapján a következők szerint épül fel. A *második* fejezet tartalmazza a világtrendeket, azt a gondolati kört, fogalmi rendszert, amelynek elméleti keretei között a konkrét vizsgálatok folytak. A *harmadik* fejezet kitekintést ad Európa térszerkezetére, általános trendeket felvázolva, kitérve a poszt szocialista országok fejlődésére és az EU policentrikus koncepciójára. A *negyedik* fejezet foglalkozik a kutatási tér lehatárolásával, térértelmezéseivel. Az *ötödik* fejezet részletesen elemzi Délkelet-Európa (a Kelet- és a Nyugat-Balkán országainak) városhálózati jellemzőit, átalakulását, térszerkezeti alapvonásait. A rendszerváltozásokat követő folyamatok és következmények feltárásával ez a dolgozat egyik, jelentős újdonságtartalommal bíró, összehasonlító része. A *hatodik* fejezet egyfajta mélyre fúrás, amely esettanulmányként foglalkozik Horvátország térszerkezeti és városhálózati jellemzőivel, az elmúlt két évtized területi folyamataival, továbbá a horvát–magyar határ menti kapcsolatok térszerkezeti jellemzőivel. A *hetedik* fejezet Délkelet-Európa térszerkezeti, városhálózati perspektíváival foglalkozik, egy új integrációs időszak lehetőségével. A *nyolcadik* fejezet zárja a kutatást, amelyben összegzem az új eredményeket, verifikálom a hipotéziseket és vázolom további kutatásaim lehetséges irányait.

A disszertáció felépítése és megírása során mintegy két tucat, korábban már megjelent – önállóan, illetve társszerzőkkel közösen jegyzett – kutatási eredményemet² foglaltam össze. Ezek döntő többsége lektorált folyóiratcikk, illetve könyvfejezet volt. A doktori értekezés alapját képező publikációkra eddig hatvannégy független hivatkozás érkezett, közülük tizenegy külföldi szerzőktől. Minden fejezet témájában volt szerencsém konferenciákon megvitatni a gondolataimat, összességében huszonzét előadást tartottam a disszertációhoz kapcsolódóan, ezek közül tizenegyet külföldön, illetve a határon túl. A konferencia-részvételeket, terepbejárásokat és részben a publikációkat négy nagyobb kutatási projekt tette lehetővé, amelyekben közreműködő kutatóként vettem részt: 2007–2009 Carpathian Project (INTERREG IIIB CADSES), 2012–2015 ET2050 Territorial Scenarios and Visions for Europe (ESPO), 2012–2016 Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában³ (NK OTKA), 2015–2018 Változás és folytonosság a magyar térképekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika (NN OTKA).

² A *második* fejezet három publikációra épül. A fogalomértelmezés részben a Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztériumnak készített és a VÁTI által lektorált területfejlesztési fogalomtárban (<https://www.teir.hu/fg/>) megírt egyes szócikkeimre – város, regionális központ, regionális székhely stb. – épül. A városi alapfunkciók bemutatását a Comitatus folyóiratban (Rácz, 2008a, 3–19. p.) közölt tanulmányom alapozta meg. A magasabb rendű funkciókkal egy doktoriskolai évkönyv részeként foglalkoztam először (Rácz, 2008b, 232–244. p.). A *harmadik* fejezet szintén támaszkodik a területfejlesztési fogalomtárban közölt szócikkeimre (ESDP, ESPO). A *negyedik* fejezetben a tércategóriák értelmezését két könyvfejezet (Rácz, 2011a, 150–172. p.; Rácz, 2011b, 211–237. p.) és két kötet szerkesztés (Gál–Rácz, 2008; Rácz, 2006) során kialakult ismerethalmaz és térszemlélet alapozta meg. Az *ötödik* fejezet keretében publikáltam a legtöbbet, kiváló szerzőtársaim hathatós közreműködésével. A történeti földrajzi vizsgálatokat két könyvfejezetben kezdtem el (Gál–Rácz, 2014, 91–102. p.; Rácz, 2015a, 227–239. p.). A rendszerváltozást követő átalakulási folyamatok három folyóiratban közölt cikk – Deturope (Rácz, 2014a, 46–63. p.), Magyar Tudomány (Faragó–Hajdú–Rácz, 2012, 389–406. p.), AUPO Geographica (Hajdú–Rácz, 2011, 63–77. p.) – és hat könyvfejezet (Faragó–Rácz, 2010, 241–272. p.; Rácz, 2011a, 150–172. p.; Rácz, 2011b, 211–237. p.; Faragó–Rácz, 2011, 256–288. p.; Rácz, 2014c, 206–227. p.; Rácz, 2015c, 325–339. p.) megállapításain alapul. A *hatodik* fejezet a legfrissebb kutatásaimat tartalmazza. Horvátországgal kapcsolatos gondolataim részben már publikálásra kerültek a Regional Statistics, valamint a Tér és Társadalom folyóiratban (Rácz, 2014b, 87–105. p.; Rácz, 2016b, 81–104. p.), illetve három könyvfejezetben (Rácz, 2013, 38–71. p.; Hajdú–Mujič–Rácz 2013, 188–217. p.; Rácz, 2015b, 93–107. p.), részben elbírálás alatt állnak jegyzett folyóiratokban. A horvát–magyar kapcsolatrendszerrel való mélyebb vizsgálódásra egy határon túli felkérés, majd az intézeti határkutató csoportban való részvétel motivált, ez idáig egy könyvben (Rácz, 2014d, 98–107. p.), egy konferenciakötetben (Rácz, 2016a, 401–408. p.) és a Geographica Pannonica folyóiratban (Rácz, 2017, 54–67. p.) közöltem tanulmányt. A *hetedik* fejezet alapvetően az ötödik fejezetben már hivatkozott írások következtetéseire épül, továbbá tartalmazza egy területi scenáriókat, jövőképeket felvázoló ESPO-kutatás (Rácz–Faragó, 2013, 29–34. p.) megállapításait is.

³ A disszertációm az Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a 21. század elején című, NK104985 témaszámú NKFIH kutatás keretében készült el.

2. Fogalmi keretek

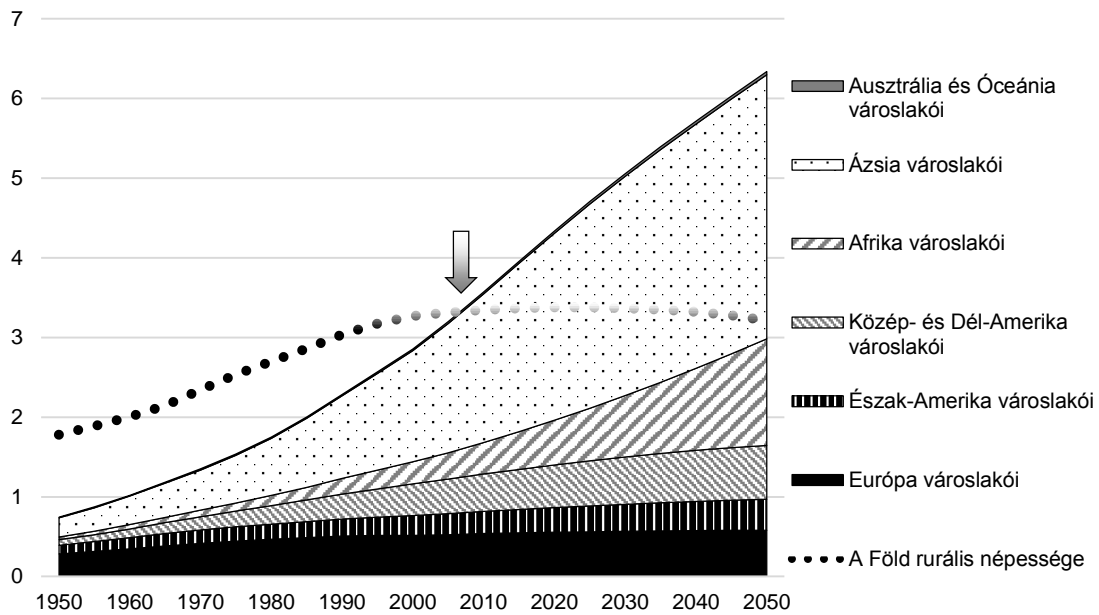
Minden tudományágnak megvan a saját fogalmi rendszere, amelyben magyarázat nélkül használhatók különböző alapkifejezések, mert feltételezhető, hogy azok értelmezésében és használatában konszenzus van, ugyanazt értik rajta a szakterület művelői. Ez a feltételezés olyan határtudományok, folyamatosan formálódó határterületek esetében, mint amilyen a regionális kutatások, kevésbé helytálló, mivel rendkívül szerteágazóak azok a diszciplínák, ahonnan a vizsgálat tárgyát közelítjük. Miután ez a disszertáció egy regionális tudományi doktori iskolában készült, ahol különböző, térrel foglalkozó (társadalom) tudomány kifejezései és módszertana élnek együtt, ezért bizonyos, a dolgozat témájából adódóan sokszor használt, alapvető – bár a köznapi nyelvhasználatban triviálisnak tűnő – fogalmat célszerű röviden értelmezni, hogy én mit értek alattuk. Ilyenek: a város, annak nagyságrendi tagolása (kis-, közép-, nagy, világváros), kapcsolati viszonyai (városszerkezet, -rendszer, -hierarchia, -hálózat), térbeli összefüggései (térszerkezet, térstruktúra, városrégió, várostérség).

A tudományos közmegegyezésnek nem örvendő földrajzi terek (Közép-Európa, Kárpát-medence stb.), használata miatt szintén célszerű bizonyos magyarázatot adnom. A Balkán és Délkelet-Európa fogalmak, lehatárolásuk és szakirodalmi használatuk ismertetésére a 4. fejezet tér ki részletesen. A következőkben Délkelet-Európa alatt a jugoszláv utódállamokat, Albániát, Bulgáriát, Romániát értem és ezeket vizsgálom meg. Görögországot – történeti okokból – Dél-Európa, illetve a Mediterráneum részének tartom, ezért nem vizsgálom. Törökországot – részleges európai kiterjedésére tekintettel – nem elemzem, de mindkét állam szomszédságával, nagyvárosainak hatásaival foglalkozom, ahol ezt a dolgozat szemlélete megkívánja. A Balkán-félsziget kifejezés esetében a legelfogadottabb természetföldrajzi értelmezést használom keretként.

2.1. Csomópontok a térben, világtrendek

Napjainkban közhelynek számít, hogy Földünk lakosságának nagyobbik része városlakó. A városokban élők aránya – függetlenül a különböző statisztikáktól, nemzetenként eltérő városdefinícióktól – valamikor az elmúlt évtized folyamán átlépte az ötven százalékot. A folyamat az ENSZ prognózisa (WUP, 2014) szerint a világ minden részén folytatódni fog (2. ábra).

2. ábra: A Föld rurális népessége és a kontinensek urbánus lakossága, milliárd fő

Forrás: WUP, 2014 alapján saját szerkesztés.

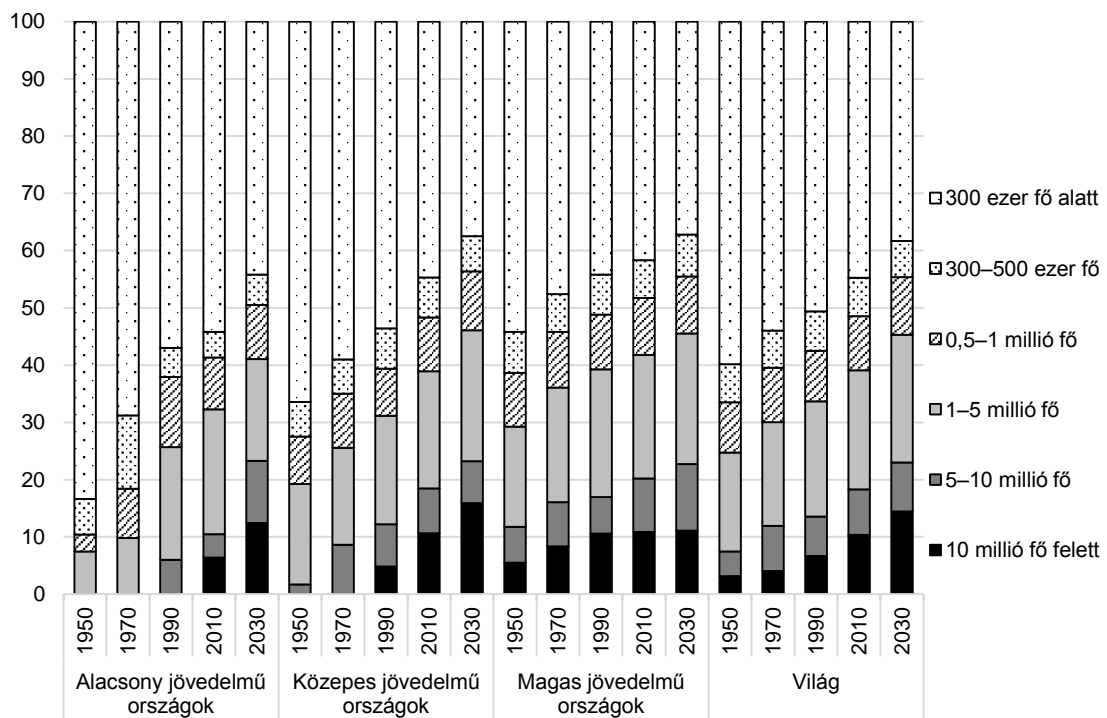
Erőteljes különbség tapasztalható a különböző kontinensek urbanizációjában (Enyedi, 2012). Három földrészen (Észak-Amerika, Ausztrália és Óceánia⁴, Európa) már a második világháború idején is többségben voltak a városlakók, míg Ázsiában és Afrikában ugyanezt csak 2020-ra, illetve 2040-re prognosztizálják. A városnövekedés szakaszai (van den Berg et al. 1982; Enyedi, 1988) ebből fakadóan is eltérően alakulnak. Közös vonás, hogy a városlakók arányának növekedésével párhuzamosan mindenhol csökken a városnövekedés éves átlagos üteme. Latin-Amerika kivételével azonban minden kontinensen egy-egy hosszabb (1970–1995: Észak-Amerika) vagy rövidebb (1995–2005: Afrika, Ázsia, Európa, Ausztrália és Óceánia) időszak erejéig újra növekedés volt tapasztalható az urbanizáció ütemében.

Az urbanizáció természetesen nemcsak mennyiségi mutatóiban, hanem minőségi jellemzőiben is igen eltérően alakul. Az urbánus lakosság növekedése mindenhol kihívásokkal jár – a fejlett országokban éppúgy, mint a közepesen vagy kevésbé fejlett államok esetében –, bár a megoldandó fenntarthatósági (társadalmi, környezeti, infrastrukturális stb.) problémák sokszor eltérőek. A nagyvárosi térségek ilyen mértékű növekedésével a nagyváros klasszikus szerkezete, morfológiája, városképe is gyökeresen átalakult.

⁴ A hazai és az ENSZ kontinens-megnevezés eltérő két esetben: Ausztrália és Óceánia – Óceánia, Közép- és Dél-Amerika – Latin-Amerika és Karib-térség.

A városállomány népességekategóriák szerinti tagolódása és területi elhelyezkedése is megváltozott. 1950-ben még csak két tízmilliónál népesebb agglomeráció létezett, 2015-ben már huszonkilenc. A megvárosok számának kiugró növekedése elsősorban a fejlődő, közepes jövedelmű országokban volt tapasztalható. Az urbánus lakosság egyre inkább nagyvárosokban él, 2015-ben az egymillió főnél népesebb városok, városrégiók lakosságára már meghaladta a 40 százalékot (számuk jelenleg 501). A 2030-ig szóló ENSZ-prognózis világviszonylatban az 500 ezer fő feletti városok arányának növekedését valószínűsíti (3. ábra).

3. ábra: Az urbánus lakosság megoszlása a különböző városkategóriák között, %

Forrás: WUP, 2014 alapján saját szerkesztés.

A folyamatok szempontjából meghatározó a globalizáció és a metropolizáció összefüggése. A gazdasági tevékenységek egyes elemei térben elkülönülnek, miközben a versenyképes nagyvállalati struktúra, a verseny egyre nemzetközibbé válik (ez nem csak a fejlett üzleti szolgáltatásokra, vagy új iparágakra igaz, hanem a hagyományos ágazatokra

is). Ez a nemzetköziesedés, a globális hálózatok kialakulása más szektorokra (pl. a kutatásra) is érvényes és természetesen a városok közötti kapcsolatrendszerre – versenyre és együttműködésre – is értelmezhető.

A különböző globális hálózatok egyre jobban kiterjednek (Friedman, 2005), a globális rendszerekbe integrálódott városok, városségiók ezen hálózatok különböző fontosságú csomópontjai (Florida, 2005), ahol a hierarchia csúcsán a legnagyobb agglomerációk állnak (Friedmann, 1986; Beaverstock et al. 1999; Taylor, 2004). Ezek a nagyvárostérségek – világvárosok (Hall, 1966), globális városok (Sassen, 1991) – a legjelentősebb lakossági, gazdasági, intézményi, hatalmi koncentrációval rendelkeznek, kitüntetett nemzetközi hálózati funkcióik részben ebből erednek, részben egymásból következnek. Erre a transzformációs folyamatra a gazdasági átalakulás mozgatórugói – az új iparágak és innovációk, az internet megszületése és elterjedése, a szállítási költségek változása és a gazdasági növekedés, illetve időszakos válságok – mellett jelentős hatással vannak a különböző szupranacionális integrációk és gazdaságpolitikai megállapodások is.

Természetesen az előbbieken felvázolt világtrendek különbözőképpen és időben változó módon működnek kontinensenként, nagytérségenként, országonként és régióként. A városok és térségük növekedése, fejlődése éppúgy tapasztalható, mint a csökkenésük, hanyatlásuk.

2.2. Város

A városnak sokféle meghatározása, értelmezése, „arca” van (Enyedi, 2012). A globalizáció korában, a társadalom és a gazdaság kitágult és diverzifikálódott térhasználatára, a fellazult települési határok miatt egyre nehezebb egyértelmű definíciót adni a városra. A modern város fogalmát és tartalmát ugyanis – térben és időben is – eltérően közelítik meg a különböző, településekkel foglalkozó tudományágak képviselői.

Amennyiben leegyszerűsítjük a kérdést és eltekintünk attól, hogy a városkutatás egyre komplexebbé válik, határterületek (inter- és multidiszciplináris megközelítések) alakulnak ki, a módszerek és fogalmak keverednek, hatnak egymásra, akkor az alábbi felfogás szerint „közelednek” a különböző diszciplínák a témához.

A jogászok, politikusok, közigazgatással foglalkozók szerint az a település város, amelyik rendelkezik városi címmel, ennek előnye, hogy időben rendkívül pontosan meg-

határozott a városok köre. A statisztikusok bizonyos lakosságszámhoz vagy népsűrűséghez (formális kritériumhoz) kötik a várost, mint kategóriát⁵, esetleg azt kiegészítik funkcionális vagy közigazgatási elemekkel (munkaerő-piaci, igazgatási kritériumok). Az építészek a morfológiai-városépítészeti szempontokat hangsúlyozzák (városkép, városi megjelenés, beépítettség, horizontális és vertikális viszonyok), az urbanisták a városra mint organikus szerkezetre (szervezetre), textúrára tekintenek, amelynek rétegei egymásra épülnek. Az antropológusokat, szociológusokat az a társadalmi minőség érdekli, amit egy-egy város a benne lakók számára jelent. A történészek a városok civilizációs, modernizációs, közvetítő szerepével foglalkoznak (Mumford, 1961; Oudin, 1980; Benevolo, 1994). A közgazdászokat, gazdaságföldrajzosokat a munkamegosztás (Cantillon, 1755; Steuart, 1767; Smith, 1776), a gazdaság, az ipar, a telephelyek, vállalatok elhelyezkedése érdekli (Thünen, 1826 idézi Varga, 2003; Weber, 1929; Lösch, 1954; Christaller, 1933). A városgazdaságtant a városon belüli folyamatok (Nijkamp, 1986), a regionális gazdaságtant az átlagosnál nagyobb (népesség)koncentráció, a város kialakulásának, növekedésének oka (agglomerálódás, externáliák), a kereskedelem és a tér kapcsolata foglalkoztatja (Isard, 1956; Krugman, 1993), ahol a város a fogyasztás, a régió pedig a termelés tere (Lengyel–Rechnitzer, 2004). A településtudomány, a településföldrajz és a regionális tudomány a funkciók oldaláról közelít. Ez a felfogás erősen épít a modern város történeti és közgazdasági szerepére (földrajzi munkamegosztás, soktípusú közvetítő szerep). Funkcionális értelmezésben (központi helyek elmélete – Christaller, 1933) az alapfunkciókon túl, központi szerepkörrel és így vonzáskörzettel (pl. kereskedelmi gravitációs modell – Reilly, 1929) is rendelkező településeket nevezik városoknak. Alapfunkcióknak azokat a feladatköröket nevezik, amelyekre a település lakóinak a mindennapi megélhetés során szükségük van. A központi funkciók olyan magasabb szintű, ritkábban jelentkező feladatkörök (intézmények, tevékenységek, szolgáltatások), amelyek a szükségletek egy adott minőségi színvonalon történő kielégítésére szolgálnak (Mendöl, 1963; Beluszky, 1967). Központi szerepkörénél fogva a város szélesebb térszervező erővel rendelkezik és a földrajzi munkamegosztás következtében rendszeresen városi „javakkal” látja el vonzáskörzetét.

⁵ A 2. és 3. ábrán látható globális ENSZ-statisztika – a World Urbanization Prospects legfrissebb, 2014-es adatbázisa – az egyes nemzetek városdefinióit, vagyis a központi statisztikai hivatalok legutolsó népszámlálási város fogalmát veszi alapul.

A Föld számos országban a város önkormányzattal rendelkező urbanizált települést jelent, nem jogi, hanem statisztikai kategória. Miért indokolt mégis a jogállásbeli megkülönböztetés? Ez vélhetően történelmi gyökerekből fakad. A városi cím minden korban a települési fejlettség magasabb formáját volt hivatott jelképezni, mindenkor komoly jelentősége volt, kiváltképpen, amikor számos politikai, gazdasági és társadalmi privilégiummal is együtt járt. Ezért presztízskérdés sok országban ma is a városi jogállás és annak megszerzése. A különböző államokban minden korban a változó jogokkal, kötelezettségekkel, különböző előnyökkel járó városi jogállás megszerzését eltérő szigorúságú, deklarált vagy nem kinyilatkoztatott feltételekhez kötötték, amit az adott korszak társadalmi-gazdasági viszonyait tükröző politikai érdekek határoztak meg⁶. A várossá nyilvánításnak többnyire minden országban állandósult a szempontrendszer, alapvetően két nagy csoportba sorolhatjuk ezeket. Az objektív tényezők azok, amelyek jól definiálhatók, pontosan mérhetők, ilyen például a lakosság szám, a vonalas infrastruktúra hossza, az egyes intézmények megléte, illetve hiánya. Ugyanakkor a „puha tényezők”, a szubjektív elemek, például a történelmi múlt jelentősége, a szellemi kisugárzás meghatározása már sokkal nehezebb, mert egyáltalán nem könnyű azokat értelmezni, és különböző mérőszámokkal⁷ kifejezni, ezek a tényezők a legkevésbé megfoghatók. Jelentőségük viszont vitathatatlan a várossá válásban, sőt egyre fontosabb városformáló erővé léptek elő. A városi cím adományozása szakmai és politikai viták tárgyát képezte és képezi napjainkban is⁸.

⁶ A városi alapfunkciók vizsgálatát a magyar városokon kezdtem el (Rácz, 2008a), amely segített olyan alapvető kérdések megértéséhez, hogy mikor és mitől város egy település, mit takar az urbanizáció, a városi népesség aránya. A hazai városiasodási folyamatot sokáig megkésképeve követte a városodási szint – késleltetett városfejlődés, alul urbanizáltság (Konrád–Szelényi, 1971; Szelényi, 1996) –, ez a kilencvenes évek közepe táján megfordult, a mennyiségi növekedést azonban nem kísérte minőségi javulás. A magyar városhálózat kiépült, a városhiányos térségek gyakorlatilag elfogytak, a várospiramis elérte „optimális” méretét, sőt túl is lépett azon (Beluszky, 1999; Beluszky–Györi, 2006; Szigeti, 1997).

⁷ A várossá nyilvánításnak azt a pillanatot kell megragadnia, amikor a fejlődési folyamat eredményeként a település már városi minőséget képvisel. A várossá nyilvánítás kritériumrendszerének feladata ennek a folyamatnak a számba vétele (Valér, 1980). A követelmények körének és mértékének felülvizsgálatának rendszeresnek kell lennie, igazodva a városhálózat dinamikus rendszeréhez. A városi fejlettséget meghatározni, meghúzni egy városi minimumnak tekinthető fejlettségi szintet még igen átgondolt kritériumrendszer birtokában sem könnyű.

⁸ Két nézet ütközik alapvetően. Az egyik már nem tulajdonít jelentőséget a városi rangnak, azt nem jognak, hanem titulushoz fogja fel, közeledve a nyugat-európai értelmezéshez. Számára az urbanizáltság válik értékké, a városok számában kifejeződő városodottság másodlagos. Ez a felfogás azért is érthető, mert a szakmailag kevésbé indokolható (kis)várossá nyilvánításokkal torzul, deformálódik a területi statisztika, például a város–vidék fejlettségi vagy szegénységi törésvonalak csökkenése csak látszólagosan azokban a kelet-európai országokban, ahol tömeges várossá nyilvánítások történtek. A másik nézet továbbra is a hagyományos értékrenden alapulva elvárásokat fogalmaz meg a városi jogállással rendelkező településekkel szemben. Egyértelmű változást vár, a várossá nyilvánítási folyamat konszolidálását, ezt leggyakrabban szigorú kritériumrendszerrel keresztül látja teljesíthetőnek. Reális alternatíva vagy kiegészítés lehet a potenciális városok tényleges várossá fejlesztése.

1. táblázat: Az urbánus település definíciója a vizsgált országokban

Albánia	Városok és egyéb 400 főnél népesebb ipari központok
Bosznia-Hercegovina	Városi címmel rendelkező települések
Bulgária	Városi címmel rendelkező települések
Horvátország	Városi címmel rendelkező települések
Macedónia	Városi címmel rendelkező települések és városi településekhez integrálódott egyéb települések
Montenegró	Városi címmel rendelkező települések
Románia	Városok és városi társadalmi-gazdasági karakterisztikájú önkormányzatok
Szerbia	Városi címmel rendelkező települések
Szlovénia	3000 főnél népesebb település; 2000–2999 fős település több munkahellyel, mint ahány foglalkoztatott helyben lakik; önkormányzati székhely legalább 1400 lakossal és ezt meghaladó munkahellyel; önkormányzati székhely legalább 2000 lakossal; szuburbán települések, amelyek területileg és funkcionálisan városhoz integrálódnak

Forrás: WUP, 2014.

Fontos tudatosítani, hogy közigazgatási jogállás nem szükségszerűen határoz meg funkciókat. A terület- és településfejlesztés szakemberei sokszor figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a településhálózat nem homogén, hanem hierarchikus rendszer. Az egyes funkciók differenciáltan telepítendőek, ez pedig nem jogálláshoz, hanem a városhierarchiában betöltött ranghoz kötődik. Ez az alapja a policentrikus városfejlesztési koncepciónak is. Természetesen a funkciók telepítésének, a fejlesztések „dekoncentrált koncentrációjának” alapja a települések és kapcsolataik pontos és aktuális ismerete. A városhálózat nemcsak funkcionális, hanem közigazgatási szempontból is differenciált, hiszen mindig is léteztek sajátos városi státusú települések.

2.3. Városkategóriák

Ahogy a települések, úgy a városok is sok szempontból csoportosíthatók. Mint minden általánosítás, természetesen a városok tipizálása is bizonyos fenntartásokkal kezelendő, elegendő azt végiggondolnunk, hogy mit értenek nagyváros vagy világváros alatt a világ különböző részein. A disszertáció szempontjából a városok méret, funkció és térszervezés szerinti kategorizálásának rövid tárgyalása indokolt.

Legegyszerűbbnek a városok népességszám alapján történő kategorizálása tűnik, hiszen a lakosságszám a világ legtöbb országában rendszeresen felmérésre kerül, ez talán a leginkább objektív és egyben triviális ismérve a városoknak (a méret alatt többnyire a

népességet és nem a fizikai kiterjedést szoktuk érteni). Egy konkrét állam esetén egy város mérete alapján a funkcióbőségére és az országos településhierarchiában betöltött szerepére is joggal következtethetünk. A nemzetközi összehasonlítást azonban a közigazgatási és a funkcionális városfogalom országonkénti eltérése nehezíti. A közigazgatási amiatt, hogy nemzetenként eltérő a városi népességszám-küszöb, ha van egyáltalán⁹ – egyes fejlett, de alacsony népsűrűségű államokban már pár száz fős település is lehet város, míg más országokban több tízezer fős település sem számít városnak –, továbbá a város közigazgatási (önkormányzati) területe is eltérő tartalommal bírhat. Funkcionális szempontból a nagyobb városokat legalább egy további népességszámmal is jellemzik, az agglomeráció (metropolitán térség, nagyvárosi övezet stb.) tartalmazza a központi magvárost és a településileg, önkormányzatilag önálló elővárosokat is. Természetesen a funkcionális összetartozás mérésének gyakorlata országonként szintén eltérő, bár vannak egységesítési törekvések, amelyek közül a legnagyobb hatású minden bizonnyal az új EU–OECD¹⁰ városdefiníció lesz. A közigazgatási terület és besorolás, a funkcionális várostérségi lehatárolás időben is változik, ami egy adott ország esetében is tovább bonyolítja az összehasonlítást. A nemzetközi vizsgálatok, illetve szervezetek így vagy elfogadják a nemzeti definíciókat vagy bizonyos kompromisszumok (többnyire új küszöbértékek) mentén igyekeznek azokat kezelni. A népességkategóriák szempontjából nagy hatású Constantinos A. Doxiadis (1967, 1968) településtudományának, az ekisztikának a tizenöt szintű kategóriája, amelynek alapegysége az ember (Anthropos), míg a másik véglete – az egyelőre csak vízióként létező – összefüggő, urbanizált bolygó (Ecumenopolis). Doxiadis ekisztikai kategóriái nemcsak népességnagyságot, de az emberi tevékenység értelmezési keretét, térméretét is jelentik (Nemes Nagy, 1998).

⁹ Jelenleg több mint száz országban létezik városi minimumnépesség kritérium, amely önmagában vagy más feltételekkel kiegészülve szabályozza, hogy mi az urbánus populáció számításának alapja az adott államban. A leggyakoribb a kétezer fős (23 állam) és az ötezer fős (21 állam) népességeküszöb, de előfordul 200 fős (Dánia, Grönland, Izland, Svédország), 400 fős (Albánia), illetve 20 ezer (Hollandia, Nigéria, Svájc, Szíria), 30 ezer (Mali), 50 ezer (Japán) fős határérték is (WUP, 2014).

¹⁰ 2012-ben az EU területének pontosabb „meghatározásához” (többszintű urbánus–rurális lehatárolás) és az 50 ezer főnél népesebb városok fejlődésének jobb megfigyelése, valamint összehasonlítása érdekében az Európai Bizottság az OECD-vel közösen a lakosság, a népsűrűség és az ingázás alapján új módszertant dolgozott ki (OECD, 2012; Dijkstra–Poelman, 2012). A régi/új területi kategória a funkcionális városi terület (FUA, korábban LUZ), ami a várost és összefüggő ingázási vonzásterületét takarja. A városokat az urbánus centrumuk lakossága alapján hat kategóriába sorolták: „S” 50–100 ezer fő, „M” 100–250 ezer fő, „L” 250–500 ezer fő; „XL” 0,5–1 millió fő, „XXL” 1–5 millió fő között, Global city 5 millió fő felett. A FUA-kat pedig négy kategóriába: Small urban areas 50–200 ezer fő, Medium-sized urban areas 200–500 ezer fő, Metropolitan areas 0,5–1,5 millió fő között, Large metropolitan areas 1,5 millió fő felett.

A disszertációm szempontjából a kisváros, középváros, nagyváros, világváros fogalmak meghatározására kell kitérnem. Ezek a fogalmak térben és időben változó tartalommal bírnak, nyilván az urbanizáció előrehaladtával az egyes kategóriákhoz tartozó népességszámok mindenhol növekednek¹¹, de országoként a településszerkezeti sajátosságok és a teljes népesség függvényében is relativizálódnak. Ugyanaz a népességszám, ami egy kisméretű vagy kevéssé urbanizált országban nagyvárost jelent, az egy népesebb, városiasodottabb államban legfeljebb középvárost. A négy fogalomnak van hierarchiája, de nem elsősorban méret szempontjából. A nagyvárosnál nagyobb népességkategória a metropolisz, amivel jellemzően a milliós településeket illetik. Ennél is nagyobb kategória a megaváros, amit napjainkban a tízmilliónál népesebb városokra szokás alkalmazni. A megalopolisz (Gottmann, 1961) pedig több metropolisz összenövésével kiterjedt városövezet. A megavárosok nem feltétlenül világvárosok, a világvárosok pedig nem feltétlenül a legnagyobb városok, bár a funkcionális, illetve demográfiai értelemben vett legmagasabb kategória szerinti városkörben egyre kisebb a különbség (Scott et al. 2001).

A világváros elsősorban nem méret-, hanem funkcionális kategória, a globális kapcsolatrendszerre, a kontinenseken is túlnyúló irányító szerepre, hatalomra utaló jelző. A világvárosra vonatkozóan igen eltérő megközelítéseket, meghatározásokat találhatunk, sokszor keveredik, illetve szinonimaként használják a nemzetközi város, globális város, világváros, globális pénzügyi/irányító/ellenőrző központ kifejezéseket. A világváros fogalom (Geddes, 1915) használata a globalizációval, a multinacionális vállalatok megjelenésével, illetve számuk rohamos növekedésével párhuzamosan teljesebben ki, ami a világgazdaságot irányító városok, városrégiók meghatározását tette lehetővé (Hall, 1966; Hymer, 1972; Heenan, 1977; Cohen, 1981; Friedmann–Wolff, 1982) – alapvetően a multi- vagy transznacionális vállalatok koncentrációját mérve. Peter Hall 1966-os *The*

¹¹ Ezen városi népességkategóriák világszintű kezelése minden időszakban „magyarázatot” kívánt. Az 1950-es, 1960-as évek népszámlálásai, urbánus, illetve városdefiníciói alapján az ENSZ a következő kategóriákban „egységesítette” az összehasonlíthatóság szándékával a szerteágazó nemzeti statisztikákat: „Small-town” nemzeti szinten városnak számító települések 20 ezer főnél kisebb népességgel, „Agglomerated population” 20 ezer fő felett, „City” 100 ezer fő felett, „Big-city” 500 ezer fő felett, „Multimillion cities” 2,5 millió fő felett. Egyúttal két ismertebb szerző kategorizálását is bemutatták, amelyek kapcsán jelezték is az ENSZ-csoportosításból mellőzött 300 ezer fős népességhatár szignifikanciáját (ENSZ, 1969). Pierre George (1952): „Petites villes” 5,000–19,999; „Villes moyenne” 20,000–99,999; „Grandes villes” 100,000–299,999; „Centres regionaux” 300,000–499,999; „Capitales ou metropoles regionales” 500,000–2,499,999. Constantinos A. Doxiadis (1968) minimum népesség (fő): „Small town” 9,000; „Town” 50,000; „Large city” 300,000; „Metropolis” 2,000,000. Doxiadis (1979) későbbi művében már ennél nagyobb népességszámokkal találkozunk: „Small polis” 10,000; „Polis” 75,000; „Small metropolis” 300,000; „Metropolis” 4,000,000.

World Cities¹² c. könyvében kifejtett nagyhatású elméletét John Friedmann (1986) kvantitatív alapokra¹³ helyezve fejlesztette tovább. A Friedmann-féle világváros-taxonómia lehetővé tette az egyértelmű klasszifikációt, ugyanakkor leszűkítette a vizsgálati területet a világgazdasági centrum és a félperiféria országaira. Az 1980-as évektől jelentős változás ment végbe a fejlett országok gazdaságában, gazdaságpolitikájában. A posztindusztriális gazdaság, a pénzpiacok robbanásszerű fejlődése és azokat favorizáló neoliberális eszmék a világvárosok gazdaságszerkezetében és hierarchiájában is változásokkal jártak. Az 1990-es évektől új szereplőkkel bővült a világvárosok köre, egyrészt a posztszocialista országok egy részének külföldi működőtőke-beruházások vezérelte világgazdasági integrációjával, másrészt a világgazdaságban egyre erősödő szerepet játszó – jelentős belső piacokra támaszkodó – BRICS-országok kapuvárosaival, fővárosaival.

A világváros-kutatásra meghatározó hatást gyakorolt Saskia Sassen 1991-ben megjelent *The Global City* c. könyve, amelyben a fejlett termelést segítő szolgáltatások¹⁴ (APS) koncentrált jelenléte alapján azonosította az általa globálisnak nevezett városokat. A szándékosan eltérő fogalomhasználat (Taylor, 2004) eltérő világváros-felfogást is takart (Derudder, 2006): már nem a hagyományos gazdasági erő, a (termelő) multinacionális vállalatok nagyvárosi agglomerációban koncentrálódása, hanem a fejlett szolgáltatások, a termelést hatékonyan segítő specializálódott és üzleti negyedbe/városközpontba települt cégek hálózata jelenti a legmodernebb világvárosi funkciótöbbletet. Ez a felfogás

¹² Peter Hall (1966) szerint egy világváros széleskörű feltételrendszernek kell megfeleljen: kiemelkedő politikai központ, amely kormányok, nemzetközi szervezetek és globálisan jelentős nagyvállalatok székhelye, a kereskedelem globális színtere, jelentős közlekedési csomópont nagy kikötőkkel és repülőterekkel, vezető pénzügyi és bankközpont, professzionális szolgáltató központ (a jelentős kórházaktól a nemzetközi bíróságokig és a vezető egyetemeken keresztül a legjelentősebb médiahálózatokig), a luxusfogyasztás helyszíne és szórakoztató centrum. Meghatározó szerepet tölt be a világgazdaságban, amit a városban székhellyel rendelkező multinacionális vállalatok, a termelés volumene, a foglalkoztatottak száma fejez ki. Ezen feltételeknek akkoriban mindössze hét város, illetve agglomeráció felelt meg: London, Párizs, Randstad, Rajna-Ruhr, Moszkva, New York és Tokió.

¹³ Friedmann komplex kategóriarendszere a következő funkciók együttes jelenléte, „feltározása” alapján határozta meg a világvárosokat: pénzügyi központ, multinacionális vállalati székhely, nemzetközi szervezeti központ, üzleti szolgáltatások gyorsan növekvő központja, jelentős ipari termelőközpont, logisztikai csomópont, nagy népességszám (Csomós, 2013). A harminc világvárost listázó hierarchia csúcsán London, New York, Los Angeles és Tokió állt. A periféria és a szocialista országok nagyvárosai közül egy sem szerepelt a listán (Friedmann, 1986).

¹⁴ Az advanced producer services (APS) magyar fordításában Csomós György utal arra, hogy az ezekben a szektorokban tevékenykedő cégek nem termelnek, de a tevékenységükkel számottevően hozzájárulnak a termelő vállalatok hatékony működéséhez. Az APS-szektorok a következők: pénzügyi, jogi, termelés-technológiai, humán erőforrás, menedzsment szolgáltatások, innováció, fejlesztés, dizájn, adminisztráció, nagykereskedelem, kommunikáció, reklám, szállítás, karbantartás, takarítás, biztonsági szolgálat, raktározás (Csomós, 2013). Ezek alapján a globális városok vezető példái: New York, London, Tokió, Frankfurt és Párizs (Sassen, 1991).

volt Beaverstock, Taylor és Smith (1999) világváros-rangsorolásának alapja is, négy APS – könyvviteli, reklám, banki és jogi – szolgáltatás központosultsága alapján egy komplex osztályozási rendszert dolgoztak ki (ezzel igazolták kvantitatív módszerekkel Sassen világvárosait), amelyet a Globalization and World Cities Research Network (GaWC) bizonyos időközönként – az ezredfordulón rögzített módszertani alapokon – aktualizál. Az ezredfordulót követően számos empirikus elemzés (Taylor et al. 2013) és világváros-index (Business Command Index, Financial Command Index, Centers of Commerce Index, Global Financial Centres Index) született, amelyek kritikájaként tovább folytatódott a világváros-kutatási és klasszifikációs konjunktúra (Csomós, 2013).

A globális világgazdaság csomópontjaiban tehát a világvárosok állnak, más felfogásban (Vitali et al. 2011) a legjelentősebb vállalatok, szervezetek a világvárosokban lévő központjukból irányítják a világ(gazdaság)ot. A vezető világvárosok pozíciói egyelőre megingathatatlanak látszanak (Beaverstock et al. 1999; Taylor, 2004), a világvárosok köre azonban fokozatosan bővül, földrajzilag átrétegződik, illetve ingadozik a világgazdasági súlypontváltozásokhoz, válságokhoz igazodva.

A nagyváros nem önmagában a nagyobb lakosságtömeget jeleníti meg a „nagy” toldalék/előtag használatával, tartalmában a világvároshoz hasonlóan a városhálózatban betöltött szerepére is utal a nagysága. A nagyváros tehát méret és funkcionális kategória is egyben. Nemcsak e felfogás okán, de a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szerteágazó csoportosításai miatt sem lehet globális, vagy akár kontinentális értelemben egységesen meghatározni, mekkora népessége és milyen alapvető funkciói vannak egy nagyvárosnak. Egy-egy – történetileg szervesen együtt fejlődött – országcsoport esetében lehetséges, hogy konszenzus alakul ki a nagyvárosról. Általánosságban véve azonban csak egy államon belül képzelhető el ennek tényleges, hivatalos (alkotmányos, népszámlálási), történetileg kialakult közmegegyezésen alapuló, az oktatásba beépült és a köztudatban is rögzült formája.

A középváros praktikusán megfogalmazva a nagyváros és a kisváros közötti méretkategória. Országonként, egyes esetekben – például nagy területű vagy nem kompakt államokban – régióként is változhat a tartalma. A középváros hordozhat meghatározó jelentőségű funkcionális elemeket, tulajdonságokat. Jellemzően eltérő kifejezéseket használnak a különböző nyelveken, illetve országokban a nagy-, illetve a kevésbé nagy városokra.

A kisváros meghatározása hasonló nehézségbe ütközik, mint a város és a falu különbségtétel, a tulajdonképpeni városi minimum definiálása. Ennek mérettartalma akár országon belül is változhat, jellemzően nem alakul ki tudományos közmegegyezés, társadalmi konszenzus sem az alsó (a nem urbánus településektől elválasztó), sem a felső (a közepes méretű városoktól elkülönítő) népességhatárok esetében. A kisváros emellett funkcionális értelemmel is bír, a „kis” előtag hordozhat olyan, vagy megközelítően akkora közérthető többlettartalmat, mint a „nagy”.

A különböző városkategóriák nemcsak országoként, régióként, de politikai, népességtörténeti, városfejlődési koronként, korszakokként¹⁵ is eltérőek. A kis-, közép- és nagyváros dilemmára a dolgozat későbbi részében még visszatérek.

A térszervezés szerinti csoportosítás szempontjából kikerülhetetlen a város által különböző szempontból „meghatározott” tér kategorizálása, lényegében a területi szintek és a városkategóriák, a településhierarchia kapcsolatrendszerének feltárása miatt. A térfelosztás (Nemes Nagy, 1998) és a térelemek kapcsolódása nyilván bizonyos térértelmezés(ek)e)t (Faragó, 2012) vesz alapul, a dolgozat esetében ez a nemzeti közigazgatási, illetve az európai uniós statisztikai térfelosztás, amely sok esetben kiegészül a leginkább elfogadottnak tekinthető nemzeti tudományos közfelfogásokkal, illetve épít egyes európai összehasonlító kutatások általánosító klasszifikációira.

A regionális kutatások kitüntetett szakkifejezése a régió, amely az elmélettől a területi politikáig slágerfogalommá vált, számos értelmezéssel, típussal és tartalommal (Szabó, 2015). A városok és a régiók fogalmi kapcsolatára több kifejezés utal¹⁶ – regionális központ, regionális centrum, régióközpont, regionális székhely – ezeket a dolgozatban rendszeresen használom, így rövid ismertetésük indokolt.

Regionális központ (Horváth, 2007): az a nagyváros, amely mérete és földrajzi elhelyezkedése miatt nagy kiterjedésű, 1–3 milliós fős területi egység igazgatási, ipari, közlekedési központjának szerepét tölti be. A regionális központ kiemelkedik a régiójából, erőforrás-koncentrációja erősebb, mint a népességaránya.

¹⁵ A Magyar Királyságban például a szabad királyi városokról szóló 1848. évi XXIII. törvénycikk 4. §-a rendelkezett a városok népesség szerinti felosztásáról: „Olly városok, mellyekben 12 000 lakosnál kevesebb vagyon, kis városoknak, – mellyekben 12 000 lakosnál több, de 30 000 lakosnál kevesebb vagyon, közép városoknak, – és mellyekben 30 000 lakosnál több vagyon, nagy városoknak neveztetnek”.

¹⁶ Több olyan angol nyelvű kifejezés is van (pl. centre, structure, urbanization, development, city, town, urban), amelyet nem tudunk tökéletesen át- vagy lefordítani, mert más tartalommal, vagy többféle elnevezéssel bírnak magyarul. Ezeket néha szinonimaként, néha jelzőkkel ellátva, vagy megkülönböztetett fogalmakkal használjuk.

Regionális centrum (Christaller, 1933; Beluszky, 1999; Horváth, 2007): az a város, amely regionális gazdasági értelemben központi helye egy adott területnek. A regionális központnál szűkebb jelentéstartalommal bír, mert mindössze a gazdasági vagy fejlettségi centrum–periféria viszony fejeződik ki benne. Jelzővel ellátva (pénzügyi, ipari, hatalmi, felsőoktatási centrum) egy konkrét funkcióra utalhatunk. Fejlődési, fejlesztési (növekedési) értelemben inkább a pólus, pólusváros kifejezést használjuk.

Regionális székhely (Hajdú, 2001; Horváth, 2007): egy formalizált területi közigazgatási egység (régió) adminisztratív központja. Amennyiben egy konkrét terület egység székhelyéről van szó, a régióközpont (társégi központ, megyeközpont stb.) kifejezések alatt az adott területi szint közigazgatási székhelyét értem. Regionális központ gazdasági, foglalkoztatási és szolgáltatási funkció nélkül nem létezhet. Egy városnak viszont lehetnek regionális funkciói formalizált közigazgatási régiók nélkül is. A fenti értelmezés (központ, centrum, székhely) más területi szinteken többnyire szintén használható.

A városok funkció szerinti klasszifikációját kétféle megközelítésben is tárgyalhatjuk, egyrészt a jelentőség- vagy értéktöbblet, a város környezetének (vidékének) nyújtott szolgáltatások alapján, másrészt a funkciók abszolút értékei szerint. Miután a legtöbb funkció bizonyos szempontból kategorizálható (hierarchiába rendeződik, szintekre tagolható), ezért a városban koncentrálódó funkciók hierarchia szintje is csoportosítást tesz lehetővé.

2.4. A város kapcsolati viszonyai, térbeli összefüggései és a térszerkezet

Sokszor beszélünk szinonimaként a városhálózatról, városrendszerről, városállományról¹⁷, illetve a térszerkezetről, térstruktúráról. Ezek rokon fogalmak, de nem azonos a tartalmuk, emiatt röviden ismertetem, hogy milyen felfogás szerint használom őket.

A városszerkezet (Burgess, 1925; Mendöl, 1963; Beluszky, 1999): jelentheti egy város belső szerkezetét (morfológiáját) és a városállomány szerkezetét is (bár a városszerkezet szó helyett többnyire a településszerkezet kifejezést használjuk).

A városhálózat (Enyedi, 1978; Castells, 1989; Beluszky, 1999; Barabási, 2003): a városállomány elemei és a köztük kialakult történeti kapcsolatrendszer. A városok tulajdonságai, tartalmuk, alkotóelemeik (lakosság, intézmények, gazdálkodó szervezetek,

¹⁷ A városállomány: egy adott terület egység városainak összessége. Statisztikai kategória, nem fejez ki viszonyrendszert vagy összefüggést. A városállomány alapegységei, lokalitásai a városok. A városok tulajdonságai – számuk, földrajzi elhelyezkedésük, népességük stb. – együttesen alakítják a városállomány jellemzőit – szerkezetét, sűrűségét, nagyságrendi tagolódását stb.

infrastruktúra stb.) révén különböző hálózatokba szerveződnek, rendszerekbe integrálódnak, (fizikailag, virtuálisan, mentálisan/immagináriusan) összekapcsolódnak. A városhálózat a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozza (fejlődéstörténete van), miközben egyúttal a jövőbeli törekvések kiindulópontját is jelenti (tehát fejlesztési kategória is). A városhálózat mint rendszer meglehetősen stabil jellegű, elsősorban hosszabb távon formálódik.

A városrendszer (Beluszky, 1999): a városhálózatnál komplexebb fogalom, amely a városok tulajdonságait, állományuk sajátosságait, szerkezeti jellemzőit és hálózatuk kapcsolatrendszerét (munkamegosztást, funkciót, hierarchiát) is magában foglalja.

A városhierarchia (Christaller, 1933; Beluszky, 1999): a városok funkciói – azok hierarchiája, koncentrációja – alapján értelmezhető szintrendszer. A városhierarchia nem a városok közötti közvetlen alá-fölé rendeltséget jeleníti meg, hanem a városok funkcióinak, centralitásának a tagolódását, hierarchikus rendszerét.

A várostérség (Christaller, 1933; Dickinson, 1947; Beluszky, 1999; Hajdú, 2001; Parr, 2003; Faragó, 2006): a városhálózat alapelemei nem önmagukban véve a városok, hanem a városok és a velük funkcionálisan összetartozó települések (Európában funkcionális városi térségek, más szóhasználatnál funkcionális várostérségek, vagy funkcionális városrégiók, Észak-Amerikában a metropolitán területek). A funkcionális városi térségek mindig rendelkeznek várossal (ami sűrűn lakott, nagyobb népességű központi részt jelent, tehát nem közigazgatási, hanem statisztikai kategória) és annak hinterlandjával. Ezek a térségek lehetnek egyközpontúak, de lehetnek többközpontúak vagyis policentrikusak, amikor a funkcionális térségben több várossal található és azok között bizonyos funkcionális munkamegosztás alakult ki a hinterland ellátásában.

A várostérség, városrégió, agglomeráció fogalmakat sokszor használjuk ugyanabban az értelemben, a központi hely és vonzásköre összességére, de a települések kapcsolatrendszere, hierarchiaviszonyai szempontjából ezek nem egyenrangú kifejezések. A nagyvárosfejlődés előrehaladtával az egyoldalú, egyirányú, erősen hierarchizált, centrum–periféria kapcsolatrendszer a szerteágazó, horizontális, kevésbé hierarchikus, jobban strukturált hálózati kapcsolatok váltják fel. A globalizációval, metropolizációval együtt jár a régió és a lokalitás (mikro- és makroterek közötti szintek) felértékelődése.

A térstruktúra (Faragó, 2007): a társadalmi-gazdasági jelenségek térbeli megjelenési formáját, elrendeződését (szerkezetét, felépítését, architektúráját) jelenti, a lokációk és

azok egymáshoz fűződő viszonyainak azon bonyolult együttese, amelyben az emberek léteznek. Nem a morfológia szinonimája, tartalma annál bővebb.

A térszerkezet (Nemes Nagy, 1998; Szabó, 2015): a működő rendszerek konfigurációja, a különböző térelemek egyenlőtlensége és rendezettsége együttesen, utóbbira helyezve a hangsúlyt. Egyfelől maguk a terek, térrészek, azok kapcsolata, kapcsolódása és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük, elrendeződésük. Másfelől a térrészek mennyiségi és minőségi jellemzőiből következő egyenlőtlenségek és ezek területi képe. Adott fogalomhoz párosítva célszerűbb a területi szerkezet kifejezést használni.

A térszerkezeti vizsgálatok alapvetően a térszerkezet alkotóelemeire, elrendeződésükre és/vagy viszonyaikra fókuszálnak (Szabó, 2015). Céljuk „annak megállapítása, hogy a vizsgált nagyobb területi egység – lehet ország vagy országok csoportja, együttese – milyen közös jellemzőkkel rendelkező egységekből, összetartozó ismérveket mutató, térben is – valamilyen szempont szerint – lehatárolható alkotóelemekből áll, s ezek az elemek a jövőben milyen irányban fejlődhetnek, változhatnak” (Rechnitzer, 2013, 38.). A területi kutatások fontos dimenziója az idő (Benedek, 2012), ebből a szempontból nem csak a múltbeli és jelenlegi térszerkezet fontos, hanem a jövőbeli, amely spontán alakul, illetve tudatosan alakítható. A térszerkezeti jövőképek, scenáriók – mint elérendő vagy éppen elkerülendő, nem kívánatos társadalompolitikai célok (Fragó, 2005) – a területi politika, a területi tervezés (Rechnitzer–Smahó, 2011) leegyszerűsítve vizualizált célobjektumai, amelyek többnyire a kívánatos szakpolitikai beavatkozásokra is utalnak. A térszerkezeti elemzések közelítésmódja lehet földrajzi, területrendezési jellegű vagy regionalista, területfejlesztési szempontú, illetve előbbiek együttesen (Szabó, 2008). Bár sok mindennek lehet térszerkezete, általános szóhasználatban a térszerkezet a komplex, soktényezős társadalmi-gazdasági tér centrum–periféria viszonyaihoz kötődik (Szabó, 2015). A térszerkezet ábrázolásakor is többnyire ez az összetett jelleg érvényesül, amelyen az alkotóelemek (csomópontok, tengelyek, zónák) együttesen, átfedésben jelennek meg, aminek a célja egy átfogó (általánosító vagy absztrakt) és egyúttal nagyon leegyszerűsített területi kép bemutatása (Haggett, 2006; Szabó, 2012).

3. Európai kitekintés

A következőkben az európai térszerkezet és városhálózat alakulásának trendjei Délkelet-Európa nézőpontjából kerülnek vázlatosan bemutatásra. A délkelet-európai országokat, illetve azok többségét is vizsgáló, nagyobb terjedelmű összehasonlító munkák száma különösen csekély, néhány tanulmányra (BBSR, 2011; Reményi, 2009a; Dimou–Schaffar, 2009, Mykhnenko–Turok, 2008; Hardi, 2007; Papadaskalopoulos et al. 2005; Petrakos–Economou, 2002), európai uniós projektekre (Estia, Estia-Spose, PlaNet CenSE) korlátozódik. Ennek oka, hogy a Balkán egy folyamatosan zsugorodó része az európai területi kutatások fehér, illetve szürke foltja: egyáltalán nincs adat, nincs (területileg, módszertanilag) harmonizált adat, nincs friss adat (régiek az adatsorok), nincs megfelelő területi bontású adat. Ez még olyan egyszerű adatok esetében is előfordulhat, mint a népesség.

Az európai térszerkezetről alkotott elképzelések változatosak, a térképen megjelenített – egyre gyarapodó, a geodesign divathullámába illeszkedő – térszerkezeti ábrák és modellek különösen sokfélék (Probáld–Szabó, 2005; Szabó, 2009; Szabó–Farkas, 2014). A disszertáció témája szempontjából két sajátosság mutatkozik meg ezekben az ábrákban. Egyrészt a Balkán, illetve annak nagy része jellemzően kimarad a vizsgálatokból vagy nem releváns térségként napjainkban is „üresen” marad a lényeg (a fejlettség, a csomópontok, fejlődési tengelyek, irányok stb.) megjelenítésekor. Ennek az adathiány éppen úgy okozója, mint az általános periférijelleg. Másrészt a tér kitüntetett pontjaiként szinte mindig megjelennek a modellekben a nagyvárosok, ahol a térszerkezet szempontjából fontos (népességi, gazdasági stb.) sűrűsödés tapasztalható.

Az 1980-as éveket megelőzően alig készültek a – II. világháború utáni – teljes európai térszerkezetre, városhálózatra ilyen ábrák. Összeurópai jelleggel a kontinens térfelosztásáról, lehatárolásáról folyt diskurzus (Sattler, 1971). Természetesen az adatok beszerezhetősége okán a népsűrűség és a városok népessége tette lehetővé az első keresztmetszeti vizsgálatokat, a teljes kontinensre kiterjedő ábrázolást (Kormoss, 1953). A szocialista rendszer összeomlásával és az Európai Gazdasági Közösség keleti bővítési terveivel párhuzamosan a nyugati fókuszú (a keleti blokkal nem foglalkozó) térképek és modellek – amelyeken a keleti és néha az északi országok még csak államhatáraikkal sem jelentek meg – az ezredfordulót követően kezdtek kiegészülni. Az uniós statisztikai rendszer fej-

lesztése óriási lehetőséget teremtett a területi és városkutatásoknak, amelyeket többek között az ESPON-program keretében készült kutatások összegeztek, kiegészítettek, elmélyítettek az elmúlt évtized folyamán.

A közismert európai térszerkezeti ábrákon többféle szemlélet érvényesül. Leggyakrabban a centrum kerül kihangsúlyozásra, ennek legnagyobb hatású példája a Kék Banán (Brunet, 1989) és az Európai Pentagon (ESDP, 1999). A kontinensszintű centrum-periféria elképzelésekben a periféria üres, a potenciális új centrumok, zónák, tengelyek, irányok viszont sokszor megjelennek, már Brunet egyoldalúan interpretált (gerinc) ábráján is. Több kísérlet is történt új fejlődési zónák lehatárolására (Francia Banán, Német Púp, Uborka, Kereszt Banán, Gomba, Európai Napfényövezet, Japán Korridor, Vörös Polip, Kék Orchidea, Kék Csillag stb.), amelyek mind a Kék Banán kiegészítésére, bővítésére irányultak, ezek azonban kevésbé igazolhatók az eredeti modellhez képest, így a Kék Banán továbbra is erősen él a köztudatban és a területi kutatásokban (BBSR, 2011; Szabó-Farkas, 2014; Kincses et al. 2013). A térszerkezeti ábrák növekvő csoportja a policentrikusságot állítja középpontba, amit az elmúlt három évtizedben tapasztalható térbeli koncentrációs folyamat, a városok gazdasági funkcióinak átalakulása és a településhierarchián belüli munkamegosztás változása indokol. A kilencvenes években a területi kutatásokban és az EU regionális politikájában is megerősödött a nagyvárosok szerepe, ezért már nem homogén fejlett vagy fejletlen zónákban, hanem csomópontokban, városrégiókban, policentrikus struktúrákban írták le a térszerkezetet. Ennek első példája az Európai Szőlő (Kunzmann, 1992) volt, mely szerint az európai tér differenciált, összetettsége miatt nem írható le egyetlen magterülettel. Európát sokkal inkább a mozaikos, többközpontú fejlődés jellemzi, ahol az általános szomszédsági hatás, illetve hasonlóság egyre kevésbé érvényes (Fábián, 2011). Ezt az is magyarázhatja, hogy az uniós tagállamok szintjén kimutatható valamilyen szintű gazdasági konvergencia, a kevésbé fejlett országcsoportnak az átlag irányába történő felzárkózása, de ez szubnacionális szinten a legtöbb esetben szétfejlődéssel jár együtt, mivel az integráció/felzárkózás szigetszerűen jelentkezik. Más elképzelések szerint az európai térszerkezet sokkal összetettebb (Brunet, 2002), ezért egy ábrával nem lehet leírni (Conti, 2000), sőt, egyáltalán nem lehet ilyen módon modellbe sűríteni (Goddard, 1995).

Kelet-Közép-Európa az EU 2004. évi bővítése előtt alig jelent meg az uniós térképeken – bár fellelhető az egész kontinenst felölelő francia Európa-vízió (Durand et al. 1992).

A leginkább elismert „keleti” koncepció a közép-európai Bumeráng (Gorzalak, 1996), amely a visegrádi országok poszt szocialista területi fejlődését foglalta komplex térszerkezeti ábrába és kapcsolta össze a nyugati (német, osztrák) térségekkel, csomópontokkal. A német újraegyesítés és a hagyományos keleti, délkeleti német kapcsolatrendszer szintén több – leginkább Berlint a rendszerbe kapcsoló – ábrát, koncepciót kitermelt, amelyek sokszor a visegrádi országok fővárosai, nyugati nagyvárosai felé is prognosztizáltak fejlődési tengelyeket.

Délkelet-Európa térségéből az euroatlanti integrációval párhuzamosan, illetve az EU magterületéhez viszonyított földrajzi fekvésük szerint „kerültek fel” az egyes államok, fővárosok az európai, illetve kelet-közép-európai térszerkezeti ábrákra. Elsőként a nyugati fekvésű Ljubljana és Zágráb. A korai hazai kutatásokban a kelet-közép-európai térszerkezeti ábrák többnyire elfogadták a Banán–Bumeráng elképzeléseket (Rechnitzer, 1998), az elemzések egyre gyakrabban a hazánkkal szomszédos keleti, délkeleti régiókkal, országokkal is kibővültek (Rechnitzer–Smahó, 2011). Az európai térszerkezeti elemzések alapján Kelet-Közép-Európa – konkrétan az EU keleti felének „bővülő” középső része – általánosítva egy félperiféria (Kincses et al. 2013, Egri–Tánczos, 2015). Egy köztes tér a nyugat-európai magterület és a keleti, délkeleti periféria között, amely csak holdudvara a centrumterületnek (Szabó–Farkas, 2014). Bár több elképzelés potenciális centrumterületként tekint rá – a Bumeráng és az Uborka mellett az Új Banán (SIC!, 2006) vagy a Közép-európai Pentagon (Leibenath et al. 2006) – ez a magterülethez viszonyítva nagyságrenddel kisebb súlyú, fontosságú és csak egyes részei (fővárosok, nyugati területek, néhány nagyváros) jelentik a centrumot. Ebbe a térbe a disszertációban vizsgált országok közül az erős közép-európaisággal is bíró Szlovéniát mindenképpen, Horvátországot gyakran, néha pedig Romániát is beleértik.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség Délkelet-Európa európai kontextusban történő komplex elemzésére, ezért csak néhány rövid, karakterisztikus közös sajátosságot emeltem ki. A népsűrűség tekintetében Délkelet-Európa a kontinens átlagánál ritkábban lakott, az országok közül egyedül Koszovó és Albánia népsűrűsége haladja meg valamilyen az EU-átlagot, a legsűrűbben lakott térségek a fővárosi régiók. A térségtípusok tekintetében a fővárosi és néhány nagyvárosi térséget leszámítva Délkelet-Európát predominantán rurális régiók alkotják, amelynek részben természetföldrajzi és fejlődéstörténeti okai vannak. Az egy főre jutó GDP alapján Délkelet-Európa országai a kontinens

legszegényebb államai közé tartoznak, az alsó harmadból csak Szlovénia emelkedik ki, de még nem éri el az EU átlagát, a régiók közül egyedül a „szűken lehatárolt” Bukarest haladja meg az uniós átlagot. A térség európai viszonylatban alulurbanizált, egyedül Bulgária városlakóinak aránya haladja meg az európai átlagot. A több százezres nagyvárosok száma európai összevetésben alacsony. Funkcionális szempontból a három milliós nagyváros (elsőként Bukarest, majd Belgrád és Szófia) jelenti a térség városhierarchiájának csúcsát, ezek az európai nagyvároshálózat harmadik szintjén helyezkednek el (Nordregio, 2004; PlaNet CenSE, 2006; BBSR, 2011; GaWC, 2017). A Balkán-félsziget egészét tekintve a két peremmetropolisz, Athén és Isztambul lényegi szereplő.

3.1. Posztszocialista jellegzetességek

Köztes-Európa számára – több évszázada – Nyugat-Európa a modell, ott keres mintát, onnan vesz át eszméket és intézményeket. Azonban önálló kulturális és történelmi entitás, egyedi régió is, amely Nyugat-Európa felé közeledett, hol távolodott, de azzal soha nem vált egyenértékűvé (Enyedi, 1998). A térség városhálózata a II. világháború előtt is közvetlenül kapcsolódott a nyugat-európai városrendszerhez, sok mindenben hasonlított, de főleg időben késve jelentkeztek ugyanazok a trendek. A II. világháborút követően a szovjet befolyási övezet részeként a városfejlődési folyamatok számos egyedi vonást mutattak, mégsem szakadtak el teljesen a nemzetközi trendektől. Az 1990-es évektől bekövetkező változásokkal a közös vonások tovább erősödtek: önkormányzatok létrejötte, lakáspiac kialakulása, városi gazdaság átalakulása, helyi urbánus társadalom átalakulása, növekvő társadalmi egyenlőtlenségek, épített környezet átalakulása, határon túlnyúló kapcsolatok erősödése stb. A posztszocialista átalakulási folyamatot három tényező jellemezte az elmúlt két évtizedben:

- a gazdasági rendszer egyoldalú európaizációs, globalizálódása,
- a posztindusztriális átalakulás,
- az önkormányzati rendszer kiépülése, az intézményrendszer átalakulása.

A térség fokozatosan integrálódik az európai gazdasági térbe. A régió számára előnyös az Európai Unió keleti bővítési folyamata és az, hogy az európai urbanizációs magterület a német egyesítés óta keleti irányba bővül. Ugyanakkor a megkésett modernizáció felgyorsulása növeli a leszakadó térségek, települések arányát, a rurális területek egy

részét a funkcióvesztés, a népesség elvándorlása és az elszegényedés kíséri. A városrendszer várhatóan a következő sajátosságok jellemzik a következő évtizedekben:

- monocentrikus nemzeti városhálózatokból álló policentrikus makroregionális városrendszer és elaprózódott faluhálózat,
- ipari foglalkoztatottak magas aránya a városokban,
- nemzetközi, nemzeti jelentőségű vállalkozások erős fővárosi koncentrációja,
- a posztszocialista országokban a városi polgárság, a civil társadalom gyengesége,
- a szegénység, a leszakadó társadalmi rétegek arányának növekedése,
- épített örökség rossz állapota, infrastrukturális elmaradottság lassú felszámolása.

A térség államai döntő mértékben a posztszocialista átalakulás hasonló útját járják, melynek célja a Nyugat-Európa-hoz való „visszatérés”, ami a nyugati befolyás (kiszolgáltatottság) erősödését jelenti. A hasonló múlt, a jelen kihívásai egyfajta közép-európai fejlődési utat körvonalaznak, amelyben a nyugat-európai urbanizációs trendek sajátosan érvényesülnek. A mintául szolgáló Nyugat-Európában is minden bizonytalanná vált, az urbanizációt mozgató gazdasági erők átalakulnak, az igazodási pont is állandóan változik.

Az elmúlt két évtized alapvető változásokat hozott Kelet-Közép-Európában. A rendszerváltozások minden érintett országban gyökeres társadalmi, gazdasági, politikai átrendeződésekkel jártak. A posztszocialista országok egy részében az átalakulás szinte teljes államszerkezeti és államterületi változásokat hozott. Ebből a szempontból posztszovjet, posztjugoszláv, posztcehszlovák államcsoportról is beszélhetünk. Az 1989-es évtől kezdve felbomló szocialista rendszerek több szempontból súlyos örökséget hagytak hátra, amelyeket több területi léptékben is vizsgálhatunk. A külső eladósodás, a gazdaság szerkezet korszerűtlensége és deformációja, a társadalom különböző csoportjainak és rétegeinek a perifériára sodródása, a területi és településközi egyenlőtlenségek elmélyülése egyértelművé vált a rendszer összeomlása időszakában.

A vasfüggöny megszűnése, az egységes Németország létrejötte miatt minden közép-európai ország esetében felértékelődtek a nyugati területek, a határon átnyúló kapcsolatok és mozgások, amelyek kihatottak a településhálózatra is. A balti államok – kiszabadulva a szovjet rendszerből – szinte minden tekintetben „észak felé fordultak”, a skandináv államokkal alakítottak ki mindenre kiterjedő kapcsolatokat. A szláv posztszovjet államok

(Fehéroroszország, Oroszország, Ukrajna) átalakulási folyamatai összetettek és ellentmondásosak voltak, s ezek kihatottak a településhálózatra is. Délkelet-Európa országainak átalakulása és fejlődése hordozta a legtöbb sajátosságot, részben ellentmondásokat.

A településhálózat merev, csak hosszútávon alakítható rendszer. Az államszocialista korszak végére kialakult struktúrák magukon viselték a korábbi időszakok beépült, valamint az államszocialista korszak tudatos városfejlesztésének, és ideológiai, politikai okokból szinte folyamatos faluellenességének¹⁸ eredményeit. Minden országban jelentős különbségek alakultak ki a települések és azok különböző csoportjai között (Musil, 1992; Andrusz et al. 1996; Gorzelak, 1996; Enyedi, 1998; Hamilton et al. 2005; Mykhnenko–Turok, 2008; Horváth, 2015). Ezek a folyamatok természetesen nem elsősorban a településhálózatról szóltak – bár Románia esetében a szisztematizálási tervekkel kapcsolatos ellenállás szinte közvetlenül csapott át a forradalomba –, ugyanakkor az átalakulás minden részeleme közvetve, de sok tekintetben közvetlenül is megjelent a települések életében, a hálózati kapcsolatok alakulásában (Slavík, 1997; Kuttor, 2009). A településhálózat rendszerváltozások utáni változásainak szempontjából kiemelkedő jelentőségű az új államok, új fővárosok létrejötte, az államhatárok, különösen a korábban szinte zárt nyugati határok kinyílása, valamint a volt szovjet nyugati határ esetében az átjárhatóság pozitív változása, majd az EU-tagság után a határellenőrzések megszűnése. Ezek a változások új tényezők mentén differenciálták a térszerkezetet és a településhálózatot (Illés, 2002).

A visegrádi négyek és a délkelet-európai országok között hasonlóságok és jelentős különbségek is megjelentek az átalakulás időszakában. Az európai városhálózaton belül ez a posztszocialista sajátosság leginkább a visegrádi országok esetében tapasztalható, ezért is lényeges összegezni ezen országcsoport átalakulási jellemzőit (Gorzelak et al. 2010; Csapó–Balogh, 2011). A visegrádi országok 1991-től kezdve formalizált államcsoportot képeznek, az együttműködésüket nagyon sok területre (így az összehangolt területi, részben településhálózati fejlesztésre is) kiterjesztették. Az időnként jelentkező belső nézeteltérések az egyes országok között lévő feszültségek miatt az együttműködés korántsem zökkenőmentes (Máliková et al. 2015; Balázova, 2012; Novotný et al. 2015). A társadalmi, gazdasági, politikai rendszerváltások minden következménye ha némileg eltérő mértékben és módon is, ezekben az országokban is megjelent a településhálózatban, a

¹⁸ Minden volt szocialista országban kialakult az 1950-es évektől a település- és településhálózat-fejlesztés intézményrendszere. A tudományosan kidolgozott 1971. évi magyar OTK, vagy az 1980-as évtized voluntarista román szisztematizálási terve nemzetközi visszhangot is kiváltottak.

különböző funkciójú és nagyságú települések körében. A térformáló folyamatok szempontjából a városok és a városhálózat kapott meghatározó szerepet, nem függetlenül attól, hogy az EU új regionális politikai személetében, fejlesztéspolitikájában is a nagyvárosokra, városrégiókra terelődött a hangsúly (European Commission, 2012, 2014).

A területi igazgatásban a visegrádi fővárosok kiemelt szerepet kaptak, mind a négy főváros az országának legnépesebb, legfejlettebb városa volt, ugyanakkor a főváros/ország népességarány tekintetében nagy különbségek voltak (Borsdorf–Zembri, 2004; Institute for Spatial Development, 2014). A közigazgatási szervezetben csak két országban jelentek meg a régiók, illetve a hivatalos régióközpontok. Szlovákiában és Lengyelországban a regionális központok a városhálózat meghatározó elemeit képezték. Három országban a megyeszékhelyek meghatározó elemei a városállománynak, s nem csak a közigazgatás területi rendjében foglaltak el kitüntetett pozíciót, de a népességük (a magyar és szlovák városlakók fele), a gazdasági, társadalmi, oktatási, egészségügyi stb. ellátás tekintetében is. A kisebb városok a kistérségi területi struktúra kulcstelepüléseiként fogalmazhatóak meg. Ezek a városok többségükben az állami szolgáltatások vidéki csomópontjainak is tekinthetők. Kiemelkedő szerepük főként Csehországban mutatkozik meg.

Egyes országokban különösen a rendszerváltások első időszakában hagyták el sokan a városokat: részben munkaerőként váltak feleslegessé a bezáró nagyüzemek miatt, részben az ingázási költségek emelkedése vezetett el kiszorításukhoz. Azok a csoportok, családok is elhagyták a városokat, amelyeknek megvolt még a falusi kötődése, s könnyebb megélhetést remélhettek a falvakban.

A rendszerváltások kezdetekor a településrendszeren belül minden országban nagy kiterjedésű periferikus, városhiányos területek voltak azonosíthatók (Pénzes, 2013). 2000-re számottevően csökkent ezen területek kiterjedése az egyes országokban, de alapvető területi átalakulásról nem beszélhetünk.

Ha a két évtizedes változásokat, folyamatokat értékeljük, akkor a következőket kell kiemelnünk. A települések száma országonként eltérő módon alakult, de a négy országban együttesen jelentősen csökkent. A két évtizedben mind országos keretek, mind pedig államcsoporti szinten jelentős városodási folyamat játszódott le, kivétel nélkül nőtt a városi jogállású települések száma. Míg az összes népesség száma némileg növekedett, addig a városi népesség száma és aránya számottevően csökkent (ebben jelentős szerepe

van a szuburbanizációs folyamatoknak, sokan a nagyvárosokból a közeli községekbe költöztek). A fővárosok demográfiai súlya, részesedése eltérő módon alakult (különösen Budapest esetében szembevetendő a népességszám csökkenése, jelentős részben a szuburbanizáció következtében), de egészében véve minimálisan nőtt a súlyuk a népesség településhálóján belüli elhelyezkedését illetően.

A fővárosok a legtöbb tekintetben meg tudták őrizni kitüntetett pozícióikat, sőt a külföldi működő tőke beáramlásának, a pénzügyi szektorban végbemenő hatalmas változásoknak az igazi nyertesei lettek. A fővárosok országon belüli társadalmi és piacgazdasági presztízse egyértelműen növekedett. A különlegesen jó gazdasági pozíciójuk leginkább átfogó mutatója az ingatlanárak tekintetében elfoglalt magas árpozíciójuk.

A régióközpontok száma és népességi aránya növekedett. Központszerepük nem mindenkor legitimált a területi versenytársak oldaláról, több esetben a rivalizálás a meghatározó. A megyeszékhelyek (illetve NUTS 3-as központok) száma a közigazgatás reformjai következtében jelentősen megnőtt, s azzal együtt nőtt a népességszámuk is.

A száznál több megyeszékhelynek tekinthető város településhálózati pozíciója a közigazgatási reformok során alapvetően nem változott, döntő többségük nem csak igazgatási, de területi funkcionális szerepköre révén is hálózati kulcspozícióban van.

Az egyéb városok (döntően kisvárosok) száma erőteljesen nőtt, a bennük élő népesség száma viszont csökkent. Amennyiben a visegrádi országok tízezer főnél népesebb városainak területi eloszlását és nagyságrendi tagozódását elemezzük, akkor elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében megszűntek a városhiányos területek, a városok eloszlása kellően diszperz, természetesen országoként valamennyire eltérő sűrűség mellett.

A településrendszer funkcionális sajátosságai is átalakultak. A nemzeti struktúrákban 1990 után mindegyik országban törekvések történtek a formalizált közigazgatási beosztás- és központrendszer elemzése mellett a településrendszer leginkább dinamikus elemeinek, funkcionális tereinek a lehatárolására. Az európai összehasonlító vizsgálatokban lehatárolásra kerültek a funkcionális településtípusok és együttesek. Az eltérő elméleti, módszertani megközelítések és a különböző demográfiai határértékek miatt a négy or-

szágban a „kategóriák” eltérő települési kört fogalmaztak meg, s az egyes településcsoportok lehatároltsága különböző lett¹⁹. A négy visegrádi ország között érdemi különbségek vannak a több szinten is értelmezhető policentrikusság szempontjából²⁰.

Az államhatárok és a városok viszonyrendszere is gyökeresen átalakult. A kinyíló nyugati határok miatt, különösen az EU-csatlakozások után a lengyel nyugati területek számára felértékelődött Berlin, a déli cseh, a nyugati szlovák és magyar területek számára pedig Bécs. A valódi nagyvároshálózat funkcionális hatásai egyre inkább átlépik az országhatárt. A keleti határok is nyíltak a korábbi korszakhoz képest, de a kialakuló új helyzetben a korábban szinte határon átnyúló kapcsolatok nélküli területek és városok csak nehezen találják a kibontakozás lehetőségeit. Ehhez hozzájárultak az orosz és az ukrán belpolitikai bizonytalanságok, valamint a sajátos belorusz helyzet is.

Az európai integráció kiteljesedésével, a határok átjárhatóságával, a határ menti kapcsolatok intenzifikálódásával egy egységes városrégió, növekedési körzet kezd kialakulni a Közép-Duna-medencében. A dinamikusan fejlődő centrumtértség Bécs köré szerveződik. Ma még nem eldönthető kérdés, hogy ez az európai pentagon ilyen irányú bővülését, vagy egy új közép-európai növekedési térség alakuló központját jelenti-e.

Az elmúlt évtizedekben a központi gazdaságfejlesztés településpolitikai, településhálózat-fejlesztési célokat is szolgált. A koncentrált állami nagyberuházások révén egyes területeken céltudatosan és jelentősen módosították a településhálózat történetileg kialakult központrendszerét, átrendezték a településközi kapcsolatokat. Az 1980-as évek végétől megindult közép- és kelet-európai átalakulási folyamatok a társadalmi, gazdasági,

¹⁹ A FUA-k és a városok területének és népességének tényleges különbségeire világít rá az ESPON 1.4.3 kutatás (2007), amely öt csoportba sorolta a városi térségeket. A visegrádi négyek közül a legcsekélyebb eltérések Szlovákia, míg a legjelentősebb eltérések Lengyelország esetében figyelhetők meg. A funkcionális és morfológiai városi egységek közötti legerőteljesebb különbségek a legmagasabb – metropolisz, illetve metropolitán – kategóriákban tapasztalhatók.

²⁰ Szlovákia lényegében kétközpontú (a két város azonos nagyságrendi kategóriában van, bár Pozsony lélekszáma lényegesen magasabb, mint Kassáé), a főváros Pozsony mellett Kassa Kelet-Szlovákia legnépesebb, s meghatározó funkcionális központja. Csehország egyközpontú, azzal, hogy Prága „alatt” hiányzik egy nagyságrendi kategória, Brno és Ostrava nagyregionális szerepet tölt be az ország keleti részén. Míg Brno egyfajta korrekciós nagytérségi központ a szlovákiai Pozsony és Prága között, addig Ostrava a hatalmas sziléziai agglomeráció csehországi központja, jelentős határon átnyúló kapcsolatokkal. Magyarország egyértelműen Budapest központú, szinte monocentrikus. A budapesti agglomeráció minden tekintetben az ország meghatározó magterülete. A NUTS 2-es régiók informális központjai közül egyik sem igazi ellenpólus. Egyedül Lengyelország tekinthető igazán policentrikus településhálózattal rendelkező országnak. A Varsó után következő öt legnépesebb, nagyvárosként funkcionáló központ valódi nagyregionális szerepet játszik (Gorzela et al. 2009; Szymanska, 2005). Az egyes nagyvárosok települési presztízse nem igazán tér el Varsótól.

politikai struktúrák átalakítása mellett alapvetően megváltoztatták a települések, a települések különböző csoportjai és a településhálózat funkcionálásának külső és belső környezetét, feltételrendszerét. A változások egyik lényegi eleme volt, hogy a korábban erősen centralizált párt- és állami döntések helyét megjelent a magánkezdeményezések tömege, a belső és külső tőke lényegi szerepet kezdett játszani a gazdasági döntésekben, a népesség foglalkoztatási lehetőségeinek alakításában. Az állam szerepe részben megmaradt a települési és területi közigazgatás, a közszolgáltatások szervezésének biztosítása tekintetében, valamint az átfogó infrastrukturális hálózatok alakításában. A döntések részben már a települési és területi érdekek kompromisszumai mentén formálódtak. Az érdekek mérlegelésében új elemként jelent meg a politikai hasznosság (a választópolgárok nagyobb csoportjai számára való kedvezményezés). A településeken belüli és a különböző településcsoportok közötti szociális kérdések (munkanélküliség) tekintetében a különbségek erősen növekedtek. Ezek kezelésében az állami szerepvállalás szükségszerűen megmaradt. Az átalakulás gazdaságilag nyertes és lényegében vesztes területi és települési csoportjainak pozitív diszkriminációs támogatása lényegi elemmé vált, de éppen gazdasági eredményessége lett mérsékelte. A piacgazdaság formálódó viszonyai között a magántőke elsődlegesen saját eredményességét helyezi előtérbe; beruházási tevékenysége, szélesebb értelemben a gazdaságfejlesztés megvalósítása során a településhálózattal rövid távon mint stabil háttérrel, illetve adottsággal számol, nem feladata „a céltudatos és tervszerű beavatkozás” a települések és a településhálózat rendszerébe. Ugyanakkor a központi kormányzat, a települési és a megyei önkormányzatok megfogalmazhatják saját maguk településpolitikai és településfejlesztési céljait, stratégiájukat, s gazdasági és gazdaságon kívüli eszközökkel is befolyásolhatják a beruházásokat. A beruházási és fejlődési folyamatok valószínűsíthetően a két megközelítés koordinátarendszerében fognak mozogni.

3.2. Az Európai Unió policentrikus koncepciója és a területi kohézió

Délkelet-Európa országában, nemcsak az új EU-tagállamokban, hanem a csatlakozni szándékozó államokban is erőteljes hatással van a fejlesztéspolitikára, annak narratíváira és a területi kutatásokra az unió területi politikája, ezért röviden áttekintem a policentrikus koncepció és a területi kohézió gondolatkeretét.

Az Európai Unióban a területfejlesztés és -rendezés nemzetállami hatáskörbe tartozik, a regionális politika sem egészében közös – az unió kizárólagos hatáskörbe tartozó – politika. Ezeknek azonban vannak összeurópai hatásai, határokon átnyúló aspektusai. A tagállamok ezért úgy gondolták, ésszerű volna közös irányelveket kidolgozni, intézményesíteni együttműködéseiket. Az 1990-es évek elejéig nem folytak európai szintű területi kutatások. 1994-ben az EU-tagállamok és tagjelöltek területfejlesztésért felelős miniszterei először tartottak informális összejevetelt, amelynek célja a közös területi politika kialakítása volt. Lipcsében megállapodás született az együttműködés elveiről, az Európai Területfejlesztési Perspektíva (European Spatial Development Perspective – ESDP) kidolgozásáról, melynek feladata a tagállamokra hárult. Sokoldalú konzultációs és egyeztetési folyamat során²¹ (a félévenként változó elnökség sokszor újra kezdte a kidolgozást) az ESDP az 1999-es német elnökség idején, német megfogalmazásban került elfogadásra. A dokumentumot, mint közös állásfoglalást az unió területfejlesztésért felelős miniszterei az Európai Bizottság regionális politikáért felelős biztosával együtt fogadták el 1999. május 10–11-én, Potsdamban. Bár az esemény hat év munkájára tette fel a koronát, a német elnökség Potsdamban tett következtetései mégis visszafogottak voltak (Faludi, 2006). Ennek oka az volt, hogy a miniszterek nem a Miniszterek Tanácsának valamely konfigurációjában, hanem informálisan találkoztak (Faludi–Waterhout, 2002), mivel e témában nem állt fenn közösségi hatáskör. Informális státusza ellenére kigondolóinak szándéka az ESDP megvalósítása volt, hiszen ennek egy külön fejezetet szenteltek, a későbbiekben azonban bölcsen nem végrehajtásáról, hanem alkalmazásáról beszéltek (Faludi, 2006).

Az ESDP az Európai Unió gazdasági, társadalmi, fizikai térszerkezetének értékelése alapján területfejlesztési irányelveket fogalmaz meg az Európai Bizottság és a tagországok számára. Az irányelvek nem kötelező jellegűek, de meghatározó szerepet játszanak az európai területfejlesztés intézményrendszerének és tervezési folyamatának alakításában. A dokumentum két részből áll, első fele a politikai célokat tartalmazza, második fele pedig bizonyos háttérinformációkkal szolgál az európai térről. Fő célkitűzése a kiegyensúlyozott és fenntartható területi fejlődés. Legfontosabb irányelvei: policentrikus területi fejlődés és új város–vidék viszony; egyenlő hozzáférés a tudáshoz és az infrastruktúrához; a természeti és kulturális örökség bölcs és fenntartható menedzsmentje. Ezekben belül

²¹ A folyamat mérföldkövei az ESDP alapjait 1994-ben megteremtető ún. lipcsei dokumentum megjelenése, az 1997-ben a hollandiai noordwijki találkozón elfogadott „Első hivatalos tervezet”, valamint az 1997-ben Glasgow-ban elfogadott „Első teljes tervezet” voltak.

hatvan fejlesztéspolitikai ajánlást tartalmaz. Az ESDP alcímében is idézett kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődés policentrikus fejlesztésként értelmezhető (Faludi, 2006), amely egy olyan áthidaló megoldás (Waterhout, 2002) amely mindenki számára tartogat valamit. Az ESDP ajánlásainak jelentős része felidézi a policentrizmust, kiváltképpen az első, amely a következőt javasolja: a több országot érintő területfejlesztési stratégiák végrehajtásának eredményeképpen számos olyan nagyobb zóna megalkotását az unión belül, amelyek kiváló minőségű és széles körű funkciókkal, valamint szolgáltatásokkal rendelkeznek és ezáltal elősegítik a globális gazdasági integrációt. Ezen túlmenően az ESDP egy olyan területet is megcélzott, amellyel a bizottság akkoriban egyre hangsúlyozottabban foglalkozott, az EU globális versenyképességének kérdését. Az ESDP kiemeli, hogy az unió területe eltér az Egyesült Államokétól, mely több, világszinten is kiemelkedő gazdasági integrációs zónával rendelkezik. Ebből a szempontból az USA területe sokkal kiegyensúlyozottabb, ez pedig versenyelőnyként is értelmezhető. Emiatt szükség van a policentrizmusra, amely több globális gazdasági integrációs zónát hozhatna létre, jelenleg ugyanis csak egyetlen ilyen létezik, az európai pentagon (ESDP, 1999).

A policentrizmus, mint eszmerendszer az ESDP-t követő dokumentumokban került kidolgozásra (Faludi, 2006). A többközpontú településhálózat megteremtésének célkitűzése azóta is az uniós területpolitika egyik legfontosabb eleme, amit az Európai Unió Területi Agendája²² is hangsúlyoz. Bár az ESDP – és az azt követő dokumentumok – már a pentagon területén kívüli globális gazdasági integrációs zónák fejlesztésének stratégiáját tartalmazza, az ESDP mégsem tör a mesterterv címre (Faludi–Waterhout, 2002), nyitva hagyja ezen zónák helyének kérdését. A szükséges, több országot érintő stratégiák megalkotása során elsősorban az együttműködést, a bottom up kezdeményezéseket tekinti fontosnak. Ez is a regionális fejlesztés kortárs paradigmája felé való elmozdulást tükrözi (Bachtler–Yuill, 2001). Az elképzelt politika sem a potenciális zónák uniós finanszírozását jelenti, hanem inkább belső erőforrások mobilizálását, azt, hogy együttműködés által társadalmi tőke „létrehozására” van szükség.

²² Az Európai Unió Területi Agendája a területrendezésért felelős miniszterek városfejlesztésről és területi kohézióról szóló találkozásán, 2007. május 24–25-én Lipcsében került elfogadásra A fenntartható európai városok Lipcsei Chartáival együtt. A Területi Agendát a területi kohézió erősítésének igénye hozta létre, a lisszaboni és a göteborgi stratégia során kialakított gazdasági és szociális kohézió prioritása mellett. Három fő prioritást határoz meg: jövőbeli feladatként hangsúlyozza a területi kohézió megerősítését; új kihívásként megfogalmazza a regionális identitás megerősítését, a területi diverzitás hatékonyabb kihasználását; és megerősíti az ESDP három fő célkitűzését mint az agenda alapját. A dokumentummal együtt elkészült egy helyzetfeltáró dokumentum Az Európai Unió területi helyzete és kilátásai címmel.

A policentrizmus alapvetően többet jelent, mint a városhálózat térbeli konfigurációja. A policentrikus városi régiók kompetitív előnyeinek eléréséhez a regionális szervezőkapacitás aktív építésére van szükség. Olyan képességre, amellyel egy intézményesült együttműködési, tárgyalási, döntési keretrendszeren belül területileg koordinálhatóak a fejlesztések a területi szintű érdekek érvényesítése érdekében (Meijers–Romein, 2003).

Az ESDP széles körű konzultatív együttműködés keretében jött létre, de az nem pótolta a tudományos eredmények hiányát, az EU egészére és a tagjelölt országok területére is kiterjedő módszeres vizsgálatot. Az első európai területfejlesztési kutatási program, az SPESP (Study Programme on European Spatial Planning, Tanulmányi program az európai területi tervezésről, 1998–2000) eredményei az ESDP-be nem épülhettek be, de igazolta, hogy a tudományos megalapozást folytatni kell. A szervezeti és finanszírozási megoldás megtalálása három évet vett igénybe. 2002 őszén indult el az Európai Unió legnagyobb szabású területfejlesztési kutatási programja, az ESPON²³. Az ESDP nem tartalmaz kötelező előírásokat, irányelvei mégis meghatározóak az európai területfejlesztés intézményrendszerének és tervezési folyamatának kialakításában. Az ESPON-program gondolata is az ESDP-n alapul. Mivel nincs közös területfejlesztési politika, így nincs lehetőség közös európai intézmény felállítására sem. A tagországok kutatóintézeteinek hálózatában végzett munka azonban finanszírozható, így ez lett az ESPON bázisa, melynek koordinációs központját Luxembourgba telepítették. Az ESPON néhány éves működése során az európai területfejlesztés és az EU regionális politikájának hatásaira vonatkozó legfontosabb információforrássá vált.

A területi kohézió változó értelmezése, viszonya, összefüggései a gazdasági és a szociális kohézióval a regionális politika reformjának – a források újrafelosztásának és a különböző területi szintek közötti hatalommegosztás változásának – igényét mutatják. Az alig két évtizede használt, mára megkerülhetlenné vált fogalmat sokféleképpen értel-

²³ Az ESPON (European Spatial Planning Observatory Network – Európai Területi Tervezési Megfigyelő Hálózat) fő célja a területfejlesztési (regionális) politika tudományos megalapozása és egy európai szintű kutatási hálózat létrehozása. A program 2002-ben indult. Létrehozták a nemzeti intézmények európai hálózatát 29 ország részvételével. Tartalmi felépítése az ESDP ajánlásaira épült, továbbá kiegészült az EU-bővítés, a lisszaboni és a götebogi stratégia időközben felmerülő kutatási igényeivel. Fő feladata egyrészt a nemzetállami területfejlesztési és regionális politikák megalapozása, másrészt az, hogy az uniós regionális és területi politikájához, a kohéziós jelentések elkészítéséhez, és a következő időszakok programjaihoz egyfajta tudományos municiót adjon. Az ESPON-programban az uniós tagállamok mellett a korábbi tagjelöltek, továbbá Norvégia, Svájc, Izland és Liechtenstein intézményei vesznek részt. Ez is jelzi, hogy az unióhoz kapcsolódó, de nem szoros értelmében vett EU-programról van szó.

mezik. A kohéziós politika önmagában nem jelent újdonságot. Bár feladatai jelentős részét az egyenlőtlenségek korrekciója teszi ki, a tevékenysége nem szorítkozik kizárólag erre. A területi egyenlőtlenségek kiegyenlítése céljából az ESDP a policentrikus fejlesztést javasolta (ESDP, 1999), ami is az Európai Bizottság új gondolkodásmódjának részét képezi (Faludi, 2005a, 2005b). Kezdetben a gazdasági és a társadalmi dimenzióval foglalkoztak a szakemberek, csak később jelent meg a területi aspektus, amelyet sokáig külön tárgyaltak. Ez az időszak az EGK megalakulásával kezdődött és egészen 2004-ig tartott, amikor a területi kohézió uniós feladatként hivatalosan is megjelent. Ezzel csak a jogi alapot teremtették meg, nem lett az EB kompetenciája. A területi kohézió fogalma a gazdasági és a társadalmi kohézió elképzelései révén terjed, bővíti és megerősíti azokat – fogalmazódik meg a harmadik kohéziós jelentésben. A területi dimenzió egyre fontosabbá vált, egyre nagyobb hangsúlyt kapott az unió különböző programjaiban, jelentéseiben és politikájában. Az európai területi kohézióra három fontos tényező van hatással: 1. A globalizálódó világgazdaság új növekedési szektorai (a húzóágazatok telephelyválasztásai) jellemzően fokozzák a centrum–periféria helyzetet. Az ezredfordulóra megnövekedett világszintű differencia elvonhatja figyelmünket arról, hogy a XX. század második felében inkább a kiegyenlítődés volt jellemző Európában. 2. A gazdasági szerkezetváltás és a geopolitikai helyzet alakulása (pl. EU-bővítés) új növekedési zónákat rajzol ki, ilyen lehet az új közép-európai centrumtértség. Az európai gazdaság magterülete (mint minden korban, úgy napjainkban is) mozgásban van, jelenleg az alpi területek körül koncentrálódik, valószínűsíthető irány a délkeleti. 3. Meghatározó az unió költségvetésének mintegy harmadát kitevő regionális politika forrásainak elosztása és hasznosulása. Jellemzően a kevésbé fejlett régióknak szánt források teszik ki a támogatások döntő hányadát, ezek hatékonysága azonban igen vitatott. A különböző politikák homlokterében álló társadalmi-gazdasági dimenziók területi koncentrációjának, diszparitásainak összevetése rámutat a területi kohézió definiálásának, ezáltal pedig az adott politika mérhetőségének nehézségére (OECD, 2002). A tér és az egyenlőtlenség elválaszthatatlan fogalmak. A területi egyenlőtlenségek objektíve léteznek és nem megszüntethetők. Mértékük mindenkor vitatható. Az adott térség társadalmi-gazdasági fejlettsége és az aktuális politikai értékválasztás határozza meg, milyen módon és mekkora erőfeszítéseket tesznek csökkentésükre. Összetettségéből következően a területi egyenlőtlenségek vizsgálata, mérése nem szűkíthető le egy dimenzióra, különösen nem egyetlen mutatóra (Nemes Nagy, 1998).

4. A kutatási tér lehatárolásának sajátosságai

A Délkelet-Európa fogalom a XVIII. század közepén jelent meg a térképeken, különböző területi tartalommal (Fischer, 1893). August Zeune német geográfus 1808-ban határolta le Európa félszigeteit. A Balkán – a fogalmat elsőként használja Zeune (1808) – lehatárolása már akkor is gondot okozott, a természetföldrajz azóta is birkózik a szakma többsége által elfogadható területi lehatárolással. A Balkán-félszigettel kapcsolatban azért nem alakult ki sem tudományos, sem pedig térségi közmegegyezés, mert széles nyakkal kapcsolódik a kontinens törzséhez. Északi határa frontier (zóna) jellegű, mivel nincs egyértelmű természetes határvonala. A nyak nem lezárja a félszigetet a kontinens felé, hanem sokkal inkább kinyitja az alpi, kárpáti területek felé (Hajdú, 2007). A „balkáni” tulajdonságok (népek, kultúrák, vallások) fokozatosan alakulnak „közép-európaivá”. Emellett a külső (nagyhatalmi) és a belső (kisállami) érdekek viszonylagossá, időben változóvá teszik a határt.

A Balkán-félsziget Európa egyik nagy természetföldrajzi egysége, amelynek északi határait²⁴ eltérő módon (folyók, geológiai és domborzati jellemzők alapján, illetve ezek kombinációjaként) fogalmazzák meg (Konkoly, 2006). Természetföldrajzi szempontból összetett jellegű a terület, Európa minden földrajzi sajátossága megjelenik itt (Hajdú et al. 2007). Társadalomtudományi értelmezésben a probléma még összetettebb, attól függően, hogy milyen szempont – népek-nyelvek (délszlávok), korábbi (pl. török–magyar) birodalmi határok, vallások (keleti-nyugati kereszténység) találkozása – alapján, milyen adatokra támaszkodva tesznek kísérletet a Balkán lehatárolására. Napjainkban inkább az a politikai jellegű meghatározás dominál, miszerint az az ország része a Balkánnak, amelyet a többség oda sorol (2. táblázat). Ezt az érvelést²⁵ azért is könnyebb (külső szemlélőként) elfogadni, mert határkérdést nem érint, elismeri a jelenlegi nemzetközi határokat.

²⁴ A Balkán északi határának lehatárolási koncepcióira Konkoly (2006) tizenöt variációt mutat be térképen: Duna–Dráva vonal (Györffy I.–Strömpl G.), sematikus egyenesként a Trieszt–Odessza vonal, Duna–Száva–Trieszti-öböl (Lóczy L.–Cholnoky J.), Duna–Száva–Isonzó (J. Cvijič), Duna–Száva–Ljubljana–Gorizia vonal (G. Ricchieri), a 46°-os szélességi kör által határolt félsziget (H. Renier), Száva–Kulpa–Trieszti-öböl (Mendöl T.–Lóczy L.), Duna-delta–Isztriai-félsziget vonal (Kogutowitz K.), Déli-Kárpátok vonulata (Lóczy L., Cholnoky J., Mendöl T., Szabó P. Z.), Duna–Száva vonal (György A., Havass R.), Duna vonala (Tóth Z., Hézszer A.), Dinaridák gerincei (Hézszer A., Morgenstern H.), Duna–Száva–Una vonal (Tóth Z.), Balkán-hegység vonulata (A. Zeune, Morgenstern H.), Balkán-hegység–Sar Planina–Rigómező–Dinaridák (Morgenstern H.).

²⁵ Disszertációm eredeti címét (A Balkán térszerkezeti és városhálózati folyamatai a rendszerváltozások után) a 2016. novemberi műhelyvitan elhangzott javaslatok alapján változtattam meg a jelenlegire.

Bár a vizuálisan könnyen értelmezhető (folyók, államhatárok mentén történő) lehatárolásokat kézzelfoghatóságuk miatt nagyobb elfogadottság kíséri, valójában a Balkánnak nincs állandó határa (Reményi, 2009a), hiszen – mint a (Balkán, balkáni, balkanizálódó) fogalom (Todorova, 1997) tartalma – időben változik. Erre jó példa egyes tércategóriák²⁶ és értéktartalmuk szembeállítása: Balkán/Kárpát-medence; Délkelet-Európa/Közép-Európa; Nyugat-Balkán/Kelet-Balkán; posztszocialista/posztjugoszláv/új EU-tagország stb.

2. táblázat: A Balkán, illetve a Balkán-félsziget időbelileg változó lehatárolásai

	Albánia	Bosznia-Hercegovina	Bulgária	Horvátország	Görögország	Macedónia	Montenegró	Románia	Szerbia	Szlovénia	Törökország*
Anon (1891)	x	x	x	x	–	x	x	–	x	x	–
Forbes et al. (1915)	x	x	x	–	x	x	–	x	x	–	x
Wallis (1924)	x	x	x	–	x	x	x	o	x	–	x
Shackleton (1954)	x	x	x	x	x	x	x	–	x	x	x
Hoffmann (1963)	x	x	x	x	–	x	x	–	x	x	–
Hösch (1972)	x	x	x	x	–	x	x	–	x	x	–
Blanc (1977)	x	x	x	x	x	x	x	–	x	x	x
Jelavich (1983)	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Webster's (1984)	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Cviic (1991)	x	x	x	x	–	x	x	x	x	x	–
Sjöberg–Wyzan (1991)	x	x	x	x	–	x	x	x	x	x	–
Poulton (1994)	x	x	x	x	x	x	x	–	x	x	–
Carter et al. (1995)	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

Jelmagyarázat: * : Törökország európai része; x : teljes területtel a Balkán része; o : részleges területe a Balkán része; – : nem a Balkán része.

Forrás: Hall–Danta, 1996, 5. p.

Az európai makroregionális szemléletben több új kategória is megjelent a XX. században. Részben területi átfedésekkel, de más-más üzenetet hordozva alakult a Kárpát-Balkán Európa, majd a Duna Európa stb. fogalma is, magukban foglalva a Balkán-félsziget jelentős területeit. Az 1990-es években további meghatározások születtek. A

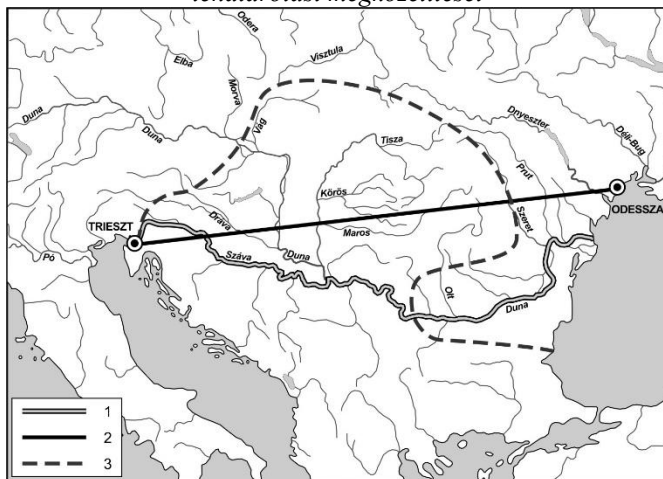
²⁶ Négy európai nagyrégió (Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa, Balkán) megítéléséről, a térfogalmak szubjektív felfogásáról, használatáról 2014-ben készült nagyszabású, nyolc állam (Magyarország és szomszédjai) közel 1300 geográfus hallgatójának mentális térképén alapuló felmérés (Hardi, 2015). Az eredmények vizuális megjelenítése jól érzékelteti a lehatárolás problematikáját.

poszt szocialista kategória a rendszerváltás után a Balkán-félsziget nagy részét felölelte. A posztjugoszláv jelző a volt Jugoszlávia területén önállóvá vált országokat fogta össze.

Az Európai Unió nagytérségi terei abból a szempontból váltak érdekessé, hogy részben a Balkán-félsziget körül, részben pedig azon belül formálták a fejlesztési, együttműködési kapcsolatokat. Mivel a pályázati terek többnyire csak egy programidőszakra szólnak, nem befolyásolják a térszerkezet hosszú távú alakulását. Az Európai Unió Duna-stratégiájának programtere lefedi a Balkán-félsziget nagy részét. Ez egyben azt is jelentheti, hogy a félsziget meghatározó természeti és viszonyítási elemei nem a határoló tengerek, hanem a Duna (Hajdú, 2010).

4. ábra: A kutatási teret érintő lehatárolási sajátosságok

A Balkán-félsziget leggyakoribb természetföldrajzi lehatárolási megközelítései

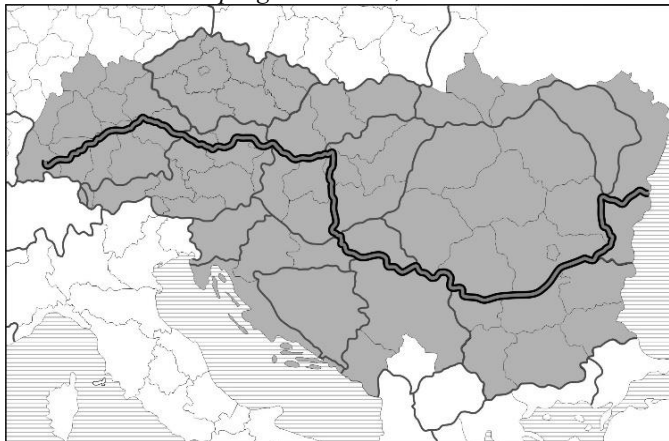
1 = A Balkán-félsziget északi, folyóvízi határa; 2 = a Trieszt–Odessa vonal; 3 = a Kárpát–Balkán geológiai egység.

Jugoszlávia utódállamai és a Nyugat-Balkán, 2012

1 = A volt Jugoszlávia határa; 2 = A Nyugat-Balkán határa; 3 = államhatárok

Az európai uniós Duna-stratégia programterülete, 2010

Délkelet-európai Transznacionális Együttműködési Program, 2007–2013

Forrás: Hajdú et al. 2007; Rác, 2011b; Faragó et al. 2012.

A Nyugat-Balkán topográfiai kategóriaként már korábban megjelent a földrajzi irodalomban, de politikai, politikai földrajzi tartalommal az Európai Unió töltötte meg 1998-ban az Európai Tanács bécsi nyilatkozatában. A fogalom megszületésének egyik meghatározó eleme az volt, hogy a csatlakozási perspektívát kapott – biztonsági kockázatot nem jelentő – Bulgáriától és Romániától, vagyis a Kelet-Balkántól megkülönböztessék ezeket az országokat. 2003 nyarán véglegesült a kategória: a volt Jugoszlávia Szlovénia nélkül, de Albániával kiegészülve. 2004 előtt Szlovéniát gyakran még ide sorolták, EU-csatlakozása után azonban már csak véletlenszerűen említették a Nyugat-Balkán tagjaként. Egyre inkább világosan megfogalmazódott, hogy az EU-n kívüliek számára jött létre ez a tércategória. Tartalma azóta több módosulást is szenvedett, s feltehetően nem lesz túl hosszú életű. 2011-ben már megjelentek olyan elemzések, amelyek Horvátországot nem sorolták a Nyugat-Balkánhoz. Horvátország 2013-as EU-csatlakozása után Szlovéniával együtt új belső tércategória alakulhat az EU keretei között a „volt Nyugat-Jugoszlávia” megnevezéssel (Hajdú, 2010).

Kelet- és Nyugat-Balkán a településhálózatra ható folyamatok szempontjából is elvált egymástól, hiszen míg a posztjugoszláv térségben az állam felbomlása (és annak módja) volt a fő hajtóerő, addig Romániában és Bulgáriában már a globális trendek (piacgazdaság, liberalizáció, euroatlanti integráció) érvényesültek. A román és bolgár EU-csatlakozás is alakított a térfelfogásokon, találkozni már olyan fogalomhasználattal (ESPON GROSEE projekt), amely Délkelet-Európa alatt az EU délkeleti tagállamait (Romániát, Bulgáriát, Görögországot) érti.

A disszertáció fogalomhasználata az írójának térfelfogását tükrözi. A Balkán-félsziget földrajzi fogalom, amelynek van keleti és nyugati része (pontosabban ezt is többen lehatárolták). A Balkán inkább egy politikai fogalom (emellett persze kulturális is), amelyet a legtöbbször konkrét államokra használnak, határait így államhatárok alkotják. A Balkán legalább két részre osztható, Kelet-Balkánra és Nyugat-Balkánra. A disszertációmban előbbi alatt Romániát és Bulgáriát, míg utóbbi alatt a jelenleg nem EU-tag balkáni országokat értem, de az időben visszatekintő ábrák, táblázatok, szövegek esetében ez a kör sokszor kiegészül Horvátországgal, Szlovéniával, amelyek praktikusán EU-csatlakozásukkal „hagyták el” a Nyugat-Balkánt. A Délkelet-Európa fogalmat alapvetően egy szélesebb térségre használok, amely egyfajta (német és EU alapokon nyugvó) integrációs szemléletet tükröz.

5. Délkelet-Európa térszerkezete és városhálózata

E fejezetben a térség térszerkezeti és településhálózati jellemzőit foglalom össze. A folyamatok történeti értelmezését egy narratív modell (a ciklikus fejlődés általános hatása a délkelet-európai városhálózatra és a térszerkezetre) segíti.

5.1. A városhálózat ciklikus fejlődése

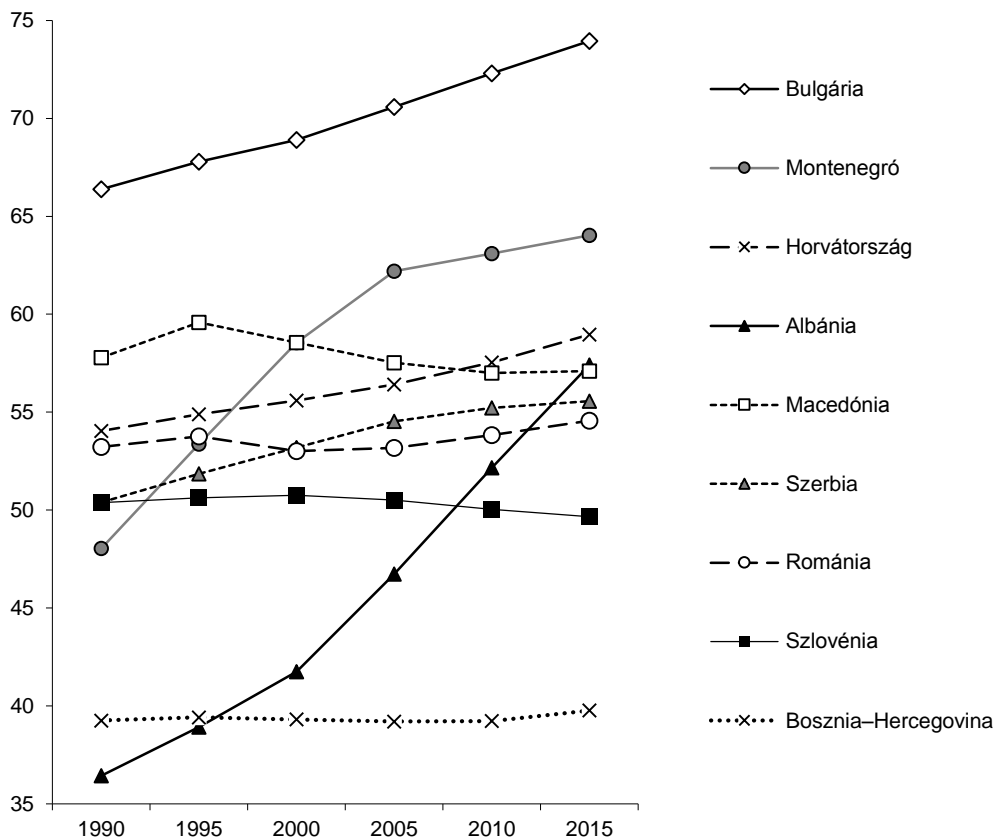
A településhálózat mint rendszer meglehetősen stabil jellegű, hosszabb távon formálódik; a mélyen gyökerező struktúrák megértéséhez a délkelet-európai településhálózat fejlődéstörténeti előzményeit is ismerni kell. A településhálózat alakulására három tényezőcsoport volt jelentős hatással: a komplex természetföldrajzi adottságok, a birodalomváltó tér jelleg (a határok és súlypontok gyakori változása) és az etnikai-kulturális sajátosságok.

A természeti adottságok számos településközi kapcsolatot elősegítettek, illetve gátoltak. A hegységek nehezítették a tengerpart és a belső területek közötti kapcsolatokat, míg az Adria, illetve a Fekete-tenger szinte predesztinálta a parti települések közötti kapcsolatokat és a tengeri kereskedelmet. A hegyvidék völgyei, a tengerpart védett öblei a különböző társadalmi-gazdasági kapcsolatok szükségszerű sűrűsödési pontjai, ezek kedvező adottságokat jelentettek a nagyobb települések fejlődéséhez. Azok a tengerparti települések, ahová szárazföldi utak és vasút vezettek, jó fejlődési potenciállal rendelkeztek. A szárazföld belsejében, a medencékben elhelyezkedő városok közül is elsősorban azok voltak képesek a történelem viharában tartani a pozíciójukat, amelyek fontosabb utak kereszteződésében feküdtek. A Duna és mellékfolyói, az azokkal párhuzamosan futó utak is kedveztek a városok kialakulásának (Erdősi, 2005). Szinte minden régió és állam rendelkezik folyókhöz kötődő belső tengellyel is. A kiemelkedő városok többsége Délkelet-Európa peremén, a tengerparton vagy jelentősebb folyók mentén található. Igaz ez akkor is, ha a földrajzi értelemben vett félszigetet vizsgáljuk (Athén, Isztambul, Szaloniki).

Délkelet-Európa középső területei a domborzati adottságok miatt kevésbé alkalmasak nagyobb népességkoncentráció és jelentős vonzáskörzettel bíró nagyváros kialakulására, mivel alacsony szintű a népességeltartó-képességük, és a fragmentált térszerkezet korlátozza funkcióik kiterjesztését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy kedvezőek a feltételek a kisebb városok autonóm fejlődéséhez, a szűkebb környezet (medencék, fennsíkok, völgyek) integrálásához. Ennek köszönhetően mindenhol kialakultak központi települések,

de ezek közép-európai összehasonlításban is kisméretűek (Dimou–Schaffar, 2009). Az urbanizáció megkésve jelentkezett és még Közép-Európa-hoz képest is elmaradásokat mutatott, a térség városhálózata sokkal ritkább (BBR, 2006; CSIS-EKEM, 2010; ÖIR, 2006; Petrakos–Economou, 2002; RePUS 2007). Délkelet-Európa urbanizáltsági szintje mind a mai napig elmarad Európától²⁷ (5. ábra).

5. ábra: A városi népesség aránya, 1990–2015, %

Forrás: WUP, 2014 alapján saját szerkesztés.

Az elmúlt századokban a Balkán mindig periféria volt, sosem állt egy nagyobb térség fejlődési centrumában (Hajdú et al. 2007; Horváth–Hajdú, 2011; Illés, 2002; Kocsis, 2007). A városhálózat fejlődését befolyásoló legfőbb sajátosság, hogy folyamatosan változott az államberendezkedés, hol önálló kisállamok alakultak ki (dezintegrációs időszak), hol nagyobb birodalmak részét képezte a terület (integrációs korszak). Ez a politi-

²⁷ Az ENSZ-statisztikák alapján az urbanizáció mértéke jelenleg 73,6% az európai kontinensen, 78,9% Nyugat-Európában, 81,2% Észak-Európában (WUP, 2014).

kai instabilitás ciklikusan jelentkező demográfiai, gazdasági és közigazgatási változásokat is eredményezett (3. táblázat). A városhálózat folyamatosan adaptálódni kényszerült az aktuális hatalmi változásokhoz, a települések funkcióikat állandóan a megváltozott szerepkörökhöz igazították. E folyamatos változásokból következően a Balkánon egy város történeti fejlődése sem volt töretlen, nem alakult ki a területet uraló domináns nagyváros, és a városhierarchia különböző szintjein is változtak a szereplők. A városfejlődés klasszikus (hosszan tartó, organikus) feltételeinek hiánya nem tette lehetővé nyugat-európai értelemben vett nagyváros kialakulását, a Balkán ma sem rendelkezik igazi világvárossal (Taylor, 2010). Bukarest, Belgrád, Ljubljana, Szófia és Zágráb csak potenciális (a GaWC leltár szerint Béta és Gamma) világvárosok, bár az elmúlt évszázadban óriási fejlődésen mentek keresztül. A globális jelentőségű Isztambul kezelése problémás, bár a Balkán-félsziget peremén fekszik, nem tekinthetjük Délkelet-Európa részének.

3. táblázat: A ciklikus fejlődés általános hatása a Balkán városhálózatára és térszerkezetére

Megnevezés	Integratív (birodalmi) időszak	Dezintegrációs (köztes, kisállami) időszak
Kooperáció	Területi	Etnikai
Határok	Könnyen átjárhatók (összekötnek)	Etnikai határok nehezen átjárhatók
Etnikai tér	Vegyes, heterogénebb	Homogenizálódó
Településhálózati fejlődés	Egyenletes, szerkezetileg és területileg kiegyensúlyozott	Fragmentálódó részhalmozok, különbségek növekedése
„Hiányok” a hálózatban	Fejlett kisvárosok	Funkciógazdag regionális központok
Nagyvárosi funkciók	Interregionális, nagytérségi	Nemzet(állam)i
Birodalmi székváros(ok)	Erőteljes fejlődés, funkciógazdagság	Relatív hatalmi és társadalmi hanyatlás
Történelmi központok	Relatív visszaesés, periferezálódás	„Szelektív” fejlődés
Etnikai centrumok	Stagnálás, korlátozott fejlődés	Kiemelkedő fejlődés
Kapuvárosok	Többnyire egy monopolhelyzetű	Kapuváros-fejlesztés nemzetenként

Forrás: Rác, 2011b.

A határok folyamatos „vándorlásával” együtt járt a városok vonzáskörzetének változása is. A délszláv államban például többször (1929-es bánági rendszer, második jugoszláv állam gazdasági körzetei stb.) is törekedtek az etnikai elkülönülés oldására, de az 1974-es új alkotmány ennek véget vetett. A széles körű decentralizáció – még az addig centralizáltan működtetett gazdaságirányítás terén is – a tagköztársasági érdekek erősö-

dését, a településhálózat nemzeti alapú fragmentálódását eredményezte. A városok vonzáskörzetei már csak ott léptek túl a szubnacionális határokon, ahol az etnikai szállásterület ezt megkövetelte. Jugoszlávia szétesésével a határok „nemzetközivé válása” így csak ezeket érintette számottevően (Reményi, 2009a). A határon átnyúló etnikai mintázat²⁸ több feladatot is jelent: ellátás megoldása az anyaországból (pl. nyugdíjellátás), belső törekvés az önálló intézményhálózat (saját egyetem stb.) kiépítésére (Hajdú–Rác, 2011).

Nem csak az állami fennhatóság változása, hanem az egyes kultúrkörök befolyása, eltérő térhasználata miatt is különbözőképpen alakultak a városok és a köztük lévő kapcsolatok. Mint ismert, a Balkán etnikai, vallási összetétele igen változatos, területileg mozaikosan elhelyezkedő (Horváth–Hajdú, 2011; Kobolka–Pap, 2011; Kocsis, 2007). Ilyen mértékű multikulturalitás sehol sem tapasztalható máshol Európában. A Balkán különböző kulturális övezeteiben eltérő típusú (mediterrán, török, közép-európai stb.) városok alakultak ki, természetesen az átmeneti zónákban ezek keveredését tapasztalhatjuk.

5.1.1. Városhálózati pozíciók változása a jelenlegi ciklusban

A posztjugoszláv térség átalakulása két okból is speciális. Egyrészt az államosodási folyamat (a szövetségi tagköztársaságokból, illetve tartományból állammá válás) ugyanis gyors és különleges nyomokat hagyott a településhálózaton. Másrészt a fegyveres konfliktusok teszik sajátossá és részben tragikussá a lezajlott folyamatokat. Ezért a jugoszláv térséggel részletesebben foglalkozom.

Jugoszlávia több szempontból Európa egyik legösszetettebb periferikus területe volt. Az integráció és dezintegráció ciklikus változása a legfontosabb alakító tényezője a területi és települési folyamatoknak. Jelenleg a dezintegráció legkiteljesedettebb állapotát tapasztalhatjuk, mind az államok, mind a településhálózat elérte eddigi legfragmentáltabb szintjét. A struktúraváltozás napjainkban is tart, az államosodás nem tekinthető befejezettnek Koszovó és Bosznia-Hercegovina esetében, növekvő feszültséget generálhat továbbá Nagy-Albánia és a Szandzsák kérdése is. Lezáratlan kérdések (határproblémák, rendezetlen konfliktusok stb.) nehezítik az új integrációs ciklus kiteljesedését. Szlovénia

²⁸ *Albánok:* Északnyugat-Macedónia; Presevó-völgy (Szerbia); Montenegró. *Bosnyákok:* Szandzsák. *Horvátok:* Hercegovina. *Magyarok:* Vajdaság (Szerbia), Partium, Székelyföld (Románia). *Szerbek:* Szerémség, Krajínák (Horvátország); Száva mente, Drina mente (Bosznia- Hercegovina); Mitrovica (Koszovó); Montenegró. *Törökök:* Kardzhali, Razgrad, Shumen (Bulgária).

kivételével minden állam bizonyos – etnikai, életképességi – kockázatot hordoz. A térségi városhálózat jelenleg nemzeti (etnikai) alapon elkülönült, monocentrikus (fővárosközpontú) részhalmazok rendszere.

A térség átalakulását a „vesztes” és a „nyertes” városok körének feltérképezésével több, egymástól térben és időben csak részben elkülöníthető folyamatra bonthatjuk:

- Jugoszlávia felbomlása,
- fegyveres konfliktus,
- nemzetállam-építés,
- euroatlanti és globális integráció.

Jugoszlávia szétesése és annak módja alapjaiban érintette az egyes településeket és a köztük kialakult kapcsolatrendszert. Ez a dezintegráló hatás az elmúlt két évtizedben sokáig – országonként eltérő ideig – erősebbnek bizonyult, mint a globalizáció és európai integrációs trendek, összevetve például a békés átmenetet és gyorsabb nemzetközi integrációt átélő visegrádi országokkal, illetve Romániával és Bulgáriával. A délszláv állam felbomlása elsősorban a szövetségi főváros, Belgrád szempontjából volt előnytelen (szövetségi erőforrások, hatalmi tér elvesztése), az addig monopolhelyzetet élvező kikötő, Rijeka is vesztesnek tekinthető, valamint a periferikus határhelyzetbe került települések egy része. A többi település az átalakulás nyerteseként fogható fel, hiszen a régióból állammá válás következményeként az utódállamok városai településhierarchiában betöltött pozíciójuktól függetlenül előrébb léptek. A csaknem hét évtizeden keresztül szervesen fejlődött jugoszláv településhálózatot szintén az átalakulás vesztesének tekinthetjük, mivel az (etnikai) államhatárok elválasztó jellege miatt részhalmazokra esett. A fragmentálódást fokozta a befelé forduló nemzeti hálózatépítés kiteljesedése és a korábbi interregionális kapcsolatok negligálása. A településhálózati részhalmazok nem feltétlenül igazodnak az országhatárokhoz. Ahol az etnikai mintázat megkívánja, ott a városi vonzáskörzetek átnyúlhatnak a szomszéd állam területére, persze a saját szállásterület kiszolgálása miatt ezt nem tekinthetjük valódi nemzetközi funkciónak.

A véres polgárháborúval kapcsolatban nem beszélhetünk nyertesekről. Azok a települések, amelyek kimaradtak a fegyveres összetűzésekből és menekülthullám sem terhelte környezetüket, a háború közvetett következményeitől – a szomszéd térségekhez, pl. Dél-Magyarországhoz hasonlóan – nem függetleníthették magukat. A stabilitás, a biza-

lom hiánya, a biztonsági kockázat és a jugoszláv kapcsolatrendszerrel való tudatos szakítás a befektetők elvesztésével, a hagyományos kooperációk megszakadásával és a gazdasági teljesítmény visszaesésével járt. A fegyveres konfliktusban közvetlenül érintett városok humán és anyagi vesztesége eltérően alakult. A háború pusztításának mértékéről a különböző nemzetközi statisztikák eltérő adatokkal szolgálnak: a halálos áldozatok (és eltűntek) számát 150 és 300 ezer, a térséget elhagyó menekülteket 600–800 ezer, míg a lakóhelyüket ideiglenesen elhagyók számát 3,7–4,3 millió fő közé teszik. A legnagyobb pusztítás azokon a területeken folyt, amelyeket a szemben álló felek vegyesen laktak, a halálos áldozatok négyötöde emiatt Bosznia-Hercegovinára esett.

A háború célja a területszerzés mellett az aktuálisan uralt térségekben a lakosság lojalitásának és a katonai fölényben lévő etnikum „kizárólagosságának” biztosítása volt. A kitűzött célt, a nemzetállami határok újrarajzolásához szükséges etnikailag homogén szállásterület kialakítását a kisebbségek elűzésével (elpusztításával) lehetett elérni. Az etnikailag „megtisztított” településekre gyakran saját nemzetiségűek telepedtek, illetve menekültek. Ennek megfelelően a vegyes lakosságú térségekben gyakran három egymással harcoló félről beszélhetünk, nem említve a bosnyákok egymás közti küzdelmeit. A háború végeredményeként – kevés kivételtől eltekintve – az egyes települések, városrészek, régiók etnikailag szinte homogénné váltak, még a harcok által nem érintett országrészekben is, Boszniában a frontvonalak közigazgatási határrá emelkedtek (Reményi, 2009b).

Az eredeti etnikai állapot visszaállítására, a menekültek visszatérésére sem mód (elpusztított/elfoglalt ingatlan), sem valós igény (anyagi vagy személyes motiváció) nem mutatkozik, bár a nemzetközi közösség ezt továbbra is szorgalmazza, illetve az EU-integráció követelményeként több térségi ország is kommunikálja. A konfliktus következtében az etnikai diverzitás növekedésére is akadt példa: ahol a korábban többségben élő nemzetiség „elveszítette” uralmát és egy része elmenekült (horvátországi szerb Krajínák), illetve egyes menekült-befogadó területeken (pl. Észak-Macedónia). Az etnikai arányok átalakulásához békés tényezők is hozzájárultak (pl. asszimiláció).

A sokszínűség visszaesésével járt, hogy a délszláv állam felbomlásával eltűnt a nemzetiségek közül a korábbi jugoszláv kategória (1991-ben mintegy 700 ezer fő vallotta magát jugoszlávnak). Montenegró önállósodása 2006-ban azért növelte az etnikai változatosságot, mert a „békés konfliktus” választásra készítette az országot addig egységesen montenegrói nemzetiségű lakóit: az államszövetséget pártolók ettől kezdve szerbnek, míg

az elszakadást támogatók montenegróinak vallják magukat. Az albánok természetes szaporodása és migrációja Macedónia etnikai heterogenitását látszólag növelte, valójában – regionális szinten tekintve – ezzel ellentétes a folyamat: az albán szállásterület egybefüggő és homogén. A konfliktus demográfiai hatásai (pl. a lakosságszám-változás) alapján szintén beszélhetünk „vesztes” és „nyertes” településekről, abszolút és (az országos átlaggal összehasonlítva) relatív értelemben is.

Az utódállamokban az új államterület és a saját városhálózat megerősítését figyelhetjük meg. Bár Belgrád a jugoszláv szétesést jelentős vonzaskörzet- és funkcióvesztésként élte meg, a súlyos veszteségek mellett minimális „kárpótlás” az, hogy az új Szerbia fővárosa maradt, ellensúlyai (Újvidék, Niš) pedig sokkal gyengébbek, mint korábban (pl. Zágráb, Ljubljana) voltak. Az új államokban minden szempontból az új fővárosok fejlődése a legjelentősebb. Belgrád árnyékából kikerülve ezek a városok országuk első számú és megkerülhetetlen centrumaivá váltak (4. táblázat), az erőforrások egyre nagyobb hányadát koncentrálnak.

4. táblázat: A nagyvárosok közigazgatási hierarchiájának változása

	1991 előtt	2008 után
Főváros	Belgrád*, Bukarest, Szófia, Tirana	Belgrád, Bukarest, Ljubljana, Podgorica, Priština, Szarajevó, Szófia, Szkopje, Tirana, Zágráb
Tagköztársasági (entitás) székhely	Ljubljana, Podgorica, Szarajevó, Szkopje, Zágráb	Banja Luka
Autonóm tartományi székhely**	Priština, Újvidék	Újvidék

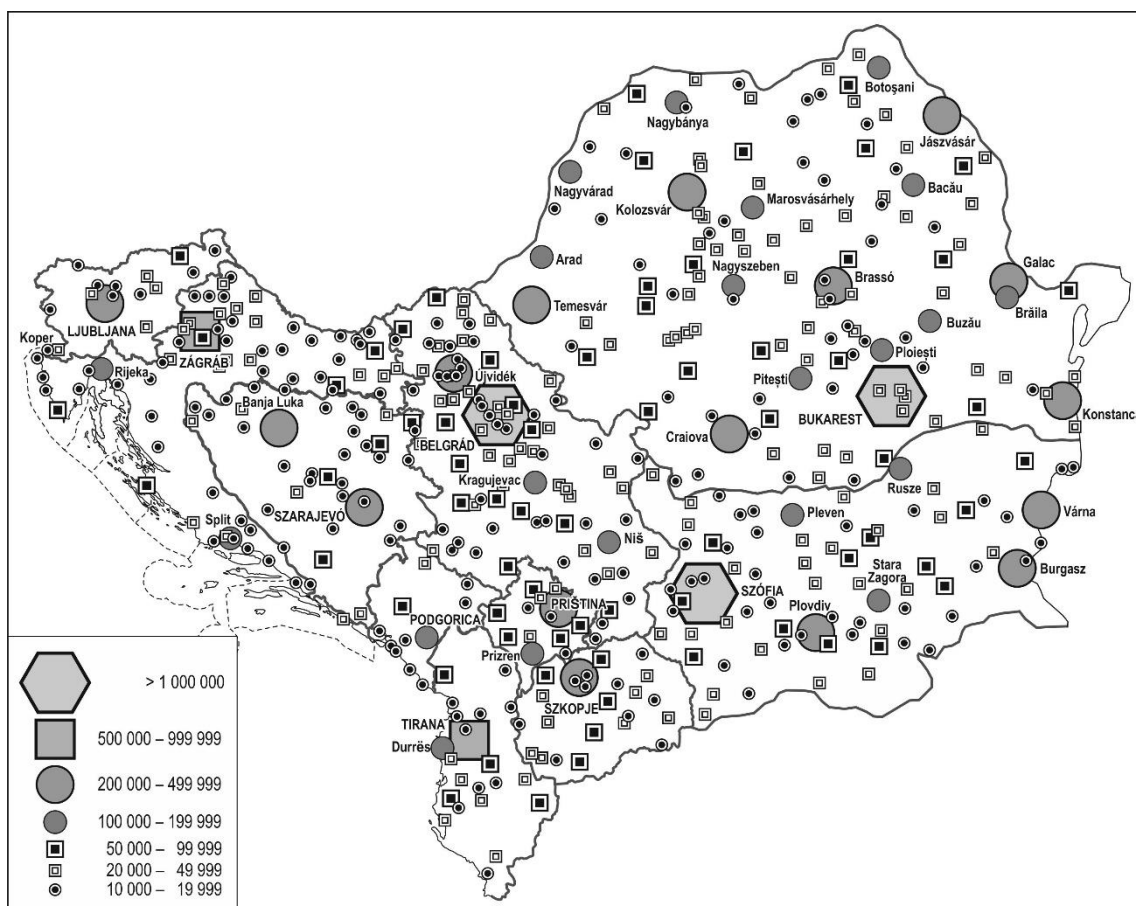
Megjegyzés: * : szövetségi főváros; ** : 1988-ig, illetve 2007-től.

Forrás: Saját szerkesztés.

A makroregionális központok viszonylag gyengék, vagy nem is értelmezhetők valódi ellensúlyokként, ami az államok kis méretéből és szűkös – csak egy nagyváros „kitermelésére” elegendő – erőforrásaiból természetszerűen következik. Ezzel együtt a hierarchiában a fővárost követő „nagyvárosok” előrelépése is látványos. A jugoszláv településhálózat relatíve alsóbb szintjeiről – akár funkcióbővülés vagy új közigazgatási rang nélkül is – új államukban a második vonalig „emelkedtek”. A határok nemzetközivé válásával a korábbi vonzaskörzetek átalakultak, így a regionális funkciókat ellátó városok száma (a központjukat veszített térségeket integráló új centrumokkal) növekedett. Az utódállamoknál fontos szempont volt a tengerhez való kijárat biztosítása és ott a nemzeti kikötő(város)

fejlesztése. Az újonnan bevezetett közigazgatási rendszerek számos település funkciót bővítették. Ezek közül Bosznia-Hercegovina többszintű decentralizációja a leglátványosabb, de a horvát és macedón közigazgatási reform is egyértelműen bővítette a központi funkciókkal rendelkező települések számát. Az etnikai alapú intézményfejlesztés (pl. kisebbségi egyetem alapítása) a közigazgatási rendszertől függetlenül kiemelt néhány várost a hálózatból.

6. ábra: A 10 ezer főnél népesebb városok nagyságrendi tagolódása, 2011

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

Bizonyos folyamatok (pl. a nemzeti elkülönülés, a tömeges emigráció, a rurális terek népességvesztése²⁹) a háború nélkül is lezajlottak volna, de sokkal lassabban és talán nem ilyen mértékben. Jugoszlávia szétesésével a térségen belüli kapcsolatok gyökeresen átalakultak. A háború és a nemzetállam-építés együtt járt a korábbi kapcsolatok megszakadásával, illetve tudatos negligálásával. Bizonyos, főleg etnikai viszonylatokban a határon átnyúló kooperáció intenzívebbé vált. Ezzel párhuzamosan felértékelődtek a térségen kívüli, nagyhatalmi kapcsolatok, amelyek nemzetenként eltérő orientációjúak. A hosszú távú európai és globális pályák kirajzolódásával ismét egy új integrációs időszak kezdődhet. Ebben az egyes országok nem kizárólag partnerként vesznek részt, a külföldi tőkevonásban nemzeti és települési szinten is fokozódni fog a verseny. A globális és európai vérkeringésbe való bekapcsolódás csak egy-egy ország és néhány város esetében sikeres. A többiek számára mindez csak potenciális lehetőség. Feltételezhetjük, hogy a viseigrádi országokhoz hasonló átmenet fog lejátszódni: a modernizáció (integráció) a településhierarchia szerint felülről lefelé pontszerűen, valamint északnyugat–délkelet irányban az európai korridorok mentén fog kiteljesedni. Így szükségszerűen az elsőként bekapcsolódó fővárosok tesznek szert előnyre, relatív súlyukat tovább növelve (Papadaskalopoulos et al. 2005). A folyamat nyertesei továbbá a kapuvárosok és általában véve a nagyvárosok. A vesztesek közé az etnikai határ mellé „szorult” és az orientációváltás miatt periferikus helyzetbe került települések, térségek tartoznak. Az integráció irányát tekintve igazán nincs választási lehetőség, a kérdés inkább az, hogy az Európai Unió – amely körülöleli a Nyugat-Balkánt – mikor, milyen ütemben és hogyan kívánja integrálni ezeket az országokat (5. táblázat). Az új városhálózati kapcsolatok nem feltétlenül fognak a korábbi struktúrákra építeni, hiszen az európai érdekek és léptékek alapjaiban mások, mint a jugoszláv időszakban voltak.

²⁹ A Balkán-félszigetet általánosságban jellemző depopulizáció (Lukic et al. 2012) mindegyik vizsgált országban tetten érhető. A délszláv háború által érintett területeken éppúgy, mint Bulgáriában, Romániában vagy Albániában. A rurális népességvesztés igen jelentős probléma a térségben. Az elmúlt két évtizedben folyamatosan növekedett az elnéptelenedett települések száma. Több száz település volt lakatlan a legutóbbi népszámlálás idején. Ezeket a településeket közigazgatásilag fokozatosan be fogják olvasztani valamelyik szomszédos településbe, mert folyamatosan jelen lévő lakosság nélkül valójában nincs település.

5. táblázat: A nyugat-balkáni országok európai uniós integrációja

Ország	Függetlenség deklarációja, államszövetség felbomlása	Stabilitási és csatlakozási egyezmény aláírása	Hivatalos csatlakozási kérelem benyújtása	Tagjelöltté minősítés	Tárgyalások megkezdése	Tárgyalások lezárása	EU-tagság
Albánia	1912	2006	2009	2014	–	–	–
Bosznia-Hercegovina	1992	2008	2016	–	–	–	–
Horvátország	1991	2001	2003	2004	2005	2011	2013
Koszovó	2008	2015	–	–	–	–	–
Macedónia	1991	2001	2004	2005	–	–	–
Montenegró	2006	2007	2008	2010	2012	–	–
Szerbia	2006	2008	2009	2012	2015	–	–

Forrás: Saját szerkesztés.

5.2. Politikai földrajzi sajátosságok és a modern városhálózat fejlődéstörténete

A hosszú távú történeti, politikai, gazdasági, demográfiai folyamatok, valamint a közlekedési, térszerkezeti kapcsolatok formálása szempontjából is lényegi kérdés a Balkán-félsziget nagytérségi elhelyezkedése. A félsziget Európa, Ázsia, Afrika közötti fekvése azzal járt, hogy folyamatosan a tengeri és a kontinentális, a keleti és a nyugati, az északi és a déli népek, kultúrák, hatalmi törekvések kereszteződésében, gyakran összeütközésében állt. Európa természeti földrajzi tagolásakor a Balkán-félsziget lehatárolására irányuló törekvés már a XIX. század elején megjelent. Később részben területi átfedésekkel, de más-más üzenettel megjelent a Délkelet-Európa, a Kárpát-Balkán Európa, majd a Duna-Európa stb. fogalma. Az említett térkategóriák maguk is egy történetileg nehezen formálódó folyamat összetevői, illetve eredményei, s lehatárolt térkategóriák szinte mindenki számára önálló, avagy külön jelentéssel bírtak. Az egyes területi kategóriák belső elfogadása, az ott élő lakosság, csoport, nemzet, ország stb. részéről a legtöbb esetben problematikus volt, illetve az maradt, az odatartozás, a térközösség vállalása korántsem vált egységessé, folyamatosan gondot jelentett (Rácz, 2011b). A különböző területi kategóriák lehatárolása, elnevezése, tartalma mindenkor lényegi kérdésként jelent meg. Állandó szempontként vetődött fel, hogy a lehatárolt földrajzi egységek tovább tagolódnak, tagolhatók és ha igen, milyen elvek szerint. Az egész-rész viszonya sokféle módon és különféle tartamú lehatárolásokkal jelent meg a történetileg változó területi egységekben (Hajdú, 2010, 17. p.).

A hosszú távú történeti, politikai, gazdasági, demográfiai folyamatok (bevándorlás, megtelepülés, megélhetés) szempontjából is lényegi kérdés a Balkán-félsziget nagytérségi elhelyezkedése, valamint félsziget jellege. A Balkán-félsziget kontinensközi helyzete miatt a népek és kultúrák kontaktzónája volt minden korban. Ennek következménye a bonyolult, máshol Európában nem tapasztalható kulturális és etnikai mozaik (Rác, 2011b).

A Balkán-félsziget államosodási folyamatai 1878-tól új dimenzióba kerültek (500 éves török uralom után): az európai nagyhatalmak, illetve azok kompromisszumai alakították jelentős mértékben az államok körét, létét, határait. A régió meghatározó átalakulási tendenciái egybekapcsolódtak a globális és európai átstrukturálódásokkal (I. és II. világháború utáni időszak, a hidegháború korszaka). Az 1990-es évek elejétől a rendszerváltásokhoz kapcsolódóan a politikai kommunikációban, sőt a tudományokban is új tércategóriák születtek. A posztkommunista, illetve posztszocialista kategória a rendszerváltás után a Balkán-félsziget nagy részét felölelte Görögország (illetve Törökország) kivételével.

A mindenkori államterületi tagolódás, a településhálózat és a térszerkezet egyaránt szintézis, komplex, bonyolult területi és elemzési kategória. Ezek a tércategóriák, különösen a területi szerkezet a természeti földrajzi környezet keretei között, hosszú távú történeti, politikai, demográfiai, gazdasági, településhálózati, infrastrukturális fejlődés és fejlesztés eredményeként létrejött területi rendszert hordoznak. A térszerkezet meghatározó tartalmi elemei a XX. század időszakában alakultak ki. A délszláv térségben 1920–1991 között – leszámítva a II. világháború időszakát – egy állami-területi komplexum létezett, illetve formálta a területi kapcsolatokat. Az 1912-ben létrejött Albánia sem jelentett abszolút folyamatos területi keretet. A történetileg sokféle hatás alatt kialakult területi szerkezet a rendszerváltások időszakában a politikai térszervezet oldaláról kezdett lényegesen megváltozni. A térség településhálózatában és térszerkezetében egyszerre vannak jelen a belső szükségletek bázisán létrejött kapcsolatok, valamint a nemzetközi hatások, igények alapján kijelölt, részben kialakult közlekedési folyosók, tengelyek, nagytérségi hálózati elemek. Az egymásmellettség, a szomszédság nem jelent feltétlenül szoros kapcsolatokat is.

Orográfiaiailag erősen tagolt a térség, a folyóvölgyek, a medencék, a középhegységek és a magashegységek változatos kombinációja jelenik meg. A vertikális tagoltság a balkáni folyamatok természetes és jelentős eleme volt történetileg. A terület nagyobb részét középhegységek borítják, a folyóvölgyek és a kisebb medencék váltak a megtelepedés és a gazdasági tevékenységek elsődleges térszíneivé. Az orográfiai sajátosságok nem könnyítették meg a népesség mozgását, de nem is tették lehetetlenné azt. A Balkán-félsziget folyókban gazdag, de a nagyobb folyók többsége inkább északra, a Duna vízrendszerébe tart, s csak kisebb részük dél, közvetlenül a tenger felé. A terület nagyobb részének így a tengeri kapcsolatai viszonylag nehézkesek voltak, akár a viszonylag kis légvonaltávolság ellenére is. Egészében véve a modernizáció korszakában a földrajzi erőforrások inkább támogatták, semmint gátolták volna a modern gazdasági fejlődés kibontakozását, majd kiszélesedését.

A hosszú távú térszerkezet-formáló történeti folyamatok között kiemelkedő jelentősége volt a politikai térstruktúrák (városállamok, államok, birodalmak) alakulásának, permanens változásainak. A történetileg változó politikai-hatalmi képződmények a legtöbb esetben gazdasági, kulturális, közigazgatási, vallási stb. elemeket is hordoztak. A politikai térformáció megszűnése után az etnikai, kulturális, vallási stb. részstruktúrák tovább éltek, hatottak. A Balkán szempontjából évszázadokon keresztül a Habsburg és a Török Birodalom küzdelme volt a meghatározó feltételrendszer. A váltakozó hatókörű és sikerű küzdelemben a Balkán jelentős része stratégiai frontzónává alakult. Velence egyszerre jelent meg kooperációs partnerként és igazi vetélytársként a török számára a mediterrán területeken.

5.2.1. Politikai földrajzi keretek – államosodási folyamatok az elmúlt két évtizedben

A Balkán-félsziget szocialista országainak rendszerváltásai, a társadalmi-gazdasági-politikai átrendeződések 1989 és 1991 között többféle módon – tárgyalásokkal békésen, kisebb vagy nagyobb összeütközésekkel, belső konfliktusokkal, illetve véres polgárháború keretei között – mentek végbe (Hajdú, 2010, 43. p.). A Nyugat-Balkán problematikájával kapcsolatos átfogóbb jellegű magyar publikációk (Glatz, 2007; Horváth–Hajdú, 2010; Pap–Kobolka, 2009) kivétel nélkül érintették a térség belső és külső kapcsolatrendszerét, strukturálódási tendenciáit. A végbement rendszerváltások szükségszerűen és alapjaiban érintették Jugoszláviát és valamilyen vonatkozásban a vele szomszédos államokat is. A

regionális hatalomnak tekinthető (nagy területű és népességű, az el nem kötelezett országok között vezető szerepet játszó) Jugoszlávia válsága továbbgyűrűző hatásokat generált. A rendszerváltozással párhuzamosan felerősödött – sőt egy időre politikai hívó szóvá is vált – a nacionalizmus, miután a régi és az új politikai elit is ebben találta meg valódi gyökereit. A soknemzetiségű jelleg problematikája folyamatosan megjelent a politikai rendszer átalakításakor, kialakításakor (új alkotmányos berendezkedés, új közigazgatási rendszer, új területbeosztás). Az új államokban a többség általában elzárkózott a kisebbségek területi autonómiájának kialakítása elől. Az etnikai szállásterületekhez való viszony sajátos közigazgatási (decentralizációs, regionalizációs) kérdéssé vált (Hajdú, 2010, 44–45. p.).

Jugoszlávia az 1974-es alkotmánymódosítást követően föderatív – sőt egyes elemeit tekintve konföderatív – berendezkedésű államként működött, hat szövetségi tagállamra, illetve Szerbián belül két tartományra tagolódott. 1980-tól, Tito halálát követően azonban gyorsan erodálódott az egyensúlyok rendszere, lényegében minden nemzetiség vesztésként fogalmazta meg saját pozícióit a fennálló államszerkezetben. Az évtized végére a nacionalizmus egyre erőteljesebb megjelenésével (és a gazdasági problémák kezelésének igénye miatt is) alapvető kérdéssé vált az államberendezkedés átalakítása, reformja, a centralizáció–decentralizáció viszonya, a föderáció–konföderáció közötti választás, a közigazgatási térfelosztás és a nemzetiségi szállásterületek viszonya. E viták több politikai, illetve területi szinten párhuzamosan folytak, új törésvonalakat hozva³⁰.

Az államosodási folyamatokat két szakaszra lehet osztani (Hajdú, 2010): a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1991. június és 1992. április között végbement meg-

³⁰ A Jugoszláv Kommunista Szövetsége 1990. januári rendkívüli kongresszusán már az állampárton belüli politikai ellentétek is kiéleződtek, tulajdonképpen megkezdődött a többpártrendszerre való áttérés előkészítése. A szlovének a demokrácia elmélyítését, a horvátok a konföderáció irányába történő elmozdulást szorgalmazták. E két nemzetiség kivonulása miatt a kongresszust elnapolták. A márciusban újraindult kongresszus az állampárt megszűnését hozta. Augusztusban a szövetségi parlament bevezette a többpártrendszert – a pártok a tagköztársasági helyzet alapján részben politikai érték, nagyobb részben nemzetiségi alapokon szerveződtek –, amivel a viták többféle politikai törekvés keresztútjába kerültek (Hajdú, 2010, 49–51. p.). 1991 januárjában még vitakérdés volt a konföderáció irányába való elmozdulás, mint konszenzusos alternatíva (Mesić, 2003). Ez a tagköztársaságok többségének megfelelt volna – a szerbek, s részben a bosnyákok is az állam egyben tartásában voltak elkötelezettek –, de Horvátország és Szlovénia egyre inkább függetlenség kivívásában vált érdekeltté. A konföderációs vitában és később a polgárháborúban a területiség problematikája alapvető szerepet kapott (Juhász, 1997). Az Európa Parlament 1991. márciusi határozata lényegében megnyitotta a belső átalakulás lehetőségét, a tagköztársasági határváltoztatás lehetőségének elvi kizárásával (Hajdú, 2010, 52. p.).

szűnésére – Szlovénia és Horvátország, majd Bosznia-Hercegovina és Macedónia függetlenné válására³¹ –, illetve a szerb befolyás alatt álló területek (Montenegró és Koszovó) későbbi kiválására.³² A második szakasz átalakulásai már lényegében az utódállami konstrukció további bomlásáról szóltak, de az államutódlás miatt ez még részben Jugoszlávia név alatt történt (Jugoszláv Szövetségi Köztársaság vagy Kis-Jugoszlávia). A szerbek valamilyen tartalommal még törekedtek a folytonosság fenntartására – alapvetően az államutódlási kérdések kezelése miatt.

Az átalakulás eredményeként a korábbi Jugoszlávia hét államra esett szét. A volt tagköztársasági székhelyek, illetve Priština fővárossá vált. A viszonylag kis terület és alacsony népességszám miatt a fővárosok jelentősége kiemelkedővé vált. A hét új állam új

³¹ *Szlovénia* 1991. június 25-én kiáltotta ki függetlenségét és a tíznapos háborúban meg is védte azt. A leginkább homogén nyelvi és vallási összetételű országban a belső konszolidáció gyorsan végbement, ennek következtében a leggyorsabban tudott beilleszkedni az euroatlanti politikai rendszerbe. Megerősítette a korábban is sokoldalú kapcsolatait Ausztriával és Olaszországgal, Magyarország irányába nagyfokú nyitást hajtott végre. A korábbi, Jugoszlávián belüli minden tekintetben szabad mozgásokhoz képest csökkentek a már önálló Horvátországgal a kapcsolatok, sőt államközi és határviták jelentek meg a két utódállam között. 2004-ben Szlovénia NATO- és EU-taggá vált. *Horvátország* szintén 1991. június 25-én kiáltotta ki függetlenségét. Szeptemberben megkezdődött a háború az ország területének szerbek lakta részein. A szerbek folyamatosan kísérleteket tettek arra, hogy autonóm területeket vagy önálló államot hozzanak létre horvátországi szállásterületükön, de ezeket a törekvéseket a nemzetközi közösség döntő része nem fogadta el. Az ország területi integritása csak 1998-ban állt helyre. 2000 után alapvető belső átalakulási és demokratizálódási folyamatok mentek végbe az országban. Horvátország 2009-ben a NATO, 2013-ban az EU tagjává vált. *Bosznia–Hercegovina* parlamentje 1991. október 15-én nyilvánította ki a köztársaság függetlenségét (amit 1992. április 5-én megerősített), bonyolult belső viszonyok alakultak ki, amelyek véres polgárháborúhoz vezettek. A három közösség (bosnyákok, horvátok, szerbek) többfordulós belső küzdelemben sem tudták rendezni ügyeiket. 1995-ben a Daytonban aláírt szerződésrendszer rendezte az egységesnek mondott, de lényegében két entitásra és egy különleges körzetre tagolt ország belső viszonyait, az etnikai feszültségeket azonban nem tudta megoldani. Az átalakulás időszakában a macedón politikai elit érdekelt volt a titói Jugoszlávia fenntartásában, de többször kinyilvánították, ha Horvátország és Szlovénia kiválik, akkor ők sem kívánnak egy szerb dominancia alatt álló ország része maradni. 1991. szeptember 7-én *Macedónia* népszavazással erősítette meg a függetlenségi törekvéseit, majd 1991. november 20-án proklamálta függetlenségét. Az ország békésen vált ki a föderációból. Az új ország belső és külső kapcsolatrendszere korántsem volt egyszerű. A macedón és az albán közösség közötti feszültségek a koszovói folyamatok révén kieleződtek. Görögország csak 1993 áprilisában járult hozzá az új ország „Macedónia, volt jugoszláv tagköztársaság” ENSZ-felvételéhez. A két ország vitája a későbbiekben is folytatódott, 1994 elején Görögország határárat és embargót léptetett életbe a fiatal szomszédjával szemben. A két ország között a politikai vita megmaradt, de a gazdasági kapcsolatok megszilárdultak, a közlekedési pályák megnyíltak (Hajdú 2010, Hajdú–Rác 2011, Faragó et al. 2012).

³² 2003 februárjában új alkotmányt fogadtak el, melynek révén létrejött Szerbia és Montenegró Államközösség. Az új alkotmány megnövelte Montenegró mozgásterét, lehetővé téve a függetlenségi népszavazást. 2006. május 23-án a referendum 55%-kal a függetlenség mellett döntött, így június 3-án kikiáltották az önálló Montenegrót. 2008 februárjában Koszovó egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét, mellyel új folyamatok indultak el nemcsak Szerbiában, nemcsak a Nyugat-Balkánon és a Balkánon, hanem mint az új képződmény diplomáciai elismeréséhez kapcsolódva látjuk, a politikai gondolkodás szintjén megosztottan Európában és globálisan is (Hajdú, 2010; Hajdú–Rác, 2011; Faragó et al. 2012).

elvek alapján rendezkedett be, saját államterületét tekintette a fejlesztés meghatározó, elsődleges keretének. Megindult a különböző hálózatok és kapcsolatok újraszabása, a közlekedési hálózatok korrekciója az új fővárosok érdekeinek megfelelően kezdődött meg. Az államalakulások időszakában szinte minden ország bezárkózott, de a görög–macedón viszony, a határzár mutatta, hogy a külső érintettek is sajátos módon viszonyulnak a folyamatokhoz.

5.2.2. Államhatárok, államépítés, kapcsolatrendszer

Az új államhatárok alapvetően a korábbi tagköztársasági, illetve tartományi határokat vették alapul, de megmaradt néhány kisebb területű nyílt, illetve rejtett vita. Koszovó egészének kérdése területi hovatartozási vita. Észak-Koszovó gyakorlatilag önálló entitásnak tekinthető, bár formálisan ENSZ-igazgatás alatt áll. Az albánok lakta szerbiai Presevólvölgy területére igényt formál Koszovó, akár területcserével is. Horvátország és Szerbia vitája a Duna menti területekhez kapcsolódik, a határ több helyen átlépi a folyót. Szlovénia és Horvátország között a Piráni-öböl és a tengeri kijárat mellett lokális jelentőségű szárazföldi viták is vannak. Horvátország és Montenegró között a Prevlaka-félsziget és közös tengeri határ kérdése is problémákat okozott. Horvátország és Bosznia-Hercegovina között Neum térségében jelenik meg probléma. Ezek a viták önmagukban veszélyesek, mert elvi jelentőséggel bírnak. A különböző nemzetiségek történetileg már rendelkeztek nagyobb területű állammal, így a társadalmi tudatban, illetve egyes szélsőséges politikai csoportok törekvéseiben is megjelenik a „nagyállam” igénye. A térségben sok a történelmi nagyállam-tudat (Bosznia, Bulgária, Görögország, Horvátország, Macedónia, Szerbia), amely az együttélés és együttműködés korlátja lehet (lásd Görögország és Macedónia viszonya). Nagy-Albánia igénye nem történelmi jogalapra, hanem az etnikai szál-
lásterület kiterjedésére támaszkodik (Hajdú, 2010, 67–68. p.).

5.3. A Nyugat-Balkán fejlődése, településhálózati és térszerkezeti sajátosságai

A Nyugat-Balkán településhálózata különböző részhalmazokból áll, amelyek a történelem viharai során különbözőképpen kombinálódtak. Kapcsolataik történetileg változó irányúak és intenzitásúak, gyakran a mindenkori nagyhatalmi törekvéseknek voltak kiszolgáltatva (Kocsis, 2005). A Balkán történelmének ismerete arra int bennünket, hogy a lét-

rejött államokat elsősorban egyenként kell vizsgálnunk, mert a nemzetállamok (újja)építésének fontos része a településhálózatuk működőképes, hatékony rendszerré való fejlesztése, és a különböző nemzetek a balkáni háború során szerzett sérelmeik miatt egyelőre nem használják ki a potenciális térségi, szomszédsági kapcsolataikat. Sőt, gyakran tudatosan szakítanak a korábbi jugoszláv kapcsolatokkal.

A folyamatos városodás és városiasodás ellenére Jugoszlávia még a felbomlása előtt is messze elmaradt az urbanizáltság mértékében az európai átlagtól, és az egyes ország-részek, a későbbi tagállamok területei is nagyon eltérően urbanizálódtak. A délszláv háború pedig újabb törést hozott számos város fejlődésében. Városok dőltek romba és népelenedtek el, és nagymértékű etnikai migráció zajlott le. Megszűntek ipari munkahelyek, sokan ellenséges nemzetiségi környezetben találták magukat, így visszaköltöztek a korábbi etnikai és megélhetési biztonságot adó falusi lakóhelyükre.

Az utódállamokban nem folytatódott a gyors városodás, elsősorban korábbi központok más országhoz kerülése, és közigazgatási szempontok miatt neveztek ki néhány újabb várost. 2002-ben a legurbanizáltabb Horvátország (69%) és Macedónia (63%) volt. Szerbia és Montenegró (50%), Szlovénia (47%) és Albánia (46%) a térségben közepesnek, nemzetközi összehasonlításban már alulurbanizáltak számítottak. Bosznia és Hercegovina (33%) pedig az egész Balkán legkevésbé városiasodott területe.

Az 1991-től létrejövő új nemzetállamok fontos feladatuknak tekintik fővárosuk és városhálózatuk fejlesztését. E törekvéseket számos probléma nehezíti. A városokban a természetes szaporodás alacsony, így népességnövekmény csak a migrációból származhat. A Boszniából és Koszovóból áttelepülő szerbek közül sokan a Vajdaságba költöztek, ezzel jelentősen megváltoztak az etnikai arányok. Az albán menekültek közül sokan Macedónia északnyugati térségeibe költöztek. Az országokon belüli népességmozgás pontos figyelemmel követését nehezíti, hogy sokan csak ideiglenesnek tekintették az áttelepülést, és nem jelentették át állandó lakhelyüket. A nemzetiségi konfliktusok következtében a többnemzetiségű városokban megindult a nemzetiségi szegregáció. Különösen igaz ez az albán–szerb, az albán–macedón lakta városokra (Kosovska Mitrovica, Szkopje, Priština). Az etnikai elkülönülés mellett a vagyoni alapú szegregáció is felgyorsult. Az új, korszerű városrészekben az ingatlanárak lényegesen magasabbak, ahol a külföldről hazatértek vagy a külföldön dolgozó vendégmunkások vesznek ingatlanokat. A nemzeti fővárosok közül csak az albán népességű Tirana és Priština mutat jelentősebb növekedést.

A nyugat-balkáni országok városállományának, a városok nagyságrendi tagozódásának, a városhálózatának számtalan közös sajátossága és számos egyedi vonása van, ezért szükség van az egyes államok elemzésére is. A városnagyság szerinti összetétel, a várossűrűség, az urbanizációs tengelyek kialakulásában szerepet játszó tényezők sokasága és különbözősége az urbanizáció jövőbeli fejlődésének irányait is befolyásolja.

A területi korlátok miatt a következőkben nem országelemzések, hanem rövid, karakterisztikus összegzések következnek. Horvátország sajátosságait a hatodik fejezet taglalja.

5.3.1. Albánia

Albánia tudatos elzárkózási politikát folytatott a hidegháború éveiben, a mindenkori favorizált szövetséggel – a Szovjetunióval, majd Kínával – kialakított szélesebb körű kapcsolatokat leszámítva. Vasúthálózatát csak 1985-ben kötötték össze a jugoszláv hálózattal. A brutálisan elnyomó politikai diktatúra és az autark gazdasági rendszer Enver Hoxha halálával indult enyhülésnek, majd az 1989 végétől felgyorsult megmozdulások – tüntetések, tömeges kivándorlás, éhséglázadás – következtében 1991 tavaszára megbukott, amihez a kommunista párton belül kiéleződő feszültségek is hozzájárultak (Hajdú, 2010, 44–45. p.). A rendszerváltás előtt Albánia Európa legszegényebb államának számított és a rendszerváltás utáni időszak is konfliktusos maradt. 1997-ben a pénzügyi piramisjátékok összeomlása után (Gál, 2010) az ország a polgárháború peremére sodródott, melyet csak a mintegy hétezer fős nemzetközi erők tudtak megakadályozni (Fragó et al. 2012). Albánia területe változatlan maradt a rendszerváltás időszakában, de a szomszéd-sági környezete alapvetően átalakult, a korábban elzárkózó ország minden szomszédja felé nyitott. Különösen fontossá váltak az albánok lakta szállásterületek – és ezzel Nagy-Albánia kérdése –, és a fejlettebb államokkal kialakított kapcsolatok. Albánia már a rendszerváltáskor kinyilvánította euroatlanti törekvéseit. Az elnyert NATO-tagsággal a politikai elit feladta az albán szállásterületek egy államban történő egyesítését (ugyanakkor erős kapcsolatok kiépítése tapasztalható Koszovóval és más határon túli albán területekkel).

Urbanizációs szempontból Albánia a térség legsajátosabb országa.³³ Európa legrurálisabb államában – ahol 2006-ban a foglalkoztatottak 58%-a a primer szektorban dolgozott – a rendszerváltás előtt adminisztratív korlátozással akadályozták meg a városokba áramlást. Az 1990-es években lehetővé váló városba költözés és az európai viszonylatban kiemelkedő természetes szaporodás együttesen okozza a városi lakosság arányának fokozott növekedését, amely jelentős népességmozgással is párosul. Az ipar, a kereskedelem és a turizmus kínálta álláshelyek, valamint a jobb lakókörülmények miatt jelentős az elvándorlás a magasabban fekvő (különösképpen az északkeleti) vidékekről a fővárosi és a part menti urbánus területek irányába, illetve külföldre.³⁴ A betelepülő lakosság – melynek 46%-át teszik ki a harmincévesnél fiatalabbak – több mint háromnegyede Tirana és Durrës térségét választja új lakóhelyéül. A két legnagyobb város lakossága 2001 és 2010 között 260 ezer fővel, 37%-kal nőtt. Ebben a régióban él jelenleg Albánia lakosságának 41,8%-a. A félmillió főt meghaladó lakosságú főváros primátusa minden fontosabb fejlettségi indikátort vizsgálva jelentkezik, dinamikáját tekintve Tirana országon belüli súlya egyre jelentősebb. A fővárostól 40 kilométerre fekvő Durrës az első számú nemzeti kikötő, amely kapuszerepet tölt be a világra és a fő kereskedelmi partner, Olaszország felé. Az ország második legfontosabb települése kiemelkedő turisztikai adottságokkal rendelkezik, lakossága a közeljövőben várhatóan meghaladja a 200 ezer főt.

A két dinamikus növekvő nagyváros mellett további öt település népessége haladja meg az 50 ezer főt, amelyek kivétel nélkül fontos ipari és gazdasági centrumok. Az ország közepén, a Shkumbin folyó völgyében, az egykori Via Egnatia, ma a VIII. TEN-folyosó mentén fekvő Elbasan Albánia keleti és nyugati területei közötti közvetítő szerepe miatt jelentős. Észak-Albánia regionális centruma, Shkodra kiemelkedő kulturális és felsőoktatási központ, a Balkán-félsziget legnagyobb tavának (Shkodrai-tó) névadó települése. A mediterrán Vlorë jelentős kikötőváros Délnyugat-Albániában, tőle északra található

³³ Az ország domborzati viszonyai alapvetően meghatározzák a népesség területi eloszlását. Albánia területének 28,6%-a fekszik 1000 méter tengerszint feletti magasságban, a 300 méternél alacsonyabb területek aránya mindössze 29,9%. A mintegy 3000 település 60%-a, és a jelentősebb városok is a 20–50 kilométer széles nyugati tengerparti síkságon találhatók.

³⁴ Gëdeshi és Gjokuta (2008) számításai szerint közel egymillió fő (a népesség 25, a munkaerő 35 százaléka) hagyta el Albániát a rendszerváltás óta, az emigránsok többsége Görög- és Olaszországban telepedt le.

Fier, amelynek fejlődése a közeli olaj-, gáz- és bitumenlelőhelyeknek köszönhető. Délkeleten, a görög határ közelében, jó mezőgazdasági adottságú területen épült Korçë, az egyetlen nagyvárosi körzet, amelynek népessége nem növekedett az elmúlt évtizedben.

A területileg koncentrált és kontrollálatlan urbanizáció kedvezőtlenül hat a természeti környezetre és a városok életminőségére, mivel többnyire nem kíséri megfelelő infrastruktúrális, illetve közszolgáltatás-fejlesztés és a lakóingatlanok, munkahelyek számának bővülése is elmarad a városi népesség növekedési ütemétől. A következményeket – például a migránsok egészségi állapotának romlását vagy írástudatlanságuk növekedését – tekintve az albán városrobbanás gazdasági és társadalmi költségei egyre magasabbak. Jelentős az illegális lakásépítések száma is, elsősorban a városi peremterületeken, de a közterületi parkok sem kivételek ez alól. A nagyvárosi társadalmak átalakulása is számos kihívást jelent a települési önkormányzatoknak, mert a különböző vidékekről érkezőknek eltérő a városi életmódhoz való alkalmazkodóképességük (akad, aki haszonállataival együtt költözik a fővárosba). Mindezen negatív tapasztalatok ellenére a spontán és kaotikus urbanizáció Albánia fejlődésének szükségszerű velejárója, amelynek léteznek pozitív hatásai is, azonban a folyamatok megfelelő kezelése és tervezése elodázhatatlan.

5.3.2. Bosznia-Hercegovina

Az államterület nagy részét a Dinári-hegység uralja, amelyet számos folyóvölgy és medence tagol. Nagyobb összefüggő síkvidékek a Száva mentén elterülő alföld és a Neretva völgye. A jelentősebb folyók – a Neretvát leszámítva – a Száva irányába folynak, északi irányban tárva fel a területet. Bosznia-Hercegovina négy nagy földrajzi tájra tagolódik (Hajdú, 2004a): Közép-Bosznia (12 920 km², 1249 ezer fő) az ország legmagasabban fekvő, legfejlettebb része, történetileg az államiság magterülete; Peri-Pannon-Bosznia (21 622 km², 2253 ezer fő) az ország népesedési súlypontja, legértékesebb agrártérsége, amely kapu Közép-Európa felé; Hercegovina (11 842 km², 325 ezer fő) magas karszt terület, mindössze 9%-a alkalmas mezőgazdasági művelésre, alacsony népességű, történetileg szegény; Mediterrán-Bosznia (5399 km², 296 ezer fő) a karszt és a tenger között helyezkedik el, itt található az ország 20 km-es tengerpartja.

A városhálózat leginkább a természeti viszonyokhoz igazodik. Nagyobb települések kialakulására a medencékben, illetve a Száva alföldjén nyílt lehetőség. A XX. századra

Szarajevó vált a terület egyértelmű központjává, mellette a jugoszláv időszakban Hercegovina történelmi székvárosa Mostar, a Száva mellék centruma Banja Luka és két iparváros (Tuzla, Zenica) jelentették a nagyvárosokat, amelyek vonzáskörzeteik alapján négy³⁵ nagytérségre tagolták az egykori tagköztársaságot. A domborzati jellemzők több előnyös fekvésű középváros térségi funkcióit erősítették (Bihács, Brčko, Bijeljina és Prijedor). A természet-földrajzilag tagolt tér kedvezett az autonóm regionális fejlődésnek, egy területileg kiegyensúlyozott városhálózat kialakulásának. Ezt a területi munkamegosztáson alapuló, policentrikusnak tekinthető hálózatot a polgárháború szétszakította.

A Nyugat-Balkán államai közül Bosznia-Hercegovina szenvedte meg legjobban a Jugoszláviától elszakadást, a háború itt tartott a legtovább, itt járt a legtöbb veszteséggel. Különösen sokat szenvedtek a vegyes lakosságú térségek és a nagyobb városok³⁶. A tragikus kimenetelű háború alapjaiban változtatta meg az ország etnikai, demográfiai képét mennyiségileg és területileg egyaránt.

A háború egyik legnagyobb vesztese a településhálózat lett. A küzdelmek által súlyosabban érintett területek (Közép-Bosznia, boszniai Krajinák, Drina mente) települései vesztettek leginkább lakosságukból. A fegyveres konfliktusok által megkímélt térségekben kevésbé csökkent a lakosságszám, míg a menekültbefogadó településeken (főképp Banja Luka és Bijeljina esetében) számottevő népességnövekedés volt tapasztalható. A három nagy etnikum természetesen ellentétes irányokba mozgott, a korábbi mozaikszerű etnikai térkép egyre homogénebb lett. A háború következményei közül kiemelhető, hogy általánosságban a városok népességváltozása kedvezőbb képet mutat, mint a vidéki területeké, annak ellenére, hogy a rurális térségekben a mezőgazdasági tevékenység lehetőséget ad az önfenntartásra (Reményi, 2009b).

A polgárháborút lezáró, sokfaktorú kompromisszum eredménye – amely a különböző etnikumok eltérő érdekeit éppúgy tükrözi, mint az adott pillanatban fennálló erőviszonyokat – egy formálisan egységes, de belsőleg többszörösen megosztott állam lett. Szubnacionális szinten a Bosznia-hercegovinai Föderáció (FBiH) és a Boszniai Szerb

³⁵ Zenica Szarajevó közelsége miatt (80 km) nem tudott önálló regionális léptékű vonzáskörzetet kialakítani (Rogić, 1977).

³⁶ A tagköztársaságon belül az etnikailag legheterogénebb területek a nagyvárosok és körzeteik voltak. Ezekben a közegekben volt a legmagasabb a jugoszlávok és a vegyes házasságokból születettek aránya. A városok jelentették a tolerancia, a békés egymás mellett élés, a multikulturalizmus mintáit. Szimbólumaik (épületek, közösségi terek) a nacionalista, etnikai homogenizációra törekvő pusztítások célpontjává váltak.

Köztársaság (RS) etnikai elkülönülésének végletes és legitimált formája jött léte. A föderációban további homogenizáció figyelhető meg, a 10 kanton közül, melyek, mint állam az államban funkcionálnak (Juhász et al. 2003) mindössze kettő mondható vegyesnek, a Közép-boszniai és a Hercegovina-neretvai. Az államosodási folyamat azonban több szempontból sem tekinthető lezártnak (nemzetközi jelenlét, Posavina-korridor, Brčko).

A „béke” alapvetően érintette a településhálózatot. A politikai rendezés elsődleges hatása a települési vonzaskörzetek új határokkal történt átrajzolása volt. Az entitásközi határ 28 község (köztük olyan nagyvárosokkal, mint Szarajevó vagy Mostar) területét darabolta fel. Bár az IEBL³⁷ nem képez fizikai határt, a „szembenálló” területek már más központ felé gravitálnak, hiszen a települési és a területi folyamatok is szubregionális szinten működnek tovább. Természetesen, ahol az etnikai mintázat megkívánja, a kapcsolat valamilyen formában megmarad. A regionális központok, főképp Szarajevó, Mostar és Tuzla vonzaskörzetei jelentősen csomóolódtak a határ mellé kerülve. Banja Lukát nem tekinthetjük a határmeghúzás vesztesének, mert bár elveszítette egykori régiójának jelentős részét, ugyanakkor az „elcsatolt” tuzlai vonzaskörzet területeit uralhatja. A központosítások közül Prijedor vesztese az átalakulásnak, míg Bihács végre kiléphet Banja Luka árnyékából. Hátrányos helyzetbe kerültek a központjukat veszített, perifériára került hinterlandok is, ilyen például a Drina mente, vagy Kelet-Hercegovina, ezeken a területeken kisebb települések fogják majd átvenni a központi funkciókat: Pale, Zvornik, Bijeljina és Trebinje térszervező erejének növekedése várható (Hardi–Pap, 2006; Reményi, 2009b).

Az új közigazgatási rendszer³⁸ másodlagos hatásaként számos, eddig adminisztratív funkcióval nem, vagy nem ekkora jelentőséggel rendelkező települést léptetett előre a hierarchiában: Szarajevót, mint az új fővárost és egyben a két entitás székhelyét, a tényleges szerb entitásközpontot (Banja Luka 1998-tól de facto társfőváros, a háborús kormány székhelye Pale volt) és a kantonszékhelyeket³⁹ (Szarajevó, Tuzla, Zenica, Mostar,

³⁷ Inter Entity Boundary Line – Entitásközi határ, a Boszniai Szerb Köztársaság és a Bosznia-hercegovinai Föderáció között.

³⁸ A többszintű közigazgatás miatt általában minden állami intézménynek számító hivatalból minimum három van: egy országos, többnyire Szarajevó székhellyel, egy föderációs ugyanott, illetve egy szerb Banja Lukában (korábban Paleban). Emellett a horvát szállásterületen egy félhivatalos intézményrendszer kiépülése is valószínűsíthető (Reményi, 2009b).

³⁹ Öt 20 ezer főnél kisebb város is kantonközponttá vált (Orašje 3 ezer fővel), ezek erőteljes funkcióbővülését elsősorban önmaguk és vonzaskörzetük mérete korlátozza, a négy kisebb kantont mindössze 30–80 ezer fő lakja.

Bihács, Travnik, Livno, Goražde, Široki Brijeg, Orašje). Ide sorolandó a speciális státuszú Brčko városa is.

A föderáció területén, a két nemzet kvázi autonóm önrendelkezése végett hozták létre a kantonális rendszert, amely a településhierarchia szintjeit a kantonközpontok kategóriájával bővítette. A Boszniai Szerb Köztársaság területe államigazgatási régiókra, ezen belül széles körű autonómiával rendelkező községekre tagolódik, a régiók azonban a föderációs kantonokhoz képest jelentéktelen funkciókkal bírnak, az erősebb centralizáció Banja Luka pozícióit erősíti.

Szarajevó, bár a közel négyéves blokád és ostrom következtében lakossága jelentős mértékben csökkent (több mint százezer fővel), gazdasága szinte megsemmisült, vonzaskörzetének és keleti területének egy részét elvesztette, mégis európai jellegű főváros lett, annak minden pozitív hozadékával. Hatalma azonban korlátozott, hiszen a szerb entitás folyamataira nincs érdemi hatása.

Banja Luka a Szerb Köztársaság hatalmi centruma, jelentős gazdasági, pénzügyi, kulturális és oktatási központ. Igaz vonzaskörzete némileg átalakult, a közvetlen háborús cselekményekből való kimaradásnak és új adminisztratív funkciójának köszönhetően egyértelműen a területi folyamatok nyertese, lakosság száma már átlépte a 200 ezer főt.

5.3.3. Koszovó

Koszovó területének nagy része természetes medence 500 méteres átlagos tengerszint feletti magassággal, amelyet hegységek ölelnek körül. Két legnagyobb síkvidéke – Metohija (Dukagjini-fennsík) nyugaton és Rigómező (Kosovo Polje) keleten – az ország legsűrűbben lakott területei. Itt található a 23 ötezer főnél népesebb városból 16, míg további 5 város kisebb medencékben, folyók mentén fekszik.

A településhierarchia csúcsán minden szempontból a Rigómező közepén épült főváros áll. Priština népessége hozzávetőlegesen 200 és 250 ezer fő közötti, pontos adatok nincsenek. A teljes fővárosi agglomeráció mintegy félmillió fő. A városhálózat második vonalát az ötvenezer főnél népesebb hat regionális központ alkotja. Elhelyezkedésük viszonylag egyenletes, egyedül az ország egyik legfejletlenebb, középső területe (Drenica) nagyváros hiányos. A Metohija déli részén, a Šar-hegység lábánál fekvő Prizren 120 ezres lakosságával a második legnagyobb település. Jelenleg a két legnagyobb városban él az urbánus népesség kb. 40%-a.

A háborút megelőzően az ország urbanizáltsága⁴⁰ hozzávetőlegesen 35% volt. Egzakt adatokat nem tudni a konfliktus utáni koszovói városokról. A népesség egy része továbbra is mozgásban van, tízezres nagyságrendű a lakóhelyüket elhagyni kényszerültek száma, akik nem tértek haza otthonaikba lakás vagy munkalehetőség hiányában. Az általános vélekedés szerint a városi lakosság aránya nagyobb, mint a konfliktus előtt volt, de 2004-ben még nem érte el az 50%-ot. Az ország továbbra is agrárjellegű, a nemzeti GDP-hez a mezőgazdaság körülbelül 30 százalékkal járul hozzá.

Koszovóban jelentős a népességmozgás⁴¹. Ez hosszú távú folyamat, amelynek kiváltó oka elsősorban a vidéki szegénység, bár a háború is kétségtelenül növelte a lakóhelyváltoztatók számát. A rurális állam alapdilemmája nem új, a szegények jellemzően vidékiek voltak Jugoszláviában és legszegényebb tartományában Koszovóban is. Az albán szállásterületeken sajátos nemzetpolitikai bázisú extrém magas népelesszaporulat jellemző, különösen az 1960-as évek óta. A népesség gyorsan nőtt, de ezzel sem a megművelhető földterület, sem a munkahelyek számának bővülése nem tudott lépést tartani. Ennek következményeként az alkalmas munkaerő kivándorolt, főként németajkú országokba. A hazautalt jövedelmek jelentették az egyetlen valós eszközt a vidék életben tartásához. A kilencvenes évek emigránsai azonban a növekvő etnikai feszültségek következtében már többségükben politikai menekültek voltak. A diaszpóra jelenleg 350–400 ezer főre tehető.

Tartós és jelentős a belső migráció a rurális területekről, különösen a határ menti hegyvidéki és a belső perifériákról az urbánus térségek felé, annak ellenére, hogy a konfliktus alatt a nagyvárosokban történt a legtöbb incidens (rongálás, gyújtogatás, gyilkossági kísérlet). Eközben számos kisebb települést az elnéptelenedés fenyeget.

A városhálózat szerkezete kismértékben módosult az elmúlt két évtizedben. A város lakók száma és aránya az egész országban emelkedett, átlagot meghaladó volt a főváros, a régióközpontok (Kosovska Mitrovica kivételével) és az 5–10 ezer fős városok növekedése, a 10–20 ezres települések népessége stagnált, míg a legkisebb városok súlya felére

⁴⁰ Az 1991-es népszámlálást bojkottálták az albánok, az utolsó teljes körű census adatai 1981-ből származnak.

⁴¹ Koszovó 1999-et követően igen komplex és fenntarthatatlan urbanizációval kellett, hogy szembesüljön. Albániához hasonlóan tervezetlen és kontrollálhatatlan a városnövekedés, annak számos negatív hatással. A gyors lakosságnövekedésre, különösen a sok fiatal foglalkoztatására nincsenek felkészülve a városok (D'hondt, 2006).

csökkent. Az egyenlőtlen területi fejlődés következtében a népesség a falvakból a városokba, a városokból a fejlettebb városokba, különösképpen a fővárosba áramlik. A napjainkra túlszűfoltta vált Prištinában⁴² a legjobb a lakhatási lehetőség, itt a legkönnyebb támogatáshoz, munkához vagy magasabb fizetéshez jutni. Ez az egyetlen város, ahol a tercier szektor számottevően növekszik, elsősorban a külföldi jelenlétnek köszönhetően. A fővárosi repülőtér – a hazalátogató diaszpóra és a nemzetközi szervezetek keresletére alapozva – a Nyugat-Balkán egyik legdinamikusabban fejlődő légitikikötője, utasforgalma 2008-ban lépte át az egymillió főt.

A konfliktust követő öt évben Priština és Peč (Peja) migrációs pozitívuma volt a legmagasabb, míg a legnagyobb elvándorlás Đakovica (Gjakove) és Kosovska Mitrovica (Mitrovicë) városaira volt jellemző. Kosovska Mitrovica 1999-et követően az Ibar folyó mentén „kettészakadt”, az etnikai megosztottság mintapéldájává vált albán többségű város északi része jelenleg a koszovói szerb enklávé de facto fővárosa. Kosovska Mitrovica korábban bányáiról volt híres. Jugoszlávia legnagyobb és leggazdagabb érclelőhelye, a több bányát, feldolgozóüzemet és gyárat magában foglaló Trepča konglomerátum egykor azt jelentette a koszovói albánoknak, mint a gdański hajógyár a lengyeleknek. A jugoszláv szétesést és az autonómia szétzúzását követően a piacait elvesztő ipari zászlóshajó gyors hanyatlásnak indult, ezzel párhuzamosan Trepča nemcsak a függetlenségi mozgalomnak, hanem az albán–szerb etnikai villongásnak is gyújtópontjává vált. Az egykori kincsestár jelenleg csak terhet jelent a fiatal államnak (adósság, előnyugdíjazottak), a privatizáció, illetve a konszolidáció a rendezetlen tulajdonviszonyok és a nyugati befektetők elmaradása miatt várat magára.

Az új nemzetközi státusz és a gazdasági problémák miatt az „önállóság” igen csekély lendületet adott a városoknak, leszámítva Priština fővárossá emelkedését. Az uralkodó európai és globális trendeket figyelembe véve a hatályos nemzeti fejlesztési tervben már deklaráltan törekednek Koszovó főváros-központúságának oldására, azonban a vázolt policentrikus, 1+6 városra építő koncepció megvalósítása a jelenlegi körülmények között utópisztikusnak tekinthető. Számolni kell továbbá azzal, hogy a helyi gazdaságokra milyen hatással lesz a nemzetközi jelenlét csökkenése, valamint a menekültek hazatérte.

⁴² A főváros hosszú távú fejlesztési terve 2020-ra már 700 ezer fős lakossággal és a jelenleginél kétszer nagyobb beépített területtel számol (Dobruna, 2009).

5.3.4. Macedónia

Macedónia nagy része hegyvidék, területének mindössze 25%-a fekszik 500 méteres tengerszint feletti magasságnál alacsonyabban. Az 1762 település negyede az ország fő közlekedési tengelyeként funkcionáló Vardar folyó völgyében található. A természetes szaporodás mind a nyolc régióban pozitív, de csökkenő mértékű, amely egyrészt a születésszám csökkenéséből, másrészt a halálozási ráta emelkedéséből ered. A legsűrűbben lakott három északi régióban (Szkopje, Polog, Északkelet) koncentrálnak a lakosság 53%-a. A migrációs egyenleg egyedül a fővárosi régióban pozitív.

Az ország urbanizáltsága közel 60%-os, dinamikáját és struktúráját tekintve stabilnak mondható. A városi lakosság mintegy 40%-a az évtizedek óta kiegyensúlyozottan növekvő, félmillió Szkopjében él. A fővárosi régió országon belüli súlya minden tekintetben meghatározó: népesség 30%, foglalkoztatottak 33,6%, felsőfokú hallgatók 37%, vállalkozások 38%, külföldi vendégéjszakák 38,6%, színház- és múzeumlátogatók 46%, GDP 48,%, üzleti szolgáltatások 61% (Faragó–Rác, 2011). A városhálózat második vonalát az 50 és 75 ezer fő közötti városok alkotják: Délnyugat-Macedónia (az ország éléstárának) tradicionális központja Bitola, a közelében fekszik a dohánytermeléséről ismert Prilep, a jelentős albán kisebbségű Kumanovo az észak–déli közlekedési folyosóban található a szerb határ mentén, míg az albán többségű Tetovo (a legnagyobb magánegyetem székhelye) a koszovói határ mellett. A városi népesség 40%-a a területileg kiegyenlített elhelyezkedő, ötvenezer fő alatti 21 kis- és 8 középvárosban lakik. A településhálózat területi szerkezetére a migráció mellett számottevő hatással lesz az utóbbi években megindult iparfejlődés, amelynek következtében jelentős a városokat terhelő levegő-, víz- és talajszennyezés.

5.3.5. Montenegró

Montenegró kis területe ellenére igen változatos domborzati viszonyokkal rendelkezik. Az ország nagy része ritkán lakott hegyvidék néhány kis- és középvárossal, összefüggő síkság csak a Nikšići-mezőségen és a Shkodrai-tótól északra található – ahol a főváros is fekszik –, míg az adriai partok mentén húzódó keskeny sáv Montenegró legsűrűbben lakott régiója. A turizmusnak köszönhetően a tengermellék mind demográfiai, mind gazdasági tekintetben Montenegró legdinamikusabban fejlődő régiója. A vendégéjszakák 97%-át itt töltik el a külföldi – elsősorban szerb, orosz és boszniai – vendégek, itt tanul a

vidéki felsőfokú hallgatók közel fele (a három fővárosi egyetem kihelyezett karain) és közvetlenül a part mentén fekszik a 40 montenegrói városból 19. A legnagyobb változás Budva városán érzékelhető, országos összehasonlításban itt a legmagasabb az urbanizáció üteme, az ingatlanok értéke, és ebben a kisvárosban található az egyetlen vidéki székhelyű bank. Jelentős tengerparti urbánus centrumok még: Kotor, Herceg Novi, Ulcinj és Bar, amelynek kikötője meghatározó az ország második számú kereskedelmi partnerével, Olaszországgal való kapcsolattartásban.

A központi régióban található Montenegró három legjelentősebb települése. A Balkán legkisebb fővárosa, Podgorica makrotérségi szerepének növelésére törekszik, amelyen sokat lendített a 2006-os függetlenné válás. Az 1992-ig Titograd néven ismert városban az ország népességének egyre nagyobb hányada, jelenleg 23,4%-a, illetve a foglalkoztatottak harmada él. Podgorica nemzeti súlya kiemelkedő az ipari, kereskedelmi és pénzügyi funkciók tekintetében, valamint a tudástermelés terén (az egyetemi hallgatók kétharmada tanul a fővárosban). Nikšić (58 ezer fő) az ország második legerősebb centruma. Hagyományos ipara (acélgyártás, bányászat, sörfőzde) nehezen tért magához a jugoszláv szétesést követően, ennek következtében megállt a városnövekedés és beindult a spontán terciarizáció. Montenegró egykori fővárosa, Cetinje (15 ezer fő) napjainkban már csak az államfő hivatalos lakóhelye, jelentősége és népessége is folyamatosan csökken, mióta 1946-ban elvesztette adminisztratív funkcióját.

A hegyvidéki területek gazdasági és társadalmi fejlettségüket tekintve jelentősen elmaradnak az országos átlagtól, a központi települések mérete nem haladja meg az 5 ezer főt. Kivételt képeznek a Szandzsák – az északi régió határ közeli – városai, amelyekben fokozottan jelentkezik Montenegró rendkívül változatos etnikai viszonyai: Rožaje a bosnyák kisebbség központja, míg Bijelo Polje, Berane és Pljevlja szerb többségű városok. Utóbbi az ország harmadik legnépesebb települése 21 ezer lakossal, létalapja a szénbányászat, melyből hőerőműve a nemzeti energiatermelés mintegy 40%-át biztosítja.

5.3.6. Szerbia

A Nyugat-Balkán legnagyobb és legnépesebb országa a Pannon-síkság délkeleti és a Balkán-félsziget középső részére terjed ki, ennek megfelelően északon jó mezőgazdasági adottságú síkvidékek, míg délen, Közép-Szerbiában folyóvölgyekkel szabdalta domb- és hegyvidékek (Dinári-hg., Balkán-hg.) jellemzőek. A Szerbia középső területén található

Duna, Tisza, Száva és Morava folyók határozzák meg a főbb közlekedési folyosókat. A térség geostratégiai jelentőségű, mivel az itt keresztülhaladó útvonalak kötik össze Nyugat- és Közép-Európát a Balkánnal, illetve a Közel-Kelettel. A fekvés pozitív hozadéka a központi területek – a csomóponti nagyvárosok – térség-szervező, közvetítő szerepe. Az ország fő fejlődési tengelye észak–dél irányú a Duna és a Morava mentén, olyan nagyvárosokat érint, mint Szabadka, Újvidék, Belgrád, Niš, Leskovac, Vranje stb. A másodlagos tengelyek kelet–nyugat irányúak. A Vajdaság déli részén, a főváros magasságában húzódó útvonal nagyvárosai: Sremska Mitrovica, Szabács, Obrenovac, Belgrád, Pancsova, Szendrő, Pocsarevác. A Közép-Szerbiát keresztülszelő tengely Užice, Kragujevac, Niš és Pirot térszervezését erősíti. A közlekedéshálózat a jelenlegi városhierarchiát szolgálja, a területi fejlődés összhangban áll az úthálózat kiépítettségével. Az áru- és utasforgalomban egyaránt a közúti közlekedés a legfejlettebb ágazat, a tranzitforgalom a X. számú transzeurópai folyosóhoz kötődik. Szerbia folyami közlekedése adottságaihoz mérten nincs kellő mértékben kihasználva, de az előnyös közlekedés-földrajzi helyzet lehetővé teszi a kikötők fejlesztését, logisztikai központok létrehozását, elsődlegesen Újvidék és Pancsova térségében (Nagy, 2007).

Az ország az elmúlt két évtizedben sajátos fejlődési pályát járt be. A kilencvenes évek elszigeteltsége következtében csak lassan integrálódott a globális folyamatokba. A Milošević-rezsim 2000. évi bukásáig tulajdonképpen nem kezdődött el a piacgazdaság kiépítése (Nagy, 2007). A vesztes háborúk hatása és a gazdaság átalakulása területileg eltérő intenzitással jelentkezett a városhálózatban is. Jugoszlávia felbomlásával az új államok fennhatósága alá került területekről szerb családok százai vándoroltak az anyaországba. A menekülthullám területileg aránytalanul jelentkezett, elsősorban a háborúban álló országrészekhez közel fekvő városokra és a nagyvárosok körüli településekre koncentrálódott. A népesség legnagyobb növekedése Újvidéken és térségében volt megfigyelhető. Ez a migrációs többlet az 1990-es években Dél- és Nyugat-Bácska, a Szerémség, Belgrád és Mačva körzetében ellensúlyozni tudta az egész Szerbiára jellemző természetes fogyást. 1991 és 2008 között a bevándorlás ellenére Szerbia lakossága közel 3%-kal csökkent. A ritkán lakott (45 fő/km² alatti) területek népességvesztése volt a legmagasabb (13–18%), ezek olyan határ menti, hegyvidéki körzetek, amelyekben csupán egy 30-40 ezer fős középváros (Bor, Zaječar, Pirot, Prokuplje) található. Mindössze négy körzetben növekedett a népesség, a legnagyobb, közel 10%-os pozitívum a Belgrád–Újvidék

(Észak-Bácska, Szerémség) tengelyen jelentkezett. Niš, Kragujevac és Szabadka demográfiailag stagnált, körzetük az országos átlagnak megfelelően zsugorodott.

Az ország két alkotmányosan elkülönített részre oszlik, Vajdaságra és Közép-Szerbiára. A Vajdaság többnemzetiségű autonóm tartomány, politikai helyzete, önállóságának tartalma többször változott az elmúlt évtizedekben. Történetileg relatív fejlettség jellemzi az ország déli részeihez képest, ennek népességarányát meghaladó mértékben járul hozzá a nemzeti teljesítményhez (Nagy, 2007). Városhálózata policentrikus, amely elsősorban terület- és népességarányát jóval meghaladó kis- és középváros-állományának köszönhető. Településhálózata morfológiai szempontból kiegyensúlyozott, bár a Tiszától keletre eső, észak- és közép-bánáti területei kevésbé sűrűn lakottak. Az átlagos településméret, a népsűrűség és a városi népesség aránya a Vajdaságban magasabb, mint az ország más területein. Közép-Szerbia domborzati adottságai miatt jellemzően aprófalvas. Míg Vajdaságban mindössze a népesség 3%-a él 1000 főnél kisebb településeken, addig ez az arány a déli országrészben közel 22%, amely sajátos közvetítő szereppel bővíti a kisebb városok funkcióit. A városok szintjén a lakosságarányt és a területi megoszlást figyelembe véve már sokkal kisebb a két országrész közötti eltérés. Ez azonban csak látszólagos, hiszen Közép-Szerbia statisztikáit a főváros számottevően módosítja.

Szerbia városhálózatának csúcán minden szempontból az átalakuló, újjáéledő Belgrád áll. Az egykori jugoszláv főváros adminisztratív és gazdasági funkcióit jelentősen szűkítette, hogy húsz év alatt az ország népességének és területének közel 70%-a kikerült az ellenőrzése alól. Az 1990-es évek drámai visszaesése után 2003-ra stabilizálódott a helyi gazdaság. A jelenlegi államterülethez viszonyítva Belgrád kapacitásai minden szempontból túlméretesek. A legfontosabb útvonalak találkozásánál fekvő, 1,1 milliós metropolisz agglomerációjában 1,6 millió fő él, vonzáskörzetéhez sorolhatók továbbá olyan középvárosok, mint Szendrő vagy Pancsova. Belgrádban él a teljes népesség 22%-a, a foglalkoztatottak 31,4%-a, itt állítják elő az ország GDP-jének közel harmadát, itt koncentrálódik az új befektetések 40%-a, az egyetemisták 52%-a, a külföldi vendégéjszakák 54%-a. Belgrád a posztindusztriális átmenet és a közel százezer menekült hatására részben általános (dezindusztrializáció), részben speciális urbánus problémákkal (illegális építkezések, városterületen belüli szuburbanizáció) szembesül.

A funkcionális hierarchiában a fővárost két nemzetközi jelentőségű várostérség követi: Újvidék és Niš. Vajdaság tartományi székhelye, Újvidék Szerbia második legfontosabb városa. Közlekedési, ipari (elsősorban vegyipari, kőolaj- és élelmiszer-ipari), kulturális és felsőoktatási szerepe országosan meghatározó, régiójának pénzügyi, kereskedelmi és hatalmi centruma. Az elmúlt két évtized migrációs hatása legerősebben Újvidéken tapasztalható, jelenlegi népessége meghaladja a 200 ezer főt, vonzáskörzete a Duna és a Tisza mentén hosszan elnyúlik. A 170 ezer fős lélekszámú Niš Dél-Szerbia regionális központja. Kedvező földrajzi fekvése, fejlett elektronikai és gépipara, közigazgatási, kulturális és kereskedelmi funkciója jelentős fejlődési lehetőséget biztosít. Szerbia egykori fővárosa, a Zastava márkanéven autó- és fegyvergyártásáról ismert Kragujevac (145 ezer fő) és a montenegrói–boszniai határhoz közel fekvő Užice (55 ezer fő) a városfejlesztési tervek potenciális régióközpontjaiként remélhetik szerepnövekedésüket. Szerbia ötödik legnagyobb városa, a csaknem százezer fős Szabadka vonzáskörzete félkörívszerűen fogja össze a magyar határ menti észak-bácskai települések mintegy kétszázezer lakóját. Jelentőségét az EU-tag északi szomszédokkal, főképp a mindössze 45 km-re fekvő Szegeddel a határon átnyúló kapcsolatok növelhetik.

5.3.7. Szlovénia

Szlovéniát⁴³ kis területéhez (20 273 km²) és viszonylag alacsony népességszámához (2011-ben 2 millió fő) képest karakteres területi különbségek jellemzik, amelyek elsődleges oka, hogy négy nagy földrajzi tájegység – az Alpok, az Adria, a Pannon-síkság és a Dinári-hegység – találkozásában fekszik. (A legtöbb nemzetközi megközelítésben alpesi országgént kezelik elsősorban.) Hosszú távon a természeti földrajzi struktúrák érdemben befolyásolták (bár abszolút módon nem határozták meg) a települések fejlődési lehetőségeit, irányait (Rácz, 2015c).

Települési-településhálózati szempontból az ország központi magja a fővárosi agglomeráció, néhány középvárossal és számos kisvárossal. A keleti országrészben a Pannon-síkság részben tradicionális iparral rendelkező vidék, ahol jelentős mezőgazdasági tevékenység is folyik. Szlovénia rövid tengerparttal rendelkezik, de minden szempontból

⁴³ A kutatási tér lehatárolásának sajátosságai c. fejezetben jeleztem, hogy Nyugat-Balkán alatt a jelenleg nem EU-tag balkáni országokat értem, de az időben visszatekintő szövegek esetében ez a kör sokszor kiegészül Horvátországgal és Szlovéniával. Ezért szerepel e fejezetben Szlovénia, amely egyfajta posztjugoszláv referencia országgént, lehetséges felzárkózási mintaként is felfogható.

fontos számára az adriai kijárat és kapcsolat. A mediterrán területek sajátos történeti fejlődési pályával, s fejlett gazdasággal rendelkeznek.

Az ország egészéhez képest a Pannon térség kedvezőtlen demográfiai, gazdasági kondíciókkal rendelkezik (RePUS, 2007). A regionális különbségek elsősorban a nyugati és középső területek, valamint a keleti országrész között jelentősek. Ez nem új jelenség, a két keleti statisztikai régió növekedési potenciálja mindig elmaradt a ljubljanoi és az adriai területekhez képest.

Szlovénia területi és települési folyamatai a legtöbb szempontból különböznek a volt jugoszláv tagállamokban tapasztalhatóaktól, mivel az alakító tényezők alapvetően eltérnek: etnikailag (vallásilag) a leghomogénebb országnak tekinthető, hagyományosan a térség legfejlettebb régiója, az államszövetségből való kiválása a legkevesebb kárral járt, euroatlanti integrációja rendkívül gyorsan zajlott, közép-európai összehasonlításban is kifejezetten sikeresen kapcsolódott be a globális gazdasági rendszerbe. Átalakulási folyamatai politikai, gazdasági értelemben még markánsabban „elszakadtak” a korábbi államkerettől és inkább a visegrádi országokhoz hasonló utat jártak be.

Szlovénia települési-településhálózati alapstruktúráját, karakterét lényegében meghatározza az apró települések magas száma. 1991-ben az ország 5946, míg 2012-ben 6031 településsel rendelkezett. A településállomány és annak elaprózott jellege az ország területi, gazdasági, társadalmi sajátosságainak egyik lényegi tényezője. A településállomány 2012-ben 211 municípiumba volt szervezve közigazgatásilag. Egy municípiumba átlagosan majdnem 29 település tartozott.

A körzeti jelleggel működő közigazgatási községek maguk is elaprózottak népességszám tekintetében. 110 municípium (52,2%) lakosság száma öt ezer fő alatt marad, s ezekben él a népesség 15,4%-a.

Az országot a lakott helyek, a csoportos települések viszonylag egyenletes eloszlása és közepes urbanizációs szint jellemzi. Lényegi, strukturális elem, hogy a népesség 44,3%-a ezer főnél kisebb településeken él. 2011-ben a különböző statisztikai kiadványok kis eltéréssel arra az eredményre jutottak, hogy Szlovénia 2 millió fős lakosságának fele tekinthető városlakónak, a másik fele pedig rurális területeken él.

Az 1991 utáni időszakban a város közigazgatási és funkcionális fogalma is problémákat vetett fel Szlovéniában. A szlovén önkormányzati törvény szerint a város az a település, melynek lakosság száma meghaladja a 3000 főt, népességszáma és népsűrűsége,

gazdasági fejlettsége, történelmi múltja a címre szinte kijelöli. 2005-ig a nemzetgyűlés adta meg a városi címet a helyi önkormányzat kérésére, azóta a kormány. 2011-ben 67 város rendelkezett a kitüntető címmel.

A funkcionális értelemben vett városok körét általában a 10 ezer fő fölötti települési körben vonják meg Szlovéniában mind a statisztikusok, mind pedig a településtudomány képviselői. 2011-ben a népszámláláskor 16 település lépte túl ezt a határértéket.

Ha az urbánus települések problematikájának egészét tekintjük át, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a 67 város játszik meghatározó szerepet, mint a népesség települési helye. A másik három urbánus települési kategória (lásd 1. táblázat) inkább csak árnyalja a képet.

Szlovéniát az európai összehasonlító jellegű kutatások a leginkább policentrikus európai országok közé sorolják (Nordregio, 2004), mivel városhálózata funkcionális szempontból kiegyensúlyozott. A városállomány dinamikáját tekintve is kiegyenlített. A kiválás és rendszerváltás óta a városlakók száma egészében véve stagnált, miközben Szlovénia népességszáma néhány tízezer fővel gyarapodott.

Mindössze hét város népességgyarapodása haladta meg a 10%-ot 1991–2010 között. A városok népességnagyságában ilyen körülmények között nem történt alapvető változás. 1991 és 2009 között a 20 ezer főnél népesebb települések rangsora nem változott. Az átalakulás időszakának egyik sajátos kérdéskörét Maribor jelenti, ahol némileg csökkent a lakosság száma.

Az ország térszerkezeti tengelyét (az államterület hossz tengelyével egybeeső) Mura-szombat–Maribor–Ljubljana–Koper városvonal és közlekedési folyosó jelenti. E térszerkezeti tengely egyszerre fűzi fel az ország minden jelentősebb központját, köti össze a tengerrel és a szomszédos országokkal (Ausztria, Magyarország, Horvátország, Olaszország). Az ország területének sajátosságai miatt a központok egy része szerves összeköttetést teremt a szomszédos országok településhálózatával is.

Ha funkcionális-nagyságrendi szempontból közelítünk Szlovénia városállományához, illetve városhálózatához, akkor a szlovéniai kutatási eredményekre támaszkodva a belső funkcionális pozíció bázisán legalább három kategóriába kell sorolnunk a városokat (SDSS, 2004): nemzetközi jelentőségű várostérség, nemzeti jelentőségű várostérség, regionális jelentőségű urbánus központ.

Az európai viszonylatban kis lélekszámú főváros, Ljubljana az ország hatalmi és kulturális központja (a főváros tekinthető az ország egyetlen országos szintű funkcionális központjának), s ezen túl egyben az ország középső területének döntő részén fontos regionális jellegű kereskedelmi, tudományos és oktatási centrum is. Kedvező földrajzi fekvésnek köszönhetően a közlekedési rendszer legfőbb csomópontja. A dinamikusan fejlődő Ljubljana magas életminőséget és jó munkaerő-piaci pozíciót kínál a lakosság, illetve a befektetők számára. A fővárosi agglomeráció népessége stabilan növekszik, részben az országos viszonylatban magas természetes szaporodásnak, részben a migrációs pozitívumnak köszönhetően.

A második legnagyobb lélekszámú, s a legtöbb regionális funkcióval rendelkező település, a közel százezres Maribor, a keleti országrész regionális központja. A XX. században jelentős lakosságcsere ment keresztül. Hagyományai és földrajzi helyzete miatt korábban jelentős jugoszláv ipari központtá fejlődött, így az egykori piacok rendszerváltást követő elvesztése súlyos helyzetbe hozta gazdaságát. Bár a kilencvenes évek átalakulása sikeresnek mondható, gazdasági és demográfiai mutatói jóval kedvezőtlenebbek a fővárosénál. Legfontosabb kitörési pontja tudásközponti szerepe. Maribor és a 60 kilométerre fekvő osztrák Graz hagyományos gazdasági és kulturális kapcsolatainak gyors bővülése és elmélyülése folyik (ÖIR, 2006).

Funkciók alapján harmadik a sorban az adriai tengerparton a Koper vezette policentrikus várostérség, amely három szlovén TOP10-es nagyvállalatnak is székhelye. Koper Délkelet-Európa legdinamikusabb kikötője, a konténerszállítások szempontjából csak Pireusz és Konstanca előzi meg. A Luka Koper két legfontosabb piaca Ausztria és Magyarország. Forgalmának jelentős bővülése részben Rijeka rovására történt, ezt a délszláv háború és a Rijeka jugoszláv első számú nemzeti kikötőszerepének elvesztése okozta. A koperi kikötő fejlesztése folyamatos, jelentős állami támogatást élvez, 2011-től a nemzeti fejlesztés önálló dokumentummal rendelkező része lett. Bár a szlovén állam 51 százalékban tulajdonos, a Luka Koper privatizációja permanensen napirenden van.

5.3.8. A Nyugat-Balkán térszerkezete

A térszerkezet – szintéziskategória jellege mellett – bizonyos értelemben egyfajta általánosítás terméke is. A közlekedési hálózatok konfigurációja, forgalmi adatai jelentős részben objektív módon mutatják a városok és az országok közötti kapcsolatokat (Erdősi, 2005). Az emberek, az áruk mozgása többé-kevésbé pontosan jelzi, hogy milyen nagyságrendű munkamegosztások jöttek létre a különböző városok, országok között. A térszerkezet lényegében „településhálózat-domináns” képződményként is felfogható. Az államok és a települések, a városok funkcióinak megváltozása hosszabb-rövidebb időn belül kikényszeríti a hálózatok újraszabását, korrekcióját is.

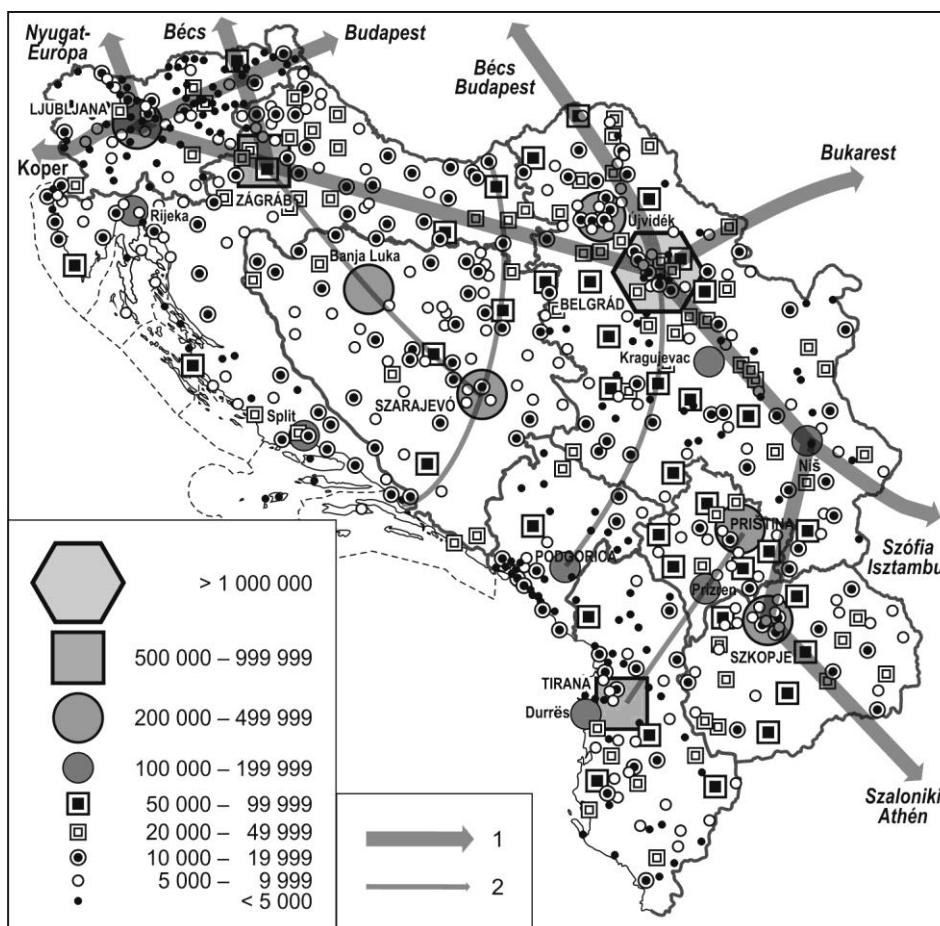
Az európai területpolitikai dokumentumok (ESDP, Területi Agenda), az ESPON-program, valamint a Nyugat-Balkán szempontjából kiemelkedő jelentőségű (Estia-Spose, Hajdú et al. 2007) kutatások egyik kellően nem bizonyított alaptétele, hogy egy monocentrikus ország kevésbé fejlődőképes, mint egy policentrikus.

A térség vizsgálatánál nem tekinthetünk el a létrejött országok nagyságrendjétől. Míg a volt Jugoszlávia több tekintetben policentrikusnak volt tekinthető valós regionális központokkal, addig nyilván nem várhatjuk el ugyanezt a kis népességű és területű új országoktól. Az új nemzetállamok, a korábbi jugoszláv tartományok nagyságrendileg akkorák, mint egy NUTS 2 régió vagy egy jelentősebb városrégió Nyugat-Európában.

A policentrikus fejlődésüknek kedvez, hogy Belgrádtól eltekintve nincs egyetlen olyan domináns központ, amely funkcionálisan minden tekintetben integrálni tudná egész új országát. Horvátországban Zágráb vagy a központi régió nagyságrendileg és funkciógazdagságát tekintve betölthetne domináns szerepet, de az ország sajátos morfológiája (alakja és domborzati viszonyai) inkább kedvez a többközpontúságnak. Szlovénia, Koszovó és Albánia is monocentrikus (ha az nézzük, hogy a fővárosnak van-e és milyen az ellensúlya), de nagyságrendjük nem is teszi szükségessé a többpólusosságot, sőt a főváros további fejlesztése kívánatos. Bosznia-Hercegovinában Szarajevó népessége lényegesen nagyobb, mint a következő városoké, de a főváros helyzete a két entitás és a különböző nemzetiségi központok léte inkább a policentrikus fejlődésnek kedvez. A Nyugat-Balkán országai fővárosainak részesedése a teljes városi népességből változatos képet mutat. A fővárosok funkcionális fejlettsége jelentős hatással van a térszerkezet jellegének és a város- és államközi kapcsolatok alakulására is. Bosznia-Hercegovina és Horvátország hegy-

vidéki területeinek ritkább városállománya sajátos belső térszerkezeti kapcsolatokat eredményez, s ezeknek hatása van a Nyugat-Balkánon belüli országközi és szélesebb nemzetközi kapcsolatrendszerre is.

7. ábra: A Nyugat-Balkán városállománya és térszerkezete, 2011

Jelmagyarázat: 1 – A térségen kívülre irányuló, nemzetközi jelentőségű térszerkezeti vonal;
2 – A Nyugat-Balkánon belüli, országközi térszerkezeti vonal.

Forrás: Faragó–Hajdú–Rácz, 2012.

A Nyugat-Balkán városhálózata az európai integráció kapcsán új fejlődési pályára állhat. A fejlesztések és a népességmozgások célpontjai a városok és a nagyvárosok környékei, valamint a jobb adottságokkal rendelkező tengerparti települések. Szerbia és Belgrád viszonyában hasonló arányeltolódás állt elő, mint 1920-ban Budapest és Magyarország esetében. Rövid idő alatt egy kis ország arányaiban tekintve túlméretezett fővárosává vált. Koszovó és Montenegró különválásával a több mint 1,6 milliós Belgrád csupán egy hétmilliós ország fővárosa. Horvátországban a zágrábi agglomeráción kívül elsősorban a

tengerparti városok rendelkeznek jelentősebb növekedési potenciállal. Bosznia-Hercegovinában a különböző nemzetiségeknek mások a céltelepülései. A nyugati területekre további horvát beáramlás várható, míg keleten a boszniai szerbek koncentrálnak. Szerbiában felértékelődött a Vajdaság, és általában a nagyobb városok lesznek a migráció célpontjai. Az új közigazgatási székhelyeken várható az állami funkciók, a közszolgáltatások fejlesztése, ami további fejlődést indukál. Vannak nemzetiségi központok, melyek az etnikai alapú fejlesztéspolitikában kiemelkedő szerepet játszanak (Tetovo, Novi Pazar, Mostar stb.). Az új nemzeti kikötők kiemelt fejlesztése várható.

A Nyugat-Balkán egészét tekintve alapvetően 1+4 szintű településhierarchia kialakítása körvonalazódik, amely egyes országokban további szintekkel bővíthet. Belgrád és Zágráb térsége mint nagyvárosi növekedési térségek kiemelkednek a városhálózatból, és az egész Nyugat-Balkán vagy annak egy része számára elláthatnak feladatokat. Vélhetően a térségbe települő nemzetközi nagyvállalatok ezek valamelyikét választják központjuknak. A transznacionális kapcsolatok elsősorban ezeken keresztül működnek majd, ezek lesznek a Délkelet-Európa és Közép-Európa közötti kapcsolatok közvetítői.

Tovább erősödnek a fővárosok, központi funkcióik komplexebbé válnak. Ljubljana, Szarajevó, Podgorica, Szkopje, Tirana és Priština fejlődése gyorsabb lesz a többi városhoz képest. Ezek besorolódnak a gyenge nagyvárosi növekedési térségek közé.

Horvátországban és Szerbiában valós nemzeti jelentőségű regionális központok működnek, amelyek országrészekre, régiókra látnak el funkciókat. Ilyen regionális központok Horvátországban Eszék, Rijeka és Split, Szerbiában Újvidék, Kragujevac, Niš és talán Szabadka. Koszovóban a kulturálisan heterogén Prizren háttérregió hiányában inkább Priština társközpontja. Bosznia-Hercegovinában Banja Luka mint a Boszniai Szerb Köztársaság központja kiemelkedik a regionális központok közül, a szerbek számára „társfőváros”. Tuzla, Mostar és Zenica elvesztették korábbi vonzáskörzetük egy részét, de egy lehetséges NUTS 2-struktúrában regionális központi szerepkört tölthetnek be.

5.4. A Kelet-Balkán fejlődése, településhálózati és térszerkezeti sajátosságai

5.4.1. Románia

Románia három nagyrégió – Közép-, Kelet- és Dél-Európa – találkozásában helyezkedik el. Földrajzi viszonyait tekintve meghatározó jelentőségű a Kárpátok, a Duna és a Fekete-tenger (Săgeată, 2010). Az ország természetföldrajzilag erősen tagolt, a középső területein végighúzódó Kárpátok két nagy egységre tagolja: a Kárpát-koszorún belüli részre és a Kárpátokon túli országrészre. A domborzat rendkívül változatos, a magashegységtől az alföldig szinte minden megtalálható.

A modern Románia létrejöttével az I. világháborút követően rendkívül eltérő fejlettségi és térszerkezeti sajátosságokkal rendelkező földrajzi-történeti régiók kerültek egy államba. A történeti különbségek – közel egy évszázadnyi homogenizációs tevékenység ellenére – napjainkban is fennmaradtak (Miklósné Zakar, 2015). Erdély, Moldova és Havasalföld a három nagy országrész, amely több kisebb földrajzi-történeti régióra tagolható⁴⁴: Bánát, Körös-vidék, Máramaros és a történelmi Erdély; Bukovina és Moldova; Olténia, Munténia és Dobrudzsa (Cocean, 2008). A II. világháborút követően Románia (ipari, gazdasági, közigazgatási és részben etnikai) térszerkezete, valamint településhálózata a politikai elvárásoknak teljesen alárendelten fejlődött. A területi politika a határváltozásokból, az országrészek számottevő fejlettségi különbségeiből és a rendszer (kezdetben sztálinista) ideológiai alapjaiból szinte kényszer jelleggel következett. A háború utáni dinamikus (és szabályozott) népességnövekedés önmagában véve is megkövetelte az átfogó településpolitikát, ami Románia estében teljes körű szisztematizálást jelentett: szocialista urbanizációt (iparosítást, városfejlesztést, illetve átépítést), szabályozott belső migrációt (Erdélyben a nemzetiségi összetétel tudatos megváltoztatását) és falurombolást (Hajdú, 2012).

Az államszocialista időszak végére létrejött egy viszonylag modern ipari bázist hordozó nagyvároshálózat, a kétmillió főváros mellett hét, területileg viszonylag egyenletesen elhelyezkedő háromszázézeres várossal. A szocialista korszak végének városhierarchiáját Ioan Ianoş (1987) munkájából ismerhetjük meg, aki több (demográfiai, gazdasági,

⁴⁴ Napjainkban az Erdély kifejezés magában foglalja a Partium, Bánát és a történelmi Erdély térségét is. A román szóhasználatban a Partium helyett a Körös-vidék vagy a Nyugati-Alföld elnevezést használják. A Partium (részek) területi lehatárolása azért nehézkes, mert határai folyamatosan változtak. A Bánátot (Bánságot) kettészelték a trianoni határok, történetileg a Duna–Tisza–Maros folyók és a Kárpátok között helyezkedett el (Bartos-Elekes, 2011; Miklósné Zakar, 2015).

közigazgatási, politikai, szociális, kulturális és helyzeti) indikátort használt a nyolc szintű funkcionális hierarchia felállításához. Románia a rendszerváltás küszöbére tönkrement gazdasággal és erősen leromlott életszínvonallal ért el. A piacgazdasági átmenet hosszú és nehézkes folyamat volt, az ország az ezredfordulóig súlyos gazdasági problémákkal küszködött. Az alacsony szintű szocialista területi homogenizálódást a rendszerváltozás, majd a kiépülő piacgazdaság megszakította, a területi különbségek növekedésnek indultak (Horvát, 2004; Benedek–Berekméri, 2009). A korábbi évtizedek szabályozott⁴⁵ népességnövekedését természetes fogyás váltotta fel. A falu–város migráció iránya 1996-tól trendszerűen megfordult részben a kényszervándorlás (a városi ipari munkanélküliek nagy része falvakban, a primer szektorban talált megélhetést), részben a szuburbanizáció miatt egyes nagyvárosoknál. Románia népessége 1992–2002 között 1,13 millió fővel, 2002–2011 között 1,56 millió fővel csökkent. A városok túlnyomó többsége – 246 a 266-ból (Benedek, 2006a) – vesztett lakosságából. A kivándorlás – amely a korábbi évtizedekben csak a magyar és német lakosságot jellemezte – a schengeni vízumkényszer megszűnését (2002) követően jelentős méreteket öltött (Veres, 2011). A vándorlás különböző formákban zajlik (például turistastátuszban feketemunkával), egyes becslések szerint több mint 2,3 millió fő hagyta el az elmúlt két és fél évtizedben Romániát.

A radikális társadalmi-gazdasági változásokra a városok eltérően reagáltak adottságaik, adaptációs és innovációs képességük függvényében (Berekméri, 2011). A városi hierarchia erőteljesebb differenciálódása indult el, ahol a nagyvárosok előnyösebb helyzetben voltak (Ianoş, 2004; Benedek, 2006a). A területi folyamatok egyértelmű nyertese Bukarest lett, Bánát és Közép-Erdély volt képes relatív történeti fejlettségének megőrzésére⁴⁶. A működőtőke-befektetések a főváros primátusa mellett a nyugaton fekvő nagyvárosokban és néhány déli ipari centrumban koncentráálódtak. Az átmenet nyerteseihez sorolhatók a fejlett, illetve gyorsan fejlődő szolgáltató szektorral rendelkező nagyvárosok, a magas hozzáadott értékű termelő ágazatokkal bíró városok, a Fekete-tenger menti és a nyugati határ menti városségiók. A vesztesek általánosságban véve a kis- és

⁴⁵ Romániában 1966 és 1989 között szigorú abortusztilalom volt érvényben (Veres, 2011).

⁴⁶ A fővárosi régió túlzott dominanciája Romániára is jellemző, annak ellenére, hogy kiegyensúlyozott városi hálózata potenciális alapot ad a policentrikus fejlődéshez. Romániában a kilencvenes években a vidéki régiók csökkenő jövedelemtermelését egyedül a fővárosi régió növekedése tudta ellensúlyozni, 1995 és 2001 között ezért adta Bukarest a román GDP-növekedés 278%-át. Románia évtizedes fáziskésésbe került a visegrádi országokkal szemben, jól mutatja ezt a külföldi tőkebefektetések által generált kései reindusztrializáció.

középvárosok, a hanyatló ipari központok és a helyi erőforrásoktól idegen, felduzzasztott megyeszékhelyek voltak (Horváth, 2004; Ianoş, 2004). A városi népességfogyás az 1990-es évtized második felétől vált uralkodó folyamattá, a legnagyobb lakosságvesztés a dél-erdélyi, bánági, partiumi, Román-alföldi és közép-moldvai városokat jellemezte, drasztikus arányú fogyás a monofunkcionális kisvárosokban volt tapasztalható (Elekes, 2008).

Románia közigazgatása formailag változatlan maradt, a megyerendszer egységeinek száma 1968 óta 39–42 között mozog. Az államigazgatás átszervezése nem hozott valós decentralizációt. A közigazgatási intézményrendszerrel párhuzamosan épült ki a területfejlesztési intézményrendszer, a tervezési régiók lehatárolása (1998) során az etnikai-kulturális és a történeti szempontokat nem érvényesítették. Az önálló székelyföldi régió létrehozása körüli viták az etnikai konfliktusok gyújtópontját jelentik, a változásban azonban nemcsak a székelyföldi megyék érdekeltek, hanem a saját régióra – és fejlesztési forrásokra aspiráló – nagyvárosok is. Az ország több, hagyományosan erős térszervező funkciókkal rendelkező nagyvárosa – Arad, Nagyvárad, Nagyszeben, Marosvásárhely – elvesztette potenciális régióközponti szerepét. A fejlesztési régiókhoz tartozó megyék, illetve városok elégedetlenségét jelzi, hogy Romániában a regionális fejlesztési tanácsok székhelyei számtalan esetben kisebb megyeközpontokba kerültek. A regionalizáció, illetve a régióbeosztás reformja folyamatosan jelen van a politikai és közéletben, regionális kutatásokban (Săgeată, 2004; Cocean, 2013).

A városok számának növekedése a kilencvenes években mérsékelt volt, 1990–2002 között 260-ról 266-ra emelkedett. A településhálózat kiegyensúlyozatlanul fejlődött, egyes térségekben sűrű városhálózat alakult ki, miközben nagyobb városhiányos zónák maradtak fenn (Ianoş, 2004; Benedek, 2006a). A csökkenő városi népesség számát a kétezres évtized várossá nyilvánítási hulláma emelte 320-ra (Berekméri, 2011). A politikai voluntarizmus és a várossá nyilvánítás politikai eszközként használata a 2000–2004 közötti kormányzati ciklusban jelent meg (46 új város), annak ellenére, hogy 2001-ben a várossá nyilvánítást – 1945 után először – ismét jól meghatározott feltételekhez kötötték és lehatárolták a városhiányos térségeket is mint a területfejlesztés egyik célterületét (Benedek, 2006b). Az Országos Területfejlesztési Tervről szóló 351/2001-es törvény 4. fejezete tartalmazza Románia új településhálózat-fejlesztési stratégiáját, amely hat kategóriába (a fővárostól a falvakig) sorolta a településeket földrajzi helyzetük, népességük,

megközelíthetőségük, gazdasági és intézményi funkcióik, valamint az infrastruktúra fejlettségi szintje alapján. E rangsorolás szerint állapítják meg a helyi adók és illetékek mértékét, amely a felsőbb szinteken magasabb. E törvényben fogalmazták meg a várossá nyilvánítás, illetve a községi státus megszerzésének feltételeit. Az új városok többsége azonban nem teljesíti a törvény funkcionális elvárásait (Benedek, 2006a). A 2007-es Románia Területfejlesztési Stratégiai Koncepcióban hatszintű – az európai metropolisztól a helyi szintig terjedő – póluskoncepció fogalmazódott meg.

Annak ellenére, hogy Románia népessége és urbanizációs szintje dinamikusan emelkedett az elmúlt közel egy évszázad során, a népességszám alapján felállított városhierarchia nem változott meg alapvetően (Ianoş, 2004). A legnépesebb húsz városból tizenhármas 1930-ban és 2002-ben is szerepelt a listán (Benedek, 2006a). A városállomány népességkategóriák szerinti eloszlása viszonylag kiegyensúlyozottnak mondható (Berekméri, 2011). Az elmúlt négy évtizedben Bukarest súlya a városállományon belül ugyan fokozatosan csökkent a vidéki városnövekedéssel, várossá nyilvánításokkal és a főváros szuburbanizációjával, de az ország lakosságának változatlanul valamivel több mint kilenc százaléka lakik a főváros közigazgatási határain belül (Bukarest lakossága 2011-ben 1,88 millió fő volt, az agglomeráció 2,2-2,3 millió fő). A regionális központok száma és köre az elmúlt négy népszámláláskor változatlan volt, csupán a sorrendjük változott, Kolozsvár és Temesvár népessége 325, illetve 319 ezer fő, ez a két város büszkélkedhet egyedül növekvő népességgel 2002–2011 viszonylatában. Az 1992-ben még 300 ezer fős Jászvásár, Konstanca, Craiova, Brassó és Galac népessége már csak 249–290 ezer fő. A hét nagyváros össznépessége még meghaladja a főváros lakosságát, de a különbség az elmúlt három évtizedben fokozatosan csökken. További tizenkét város népesebb 100 ezer főnél (közülük Ploieşti a legnagyobb 201 ezer fővel), öt további város 2002 óta „esett ki” a százezres kategóriából. A nagyobb városok területi elhelyezkedése – a hegyvidéki térségeket leszámítva – viszonylag diszperz. A nagyobb történeti régiókban (Moldova, Olténia, Munténia, Erdély) 3–6 nagyváros is található. A kisebb, peremhelyzetű régiókban (Máramaros, Körös-vidék) kettő, míg az államhatár-változás miatt kettéosztott történeti régiókban (Bánát, Dobrudzsa, Bukovina) mindössze egy nagyváros jellemző. A térség országaihoz hasonlóan a városhálózat átalakulását alapvetően a gazdasági tagoltság erősödése és a főváros dominanciájának növekedése jellemzi, bizonyos térségek városainak felértékelődése tapasztalható. A térszerkezetnek azonban nincs a kelet-

közép-európai országok többségéhez hasonló észak-dél vagy kelet-nyugat megosztottsága, inkább a mozaikosság jellemző (Csák, 2011; Kurkó, 2011).

5.4.2. Bulgária

Bulgária a Balkán-félsziget északkeleti részén helyezkedik el. Kelet és Nyugat (Európa és a Közel-Kelet, illetve Kis-Ázsia) közötti fekvése, a Fekete- és az Égei-tengerhez való közelsége miatt a történelmi események sűrűsége jellemezte. A határok és az államterület gyakran változott⁴⁷. A harmadik bolgár állam 1878-ban jelent meg a térképen, jelenlegi határai a második világháborút követően alakultak ki, határainak közel felét a Duna és a Fekete-tenger jelenti (Dinev–Misev, 1981; Stanev et al. 2011).

Az ország domborzata rendkívül változatos, vertikálisan erősen tagolt. Bulgária területének harmadát kiterjedt alföldek, negyven százalékát dombvidékek, tizenöt százalékát alacsony hegységek, bő tíz százalékát közép- és magashegységek tagolják (Dinev–Misev, 1981). A domborzat észak–dél irányban négy morfológiai egységre tagolható, amelyek nyugat–kelet, illetve északnyugat–délkelet irányban helyezkednek el (Bernek–Probáld 2007): Dunai-táblásvidék (vagy Bolgár-tábla), Balkán-hegyvidék (Elő-Balkán, Sztara Planina, balkánalji medencesor, Szredna Gora), Felső-Trák-Alföld, Trák-rögvidék (Rila–Rodope-masszívum).

Az államszocialista időszakban a városlakók aránya rendkívül gyorsan növekedett (1946: 24,7%, 1965: 46,5%, 1985: 64,8%, 1992: 67,2%) a tömeges falvakból városokba költözéssel. Ez a rurális népesség demográfiai és területi jellemzőire máig meghatározó következményekkel járt. Az urbanizációt közigazgatási eszközökkel – tömeges várossá nyilvánítással (a városok száma 1946-ban 105, 1965-ben 175, 1985-ben 237, 1992-ben 238 volt), „városi jellegű” településkategória létrehozásával, falvak városokhoz csatolásával – is gyorsították, ezért is volt nagyobb ütemű a városodás, mint ami a szocialista iparosításból következett (Dinev–Misev, 1981; Ganev, 1989). Az államszocialista időszakot a túlcentralizált tervezés, a magántulajdon szinte teljes felszámolása, az erőforrá-

⁴⁷ Bulgária településhálózatának alakulásában, városainak kialakulásában, fejlődésében, illetve hanyatlásában különösen jelentősek voltak a történelmi tényezők (trákok, hellén gyarmatosítás, római birodalom, szlávok letelepedése, első bolgár birodalom, bizánci fennhatóság, második bolgár állam, török hódoltság, felszabadulás utáni tőkés fejlődés, etnikai átrendeződés, államszocializmus), az államterület gyakori változása (Dinev–Misev, 1981; Stanev et al. 2011).

sokhoz és a piachoz nem illeszkedő nehézipart favorizáló gazdaságpolitika és a Szovjetunióval való egyoldalú külkereskedelmi kapcsolatok jellemezték (Bernek–Probáld, 2007). Ebben az időszakban az infrastruktúra-fejlesztések eredményeképpen átalakult a városodás területi képe, nagyvárosi agglomerációk jöttek létre, a Balkán-hegység két oldalán pedig egyre erőteljesebben kirajzolódott a két (Szófia–Várna, Szófia–Burgasz) nyugat–kelet irányú kommunikációs, urbanizációs tengely. A nagyvárosok kiterjesztették vonzáskörzetüket, miközben jelentős perifériák alakultak ki a peremhelyzetű, illetve hegyvidéki térségekben, ahol nem erősödtek meg, illetve ki sem alakultak megfelelő méretű és funkciójú központok (Mladenov et al. 2010).

A rendszerváltozással a településfejlődés körülményei is drámaian megváltoztak. A piacgazdaság kiépülése lassan ment végbe, a reformok végrehajtása akadozott. A kilencvenes évek közepére súlyos gazdasági válság (bankrendszer összeomlása, hiperinfláció) alakult ki. A délszláv háború – nem csak a tranzitforgalom nehézsége miatt – kedvezőtlen hatással volt Bulgária külkereskedelmére és a határ menti településekre. A magántulajdon aránya csak a stabilizációs program (privatizáció) végrehajtását követően indult számottevően növekedésnek. Az ezredfordulót követően megélnékült a külföldi tőkebeáramlás, ami elsősorban a nagyvárosoknak kedvezett. Az EU-csatlakozás (2007) sikere ellenére azonban Bulgária továbbra is a legszegényebb, legelmaradottabb a tagállamok sorában. Az átalakulási folyamatok – hasonlóan a többi poszt szocialista országhoz – a területi egyenlőtlenségek ugrásszerű növekedéséhez vezettek. A nyertesek általánosságban a városok (különösen a főváros és a nagyvárosok), valamint az idegenforgalomba bekapcsolódott tengerparti területek, míg a vesztesek a vidéki települések, a hegyvidéki és határ menti – kisebbségek lakta⁴⁸ – területek, ipari válságövezetek (Bottlik, 2008; Mladenov et al. 2010; Ilieva, 2011).

A népesség területi szerkezete és dinamikája is megváltozott. A magas népszaporulat az 1980-as évekre visszaesett, a lakosság szám közel kilencmillió főnél érte el csúcspontját, majd a népesség fogyásnak indult. Az elmúlt három évtizedben évente átlagosan 55–65 ezer fővel csökkent az ország népessége, a legutóbbi népszámlálások, 2011-ben már csak 7,36 millió fő volt (ez alig haladja meg az államszocialista időszak kezdetének la-

⁴⁸ Bulgáriában számottevő kisebbség él, a lakosság 84,8%-a bolgár, 8,8%-a török, 4,9%-a cigány volt 2011-ben. A török népesség inkább falvakban és területileg koncentráltan helyezkedik el. A gazdasági, demográfiai és etnikai térszerkezet között több összefüggés is megfigyelhető (Bottlik, 2008).

kosságszámát). Ezt elsősorban a természetes fogyás (a halálozások száma jóval meghaladja a születéseket), másodsorban az elvándorlás okozza. A népességvesztés szinte minden várost (települést, megyét) érint. Az elmúlt két népszámlálási ciklusban mindössze egyetlen kivétel akadt a tizenötezer főnél népesebb városok között, ahol nem csökkent a lakosság: Várna városában. 1992–2011 között Várna mellett néhány kisebb város (Petrič, Sandanski, Svilengrad, Peštera, Svištov) tudta megőrizni, illetve növelni lakosságát. 2001–2011 között négy városra szűkült a kör: Várna, Burgasz, valamint Veliko Tärnovo népességszáma 2,8–7,0 százalékkal gyarapodott, Szófia pedig erőteljes növekedésnek indult (+10,3%, 113 ezer fő). Plovdiv népessége stagnált (mindössze 71 fővel csökkent). Az ezredfordulót követően az átalakulási folyamat felgyorsulása következtében egyre inkább polarizálódott a városfejlődés (a kilencvenes években a népesebb városok közül mindössze négy veszített 10%-ot meghaladó mértékben a lakosságából, míg az ezredfordulót követő évtizedben már tizennyolc). A nagyvárosi (Szófia, Várna, Plovdiv) migráció a szomszédos megyékből és részben más közép-, illetve nagyvárosokból táplálkozik. Bár a városlakók száma is csökkenésnek indult 1989 után, az urbanizáció szintje azonban az előbb vázolt kedvezőtlen demográfiai trendek ellenére tovább növekedett (1992: 67,2%, 2001: 69,0%, 2011: 72,5%), ebből következően a nem urbanizált települések demográfiai helyzete a városokhoz képest még kedvezőtlenebbül alakult (Mladenov, 2002; Ilieva–Iliev, 2010). A településhálózatban egyre meghatározóbb a népesebb települések, nagyobb városok aránya. A 2011. évi népszámláláskor Bulgária 5302 településéből már 181 lakossága volt nulla. Az 1000 főnél kisebb települések a településállomány 85%-át, a népesség 14,8%-át koncentrálnak. A nagyobb népességkategóriák jelentősebb lakosságarányal rendelkeznek: 1000–10.000 fő – 22,9% (178 város és 547 falu), 10.000–100.000 fő (70 város) – 28,7%, 100.000 fő felett (7 város) – 33,6%.

A városhálózat csúcán az 1879 óta fővárosként fejlődő Szófia áll, lakossága meghaladja az 1,2 millió főt, agglomerációja mintegy 1,5 milliós. Szófia a bolgár gazdaság motorja, a külföldi működő tőke legnagyobb befogadója, a GDP és a GVA mintegy negyven százalékát koncentrálnak (Kovács, 2015). Két 330 ezer főt meghaladó népességű nagyregionális központ van Bulgáriában: Plovdiv és Várna. A százezres nagyvárosok száma 1985 óta fokozatosan csökken, Burgasz a negyedik legnépesebb település 206 ezer fővel, amelyet Rusze (150 ezer), Stara Zagora (137 ezer), Pleven (107 ezer), Szliven (92

ezer), Dobrič (91 ezer) követ. Középvárosnak a 30 és 100 ezer fő közötti városok számítanak, számuk 24–26 között alakult az elmúlt 3 évtizedben. A kisvárosok (10–30 ezer fő) száma és lakosságaránya fokozatosan csökken. A rendszerváltozást követően a városok száma nem emelkedett jelentősen (1992: 238, 2001: 240, 2011: 255, 2015: 257), többnyire tízezer főnél kisebb települések nyertek városi címet. A városhálózatban népességarányát tekintve a legkisebb (10 ezer fő alatti) városok aránya ennek és 10–12 kisváros népességvesztéséből következő kategóriálépésének köszönhetően növekedett, számuk jelenleg 183.

A 2005. évi nemzeti fejlesztési terv szerint a magashegységi területektől eltekintve a települések és a kis- és középvárosok viszonylag egyenletesen helyezkednek el az államterületen, a hét nagyváros fekvése azonban kedvezőtlen. A városi lakosság tömörülése alapján három jellegzetes típusra (térszerkezeti egységre) osztható az országterület: a lakatlan helyek vonalasan, illetve pontszerűen jelennek meg, kiterjedésük 5% és várhatóan növekszik; a centrumterületek magasan urbanizáltak és néhány nagyváros körüli agglomerációban a terület 15–20%-ára terjednek ki; a köztes, periférikus térségek fejletlen rurális, határ menti, hegyvidéki térségek teszik ki az ország 80%-át. A népesség, a gazdaság (elsősorban az ipar) és az infrastruktúra jelenleg is tetten érhető nagyvárosi és részben középvárosi koncentrációja fokozza a centrum–periféria helyzetet (Mladenov et al. 2010).

Funkcionális szempontból Szófia az egyetlen európai szempontból is kiemelkedő nagyváros. Plovdiv, Várna és Burgasz nemzeti/nemzetközi jelentőségű regionális központnak számít. A nemzetközi kutatások szerint további 25, a nemzeti fejlesztési terv szerint 12 város rendelkezik regionális funkciókkal (Nordregio, 2004; Ilieva–Iliev, 2010).

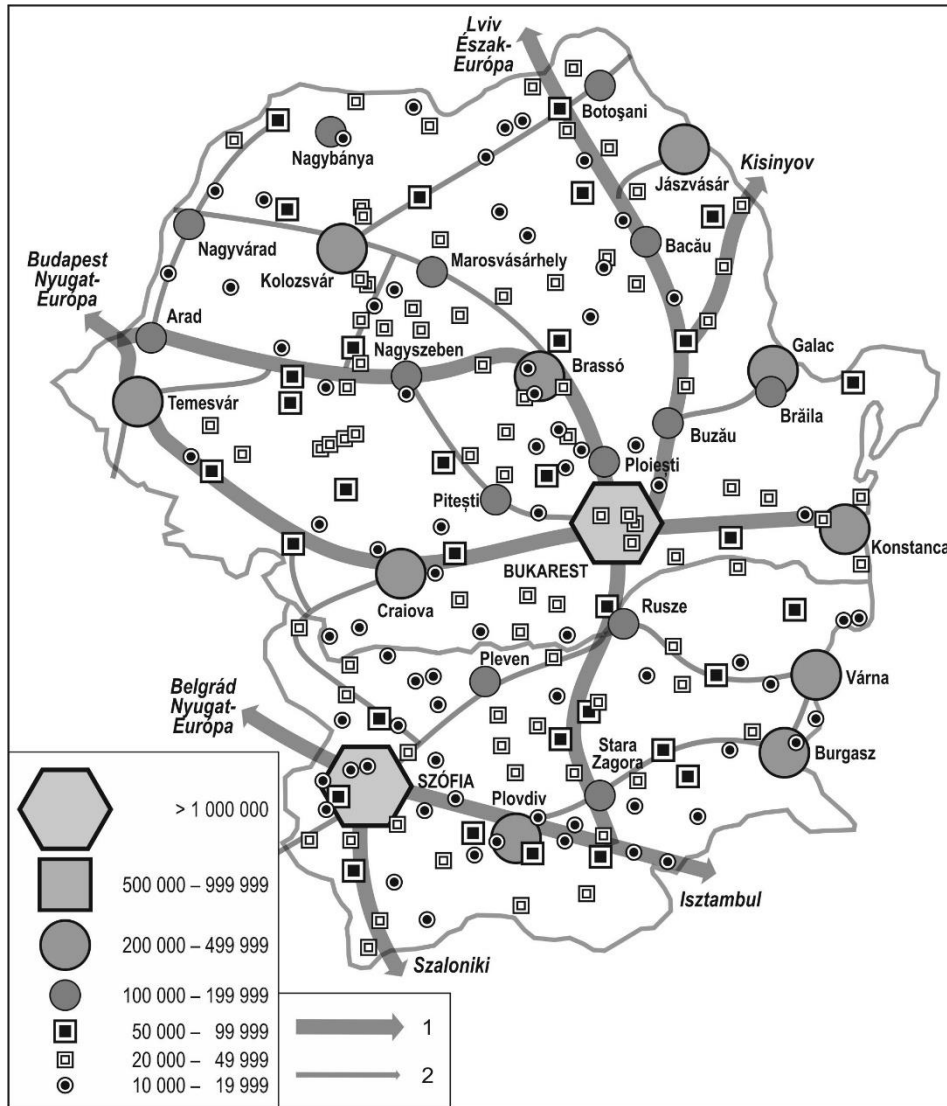
A városhálózat és a területi közigazgatás, illetve a gazdasági körzetek, fejlesztési régiók között rövidebb (legutóbb 1987–1999 közötti) időszakokat leszámítva szoros kapcsolat van, a közép- és nagyvárosok népességéhez jellemzően hasonló jelentőségű adminisztratív funkció is társul.

5.4.3. A Kelet-Balkán térszerkezete

A Kelet-Balkán térszerkezeti jellemzőit alapvetően meghatározza, hogy a Nyugat-Balkánhoz viszonyítva itt mindössze két ország képezi a vizsgálat tárgyát, de ez a két legnagyobb területű és népességű állam Délkelet-Európában. A természetföldrajzi környezet a Kelet-Balkán esetében is meghatározó a térszerkezeti kapcsolatrendszer formálódásában.

Anélkül, hogy megismételném az országok összefoglalóiban írtakat, fontos megjegyezni, hogy a magashegységek (Kárpátok, Balkán-hegyvidék) alapvetően eltérítik a belső térszerkezeti vonalakat mind Romániában, mind Bulgáriában. Ez alól azok a magisztrálék kivételek, amelyek a nemzetközi kapcsolatrendszer hordozzák, illetve a tervek szerint igyekeznek majd szolgálni. Fejlődéstörténeti okai (politikai széttagozottság, általános elmaradottságból adódó fejletlenség) vannak, hogy az európai törzsterülettel a „transzdinarida” közlekedési összeköttetések összehasonlíthatatlanul erőteljesebbek például a transzalpiaknál. Ehhez adódik, hogy Románia alapvetően nem tranzit ország, a transzkontinentális forgalom délről elkerüli, az észak–déli szárazföldi kapcsolat a poszt-szovjet térség és a Balkán között fejletlen. A Bulgárián keresztülvezető Nyugat-Európa–Törökország (továbbá a Nyugat-Európa–Görögország) útvonal kiemelkedő jelentőségű, bár a Balkán „szegmentálódása” miatt számottevően nőtt a tranzit időigénye (Erdősi, 2005). A Fekete-tengeri kijárat fontos a transzkontinentális kapcsolatok és a kikötővárosi fejlődés szempontjából. A fővárosok és a tengerparti nagyvárosok közötti tengelyek mindkét országban kialakultak (Bukarest–Konstanca, Szófia–Burgasz; Szófia–Várna). A Duna a Kelet-Balkán viszonylatában alapvetően határfolyóként jelenik meg (Európa egyik legrégebben fennálló államhatára a 471 kilométeres folyóvízi határ), az éles határ részben a Duna elválasztó szerepéből ered, részben a part menti területek különbözőségéből (Hardi, 2012). Az Al-Dunán az átkelési pontok száma igen korlátozott (Erdősi, 2005), a szerb–román Duna-szakaszon (230 km) mindössze két híd áll rendelkezésre, a Vaskapu I. és II. vízierőműveknél az átkelés másodlagos funkcióként jött létre a hetvenes években (Hardi, 2012). A bolgár–román Duna-szakaszon Giurgiu és Rusze között 1954-ben épült híd, az eltérő (román, bolgár és nemzetközi) érdekeknek is köszönhetően (Erdősi, 2010) csak 2013-ban nyílt meg a második híd Vidin és Calafat között – amely az egész Románián áthaladó szállítási fluxust eltérítheti (Csák, 2011). A román Duna-szakaszon további három híd ível át, amelyek a Bukarest–Konstanca, illetve Dobrudzsa összeköttetését szolgálják (Hardi, 2012). A Kelet-Balkán funkcionális városhierarchiája csúcán a két főváros, Bukarest és Szófia helyezkedik el. A városállomány közvetkező szintjei tekintetében jól kirajzolódik, hogy a Nyugat-Balkánhoz (7. ábra) hasonló népességű Kelet-Balkánon (8. ábra) a százezres városok száma magasabb, elhelyezkedésük pedig részben az országméret és az államalak okán, részben a szocialista urbanizáció „eredményei” miatt térben valamivel egyenletesebb.

8. ábra: A Kelet-Balkán városállománya és térszerkezete, 2011

Jelmagyarázat: 1 – A térségen kívülre irányuló, nemzetközi jelentőségű térszerkezeti vonal;
 2 – A Kelet-Balkánon belüli, országközi, országos térszerkezeti vonal.

Forrás: Saját szerkesztés.

5.5. A fővárosok és régióik sajátosságai

A térség az elmúlt két évtizedben egy nagyon dinamikus időszakot élt meg, amely részben még ma is tart. Ezekben az országokban a külföldi tőkebefektetések korábban ismeretlenek voltak. A befektetők a rendszerváltozásokat követően jövedelmező beruházási lehetőségeként fedezték fel a térség országait. A befektetők azonban nem minden városban és régióban jelentek meg, így természetesen a nyertesek köre is azonosítható. Általában véve

a külföldiek elsőként a fővárosokban, kikötőkben és az EU-tagállamokkal határos területeken kezdték a befektetéseket. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a beruházások néhány városba és régióba koncentráltak, a régiók többsége sokáig kimaradt a külföldi működőtőke-befektetésekből, sok esetben mind a mai napig. Következésképpen a gazdasági növekedés is a fővárosi régiókban koncentrált. Bizonyos esetekben (például Romániában a kilencvenes években) a főváros régió volt az egyetlen, amely a gazdasági növekedést hordozta. Ez az eredmény szélesebb összefüggésben is értelmezhető. A globális integráció, az EU-csatlakozást megelőző időszakról kezdve a periférikus országok és különösen ezen államok fővárosai gyorsabb gazdasági növekedést produkáltak, mint más régiók és városok az EU-ban. A globális gazdasági válsággal némileg megváltozott a tendencia mértéke, de a hosszú távú trendek nem, a területi különbségek továbbra is növekedést mutatnak a szubnacionális centrumok és perifériák között. A fővárosi régiókban a legalacsonyabb a munkanélküliség, a felzárkózással együtt járó növekedési ütem csökkenése kisebb, mint a többi régióban. A gazdasági növekedés fő hajtóereje továbbra is a szolgáltató szektor, amely a fővárosokban koncentrálik. Ugyanakkor a nemzeti és uniós politikák is jelentős hatással vannak a városok és régiók fejlesztésére, fejlődésére. A folyamat egyértelmű nyertesei a fővárosi régiók, amelyek kihasználják, hogy az európai viszonylatú nagyvárosi növekedés szinte kizárólagos szereplői saját államukban.

6. táblázat: Egyes fővárosi régiók országon belüli súlya, %

	Bulgária	Horvátország	Macedónia	Montenegró	Románia	Szerbia	Szlovénia
Népesség	18	18	30	23	11	22	25
Foglalkoztatottak	33	19	34	33	12	31	36
Felsőfokú hallgatók	47	53	37	67	35	52	60
GDP	36	31	48	–	21	35	36
GDP/fő	163	174	158	–	250	164	145

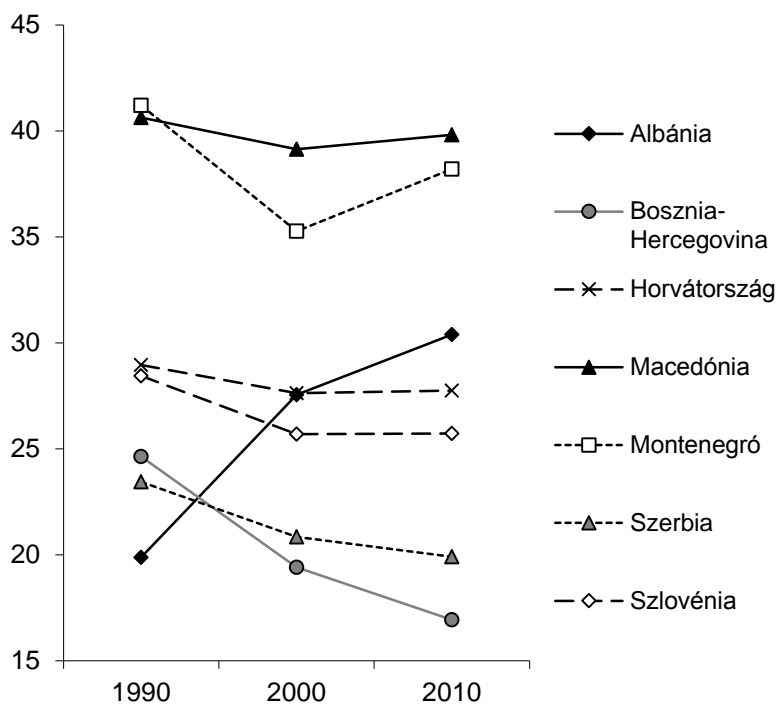
Megjegyzés: Ország = 100%

Forrás: Rácz, 2014a.

Ezek a régiók mind javították relatív helyzetüket, bizonyos esetekben jelentős mértékben (bukaresti agglomeráció), míg a relatív fejlettség csökkenése számos nem központi régióban tetten érhető. A fővárosi régiókat leszámítva egyetlen régió esetében sem tapasztalható jelentős javulás a fejlettségi rangsorban. Ez a folyamat kiemelte a csúcstechnológiai és a tudásintenzív ágazatok, a fejlett technológiai és üzleti szolgáltatások, valamint a funkciók, a gazdasági, pénzügyi és politikai irányítás domináns nagyvárosi,

fővárosi jellegét, ahol a magasabb településhierarchia szintek kapcsolódnak be a globálisan szerveződő városhálózatba (Rácz, 2014c). A versenyképes pozíciók a funkcionális városi területek hiányzó kritikus tömege (Varga, 2009) miatt kevés várost érintenek, így a kisebb államokban még inkább fokozódik a főváros–vidék centrum–periféria-viszony.

9. ábra: Egyes fővárosok országon belüli népességaránya, 1990–2000, %

Forrás: Faragó–Rácz, 2010.

A fejlett üzleti szolgáltatások koncentrációja így igazodik a funkcionális városhálózathoz: a fővárosi koncentráció Szlovénia, Bulgária és Horvátország esetében meghaladja az 50%-ot, míg a nagyobb népességszámú és policentrikusabb Romániában 40% alatt van. Az, hogy az innovációs, gazdasági tevékenységek túlnyomó többsége a fővárosokban koncentrálódik általános jelenség Délkelet-Európa államaiban, ez a szolgáltatások, pénzügyi, banki, kereskedelmi, kutatási, felsőoktatási stb. tevékenységek nagy részére igaz. A fővárosok emellett a legfontosabb közlekedési központok is, néhány országban a centrális elhelyezkedésük miatt szinte megkerülhetetlenek, a többi város sokkal nehezebben és lassabban érető el. Emellett kiemelendő, hogy meghatározó mértékű a különbség (népesség, gazdasági funkció tekintetében) a fővárosok és az országok második legnagyobb városai között (Rácz, 2014a).

5.6. Gazdaság és városhierarchia

A fővárosok előbbieken vázolt kiemelkedő pozíciói a gazdaságirányítói helyzetükkel is megragadhatók. Amennyiben megvizsgáljuk a legnagyobb térségi vállalati központok földrajzi elhelyezkedését, úgy az egyes országok fejlettségéről is árnyaltabb képet kapunk és a korábban ismertetett térszerkezeti, településhálózati adottságok is megerősítést nyernek (bár a székhelyek „elfedik” a telephelyi struktúrákat). A száz legnagyobb délkelet-európai vállalatra, bankra, tőzsdén jegyzett vállalatra a szófiai SeeNews tesz közzé éves összefoglalókat 2008 óta. A legfrissebb, 2014. évi vállalati árbevételi adatsort a székhelyekkel összekapcsolva a következő kép rajzolódik ki (7. táblázat).

7. táblázat: Délkelet-Európa TOP100 vállalati székhelyének elhelyezkedése, 2014

Ország	Főváros	Fővárosi agglomeráció	Nagyváros	Középváros	Egyéb	Összesen
Albánia	0	0	1	1	0	2
Bosznia-Hercegovina	2	0	1	0	0	3
Bulgária	7	0	1	0	3	11
Horvátország	9	1	1	0	0	11
Macedónia	0	1	0	0	0	1
Románia	28	6	7	5	7	53
Szerbia	3	1	2	0	0	6
Szlovénia	6	0	0	5	2	13
Összesen	55	9	13	11	12	100

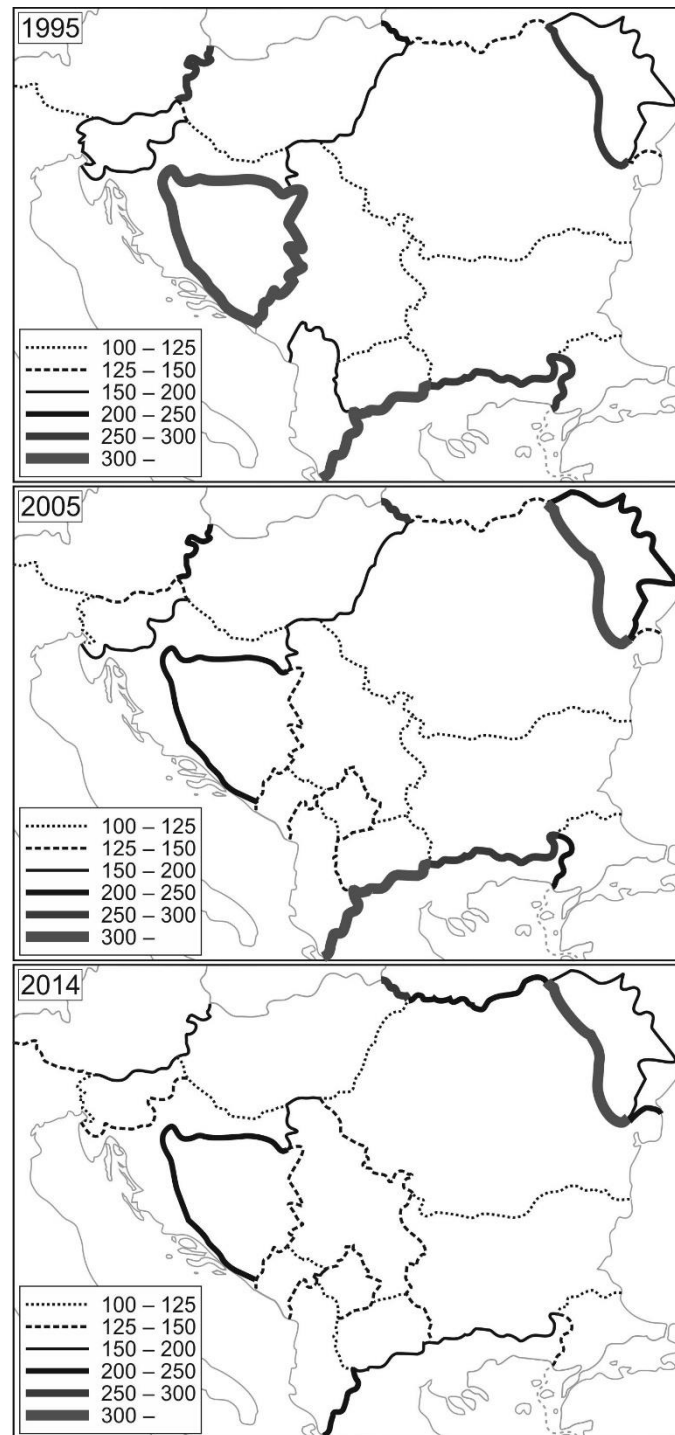
Forrás: SeeNews, 2015 alapján saját szerkesztés.

A legnagyobb árbevételű cégek több mint fele fővárosba van bejegyezve, a fővárosi agglomerációkkal együtt számolva a vállalati koncentráció így közel kétharmados. A vidéki vállalatok megoszlása összességében egyenletes a városkategóriák következő szintjei között (ahol az egyes országok saját, korábban már ismertetett városkategorizálását vettem alapul). Az egyes országok mérete (elsősorban a nominális GDP) és fejlettsége (az egy főre jutó GDP) jól követhető a vállalatok számának megoszlásán. A legnagyobb nominális GDP-jű (a térségben legnépesebb, közepesen fejlett) Románia adja a TOP100 vállalat több mint felét. A második vonalat a három hasonló GDP-volumenű EU-tag-ország jelenti (Szlovénia, Horvátország és Bulgária), ahol a fejlettség és a népesség fordított aránya „kiegyenlíti” egymást. Délkelet-Európa kevésbé fejlett országai – amelyek

az egy főre jutó GDP tekintetében az EU-átlag alig harmada körül teljesítenek – népességük szerint néhány vállalattal szerepelnek a legjelentősebb vállalatok között. A legkisebb nemzeti össztermékkel rendelkező (legfejletlenebb) Koszovó és (legkisebb népességű) Montenegró egy cége sem szerepel a listán. A fővárosok közül számottevően kiemelkedik a bukaresti agglomeráció, ahol a TOP100 cég harmada található, majd a zágrábi (10 cég), szófiai (7) és ljubljanai (6) fővárosi térség következik. A vállalati szempontú policentrikusság elemzése a csak néhány céggel listára került országok esetében nem célszerű. Horvátországnál a legerőteljesebb a top cégek fővárosi koncentrációja (91%), de Bulgária, Románia és Szerbia is fővárosközpontú (64–67%), egyedül Szlovénia lóg ki a sorból (46%). Ágazati szempontból kiemelendő, hogy a vállalatok 62, az árbevétel 70 százalékát három szektor adja: olajipar, energetika, nagykereskedelem. A 2007. és 2014. évi adatsorokat összehasonlítva elsöre Románia vállalatainak pozícionyerése szembe-tűnő, a válság óta 15-ről 53-ra növekedett a román TOP100 cégek száma, ami természetesen a többi – elsősorban szlovén, horvát és bolgár – cégek rovására történt. A nemzetek között kiesők és új szereplők is vannak: 2007-ben Montenegró még szerepelt egy céggel (a podgoricai alumínium kombináttal), míg Albánia akkor még nem jutott be az első százba. A TOP20 cég köre részben a válság, részben a külföldi működő tőke hatására változott, mindössze tizenegy vállalat van, amely 2007-ben és 2014-ben is a legnagyobb árbevételű szűkített listán tudott maradni.

Az egyes délkelet-európai országok lassú felzárkózása az európai uniós átlag irányába (a vásárlóerő-paritáson mért, egy főre jutó GDP tekintetében) nemzeti szinten érzékelhető, amelyben az alacsony bázisnak és a külföldi működő tőkének is jelentős szerep jutott (más kérdés, hogy jövedelmi konvergencia nem tapasztalható). Ez az integráció azonban szubnacionális szinten szétfejlődést hozott. A tíz ország gazdasági fejlődésének bemutatása nem fér bele a disszertáció kereteibe, mindössze egy ábrával, a szomszéd államok, illetve tartományok határra vetített egy főre jutó GDP-jének arányával szeretném (hangsúlyozottan csak) illusztrálni a fejlettségi törésvonalak változását, ami további elemzések kiindulópontját képezheti. Ez jól mutatja a délszláv háborút követő újjáépítés eredményeit (Bosznia-Hercegovina), az EU-csatlakozás pozitív hatásait (Románia, Bulgária) és a válság következményeit is (Görögország és Szlovénia). A magyar–osztrák, osztrák–olasz, magyar–ukrán, ukrán–moldáv és görög–török törésvonal viszonyítási alap jellege miatt szerepel a 10. ábrán.

10. ábra: GDP-törésvonalak Délkelet-Európában, 1995–2014, %

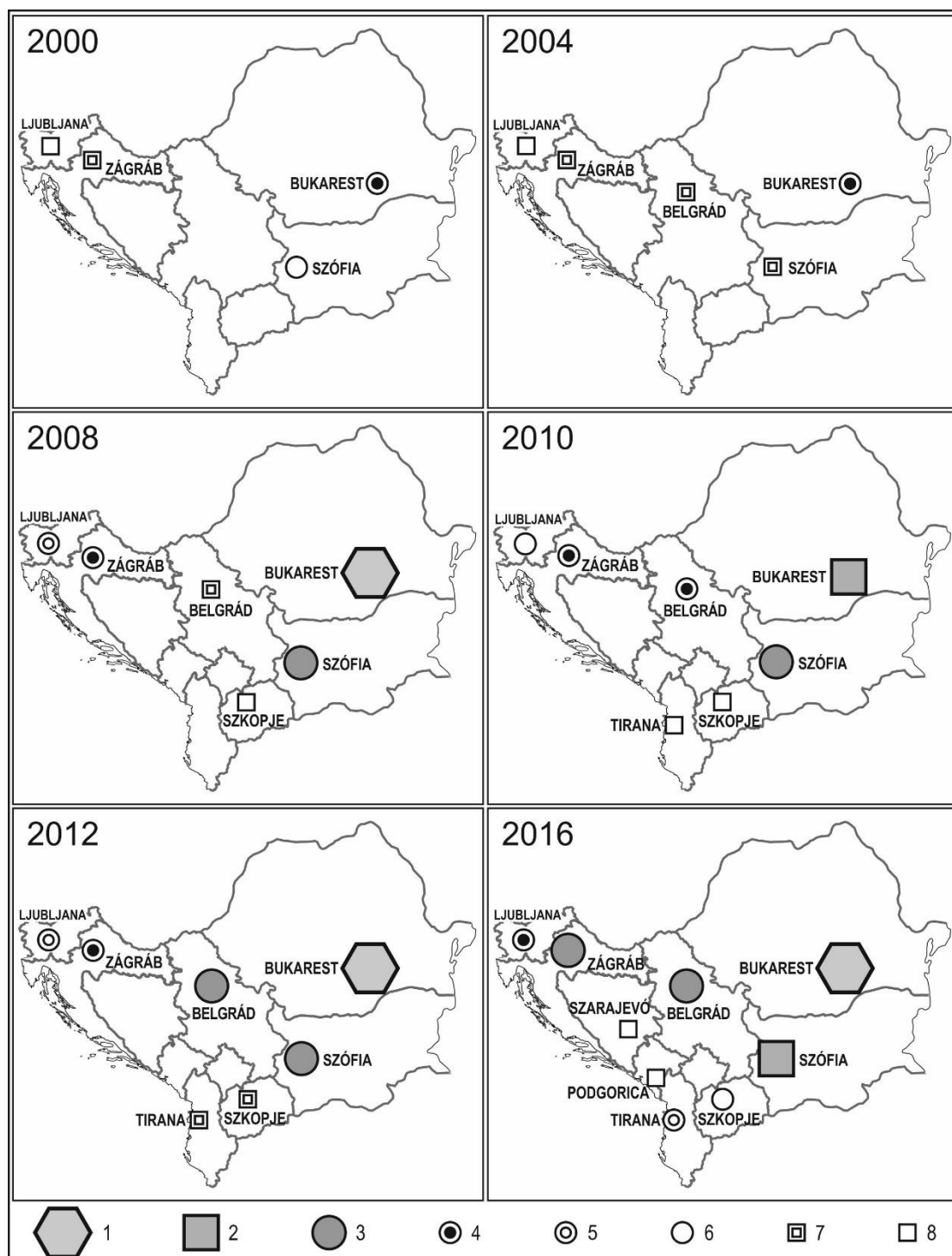

Megjegyzés: A szomszéd államok, illetve tartományok egy főre jutó GDP-jének aránya (PPS, USD).

Forrás: Világbanki (2016) adatok alapján saját szerkesztés.

A fővárosok fejlődése (megjelenése) globális szinten is tapasztalható, amire jó példa a GaWC-féle világvároslista bemutatása több időpontra vonatkozóan (11. ábra).

11. ábra: GaWC-világvárosok Délkelet-Európában, 2000–2016

Jelmagyarázat: GaWC-világváros kategóriák

1 – Béta+; 2 – Béta; 3 – Béta–; 4 – Gamma+; 5 – Gamma; 6 – Gamma–;

nem világváros globális szolgáltató központok 7 – magas szolgáltatások; 8 – elégséges szolgáltatások.

Forrás: GaWC, 2017 adatok alapján saját szerkesztés.

5.7. Közigazgatás és városhierarchia

A rendszerváltások időszakában mind a politikai, mind a közbeszéd szintjén a leggyakrabban használt kifejezések a demokratizálódás, a jogállamiság, a decentralizáció, a regionalizálódás és a privatizáció voltak. Az átalakítás bonyolultsága, összetettsége miatt a központi hatalom minden államban a centralizációban volt érdekelt. Lényegi kérdésként jelent meg minden átalakuló országban az állami és az önkormányzati igazgatás viszonya – települési és szubnacionális szinten egyaránt. Közös jellemvonás, hogy általában csak a területi szinteken jelenik meg a kettő egyértelmű koegzisztenciája. Közös közigazgatás-fejlődési sajátosságként fogalmazható meg az önkormányzati rendszeren belüli hierarchia-ellenesség, amely miatt a különböző szintű önkormányzatok között nincs alá-fölérendeltség, tevékenységük csak a törvényeknek vannak alárendelve.

8. táblázat: Közigazgatás és területi szintek

	Albánia	Bulgária	Románia	Horvát-ország	Szlovénia	Bosznia-Hercegovina	Macedónia	Monte-negró	Szerbia
NUTS 2						●			○
NUTS 3	●		⊙	●		◐			
LAU 1		●			⊙	●	●	●	●
LAU 2	●	●	●	●	●				

Volt Jugoszlávia

EU-tag

Jelmagyarázat: ● – önkormányzat; ◐ – delegált önkormányzati jogok; ⊙ – dekoncentrált állami adminisztráció; ○ – autonómia az ország egy részén; ◑ – önkormányzatok az ország egy részén; ⊕ – vegyes karakter.

Forrás: Jordan, 2010.

A regionális politika jelentőségének növekedésével új strukturális és területi elemek jelentek meg, vagy részben átalakultak. A területfejlesztés részben alkalmazkodott az általános állami térfelosztáshoz, részben önálló területi elemeket is létrehozott. A területi statisztikai rendszer is átalakult, az EU-tag és tagjelölt országokban bevezetésre került a NUTS-rendszer szerinti térfelosztás. Ezen közigazgatási, fejlesztési, statisztikai térfelosztások nem feltétlenül váltak minden államban átfedő jellegűvé, a felosztások között, illetve a felosztások miatt megjelent a verseny és a manipuláció is. A térség közigazgatási struktúrája, annak területi szintje heterogén képet mutat. A szubnacionális szint alkotmányos, közigazgatási szabályozása részben az adott ország méretének kérdése, részben az

államalkotó többség állameszméjének problematikájához kapcsolódik. A soknemzeti-ségű jelleg a régió több országában is meghatározó sajátosság, emiatt alapvető kérdés, hogyan képes viszonyulni egymáshoz az államalkotó többség és a kisebbség – amely sokszor homogén területi többséget alkot (Hajdú, 2010). Az EU regionális politikája (előcsatlakozási támogatások) egyelőre csak érintőlegesen hatott a délkelet-európai országokra. Ennek követelménye volt egyfajta regionalizálás elindulása. Minden ország eleget tett a tervezési régiók létrehozásának, de egyik sem úgy, hogy egyben közigazgatási reformot is végrehajtott volna.

A globalizáció és az urbanizáció újabb ciklusai változásokat sürgetnek a területfejlesztési politikában is. Az Európai Unióban egyre nagyobb súlyt kap a sokáig elhanyagolt városfejlesztés, a városhálózat megerősítése. A fejlesztéspolitikai döntés, a hatékonyság és a méltányosság közötti választás eltolódott a versenyképesség felé, ez pedig koncentráltabb beavatkozásokat sürget a fejlődés jövőbeni motorjaira, a városokra, városrégiókra alapozva (Enyedi, 2003; Faragó, 2006; Rechnitzer, 2007). Az európai városhálózat új szerepkörökkel gazdagodik, átalakulóban van. Kelet-Közép-Európa nagyvárosai integrálódtak e rendszerbe, de pozícióik veszélyben vannak megfelelő fejlesztési stratégiák és programok nélkül. A nagyvárosoknak vannak-e régióik, avagy a régiók rendelkeznek kijelölhető központtal? A kérdés nemcsak a regionalizáció és a regionalizmus fogalmi elválasztására, de a nyugat-európai és a poszt-szocialista országok területpolitikai elveinek megkülönböztetésére is alkalmas lehet. Nyugat-Európában a térségi központok egy hosszú (történelmi) evolúciós folyamat eredményeként épültek ki, funkcionális gazdagodásuk és erőforrásaik gyarapodása régiójukkal szoros kölcsönhatásban alakult, így a regionalizmus intézményesülése idején, a régiók kialakításával, a közigazgatás átalakításával a régióközpontok megnevezése többnyire egyértelmű volt. A regionális decentrumok, később városrégiók támogatása a nemzeti struktúrapolitikák meghatározó elemévé váltak, számos eredményt elérve. Kelet-Közép-Európa országaiban az uniós tagságra való felkészülés idején vált egyre fontosabbá a régiók és központjaik kijelölése. A lehatárolásokat élénk vita kísérte, kíséri, ami egyrészt történelmi okokból, másrészt politikai pozícióharcokból fakadt. Számos helyen (pl. Románia, Bulgária) megkérdőjeleződött a központok vezető szerepe (Horváth, 2007). A regionális központok fejlesztésében az egyes országokban megannyi sajátos szempont is kirajzolódik, többnyire azonban egyértelmű: a régiók többségében a legnagyobb város a központ, a koncentrált beavatkozások helyszíne.

6. Horvátország térszerkezete és városhálózata

Az önálló Horvátország területi fejlődésének, térszerkezeti és városhálózati sajátosságainak elemzése több szempontból is érdekes kutatási téma. Horvátországban „kicsiben” megtalálható az összes délkelet-európai, posztjugoszláv sajátosság. Az ország téralapja szintetikus, több európai nagytáj, kulturális és történeti régió találkozásában helyezkedik el, e szempontból ideális terepe a nagytérségi sajátosságok mélyebb elemzésének. Városhálózatát policentrikusnak, urbanizációját kiegyensúlyozottnak írja le a legtöbb elemzés, de ennek egyedi térszerkezeti okai vannak. A városfejlődés és hálózatfejlesztés szempontjából kivételes sajátosságot jelent az önállóvá válás, a háború és az államépítés folyamata; általános tényező a hálózati kapcsolatrendszerek átalakulása (a posztjugoszláv államok közül Szlovénia mellett Horvátország esetében beszélhetünk tényleges és területileg is részben sikeres európai integrációról). Az állam jelenkori térszerkezeti vizsgálata mélységét, információs bázisát és a hálózatalakító folyamatokról tett megállapításait tekintve újszerű eredményeket hozhat, hozzájárulhat a városhálózat alkalmazkodási és fejlődési folyamatainak megértéséhez.

Sajátos folyamatok – államosodás, háború, a népesség területi átrendeződése – zajlottak le az ezredfordulóig, amelyek számottevő regionális hatással jártak együtt. A történetileg kialakult területi különbségeket az átmenet időszaka, az euroatlanti integrációs folyamat, majd a világgazdasági válság tovább fokozta. A következőkben a legfontosabb térszerkezet-alakító tényezőket és folyamatokat veszem számba megyei szinten arra az időszakra koncentrálva, amelynek végén Horvátország az Európai Unió tagjává vált. Miután egy ország területi struktúrájának kialakulásáért több tényező együttesen felelős, ezért a legmarkánsabb természeti, társadalmi és gazdasági különbségek számbavételére kerül sor. A hazai szempontok miatt a magyar–horvát kapcsolatrendszer jellemzői, az együttműködés térszerkezeti alapjai elkülönült elemzés tárgyát képezik.

6.1. Horvátország területi folyamatai, térszerkezete és városhálózata

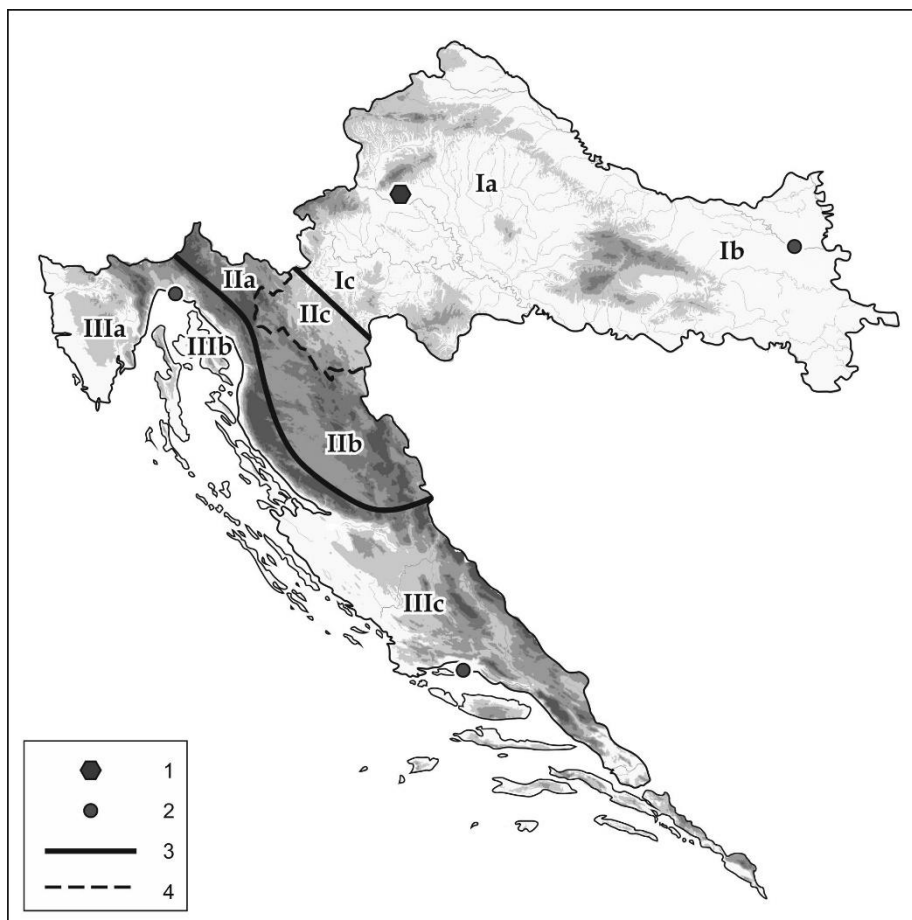
Horvátországot viszonylag kis államterülete ellenére markáns különbségekkel jellemezhető régiók alkotják (Klemenčič, 1994). Ez elsősorban az ország sajátos földrajzi elhelyezkedésének, illetve különleges formájú államterületének köszönhető. Az országterület

több szempontból is különböző viszonyrendszerű területeket integrál, amelyek részben átfedik egymást (Rácz, 2013):

- természetföldrajzilag: Kárpát/Pannon/Duna-medence, Dinári-hegység, Adria;
- domborzatilag: alföldi-dombvidéki, hegyvidéki, tengerparti;
- éghajlatilag: kontinentális, hegyvidéki, mediterrán;
- vízhez való viszony alapján: szárazföldi (folyóközi, kontinentális), tengeri (szigetek, tengerpart);
- társadalmilag, kulturálisan: Közép-Európa, Balkán, Mediterráneum;
- történetileg-hatalmilag: Nyugatrómai Birodalom, Bizánc, Velence, Magyar Királyság, Habsburg Birodalom, Oszmán Birodalom, Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Jugoszlávia;
- vallásilag: római katolikus, ortodox, iszlám;
- etnikailag: horvát, szerb, olasz, magyar, szlovén, bosnyák, albán.

Ezek a természeti, társadalmi, történeti stb. tényezők erőteljes térszerkezet-alkító hatással bírnak, bár egyik esetében sem beszélhetünk determinisztikus térformáló hatásról. A horvát nagytérségek (12. ábra) kialakult, létező és működő területi egységek, így elviekben nincs szükség az államterület szubjektív felosztására. Az egyes (földrajzi-funkcionális) makro- és mezorégiók lehatárolásai azonban óhatatlanul a határok pontos meghúzását kívánják, így ezek esetében a horvát földrajztudomány közmegegyezésezes határvonalait használjuk. Az 1950-es évektől folyó tájfelosztási és regionalizációs kutatások nem jutottak teljes konszenzussal elfogadott eredményre, de a Josip Roglič (1955) és Veljko Rogić (1962, 1973, 1983) által szintetizált lehatárolások elfogadottsága jelentős volt, beépült mind a kutatásba, mind az oktatásba és így lassan a köztudatba is (Magaš, 2003; Pavić, 2008; Vresk, 1995). Az ország három nagy (domborzati) egységre osztható: a pannóniai és az adriai régióra, valamint a kettőt elválasztó dinári részre. Mindhárom nagyrégió tovább tagolható (Magaš, 2011). Horvátország alakja meglehetősen sajátos, messze áll a politikai földrajzban kialakult kompakt államalak formától. Az ország nem csak hosszú tengerparti szakasszal rendelkezik, de folyóvizekben is gazdag. Egyfajta belső tengelyként, illetve határfolyóként funkcionál a Száva, nagy fontosságú határfolyói továbbá a Duna és a Dráva.

12. ábra: Horvátország makroregionális egységei

Jelmagyarázat: I – Kontinentális/Pannon-Horvátország; a – Középi-Horvátország; b – Szlavónia; c – Peri-Pannon-Horvátország; II – Hegyvidéki-Horvátország; a – Gorski Kotar, b – Lika; c – Ogulin-Plaški völgy; III – Adriai-Horvátország; a – Isztria; b – Kvarner; c – Dalmácia; 1 – Zágráb főváros; 2 – Makroregionális központok (Eszék, Rijeka, Split); 3 – Természetföldrajzi régiók határai; 4 – NUTS 2 régiók határa.

Forrás: Saját szerkesztés.

6.1.1. Területi közigazgatás, statisztikai régiók

Az új területi közigazgatási rendszer az 1992-es önkormányzati törvénnyel alakult ki (az önálló államberendezkedés megteremtésekor visszatértek az 1918 előtti történeti megyerendszerhez), ez alapján Horvátország területe megyékre (županija), valamint városokra (grad) és községekre (općina) – ezeken belül pedig településekre – tagolódik. A megyék amellet, hogy az önkormányzati középszintet jelentik, az államigazgatás területi képviseleteként is funkcionálnak. Lehatárolásukban többnyire érvényesültek a történeti, közlekedési és gazdasági térkapcsolatok (a megyehatárok két évtized alatt minimális mértékben módosultak). A helyi önkormányzati szint alapegységei a városok és a községek. A

2011. évi népszámláláskor a 6756 település 127 városba (a fővárossal együtt) és 429 községbe szerveződött. A megyék száma 21 volt (a megyei jogú Zágrábbal együtt). 2013 áprilisában Popovača község városi státuszt kapott, így jelenleg 128 város és 428 község van Horvátországban.

9. táblázat: A horvát NUTS 2 régiók fontosabb közigazgatási jellemzői, 2011

Megnevezés	Kontinentális-Horvátország	Adriai-Horvátország	Horvátország
Terület, km ²	31 889	24 705	56 594
Népesség, fő	2 872 954	1 411 935	4 284 889
Népsűrűség, fő/km ²	90,1	57,2	75,7
Megyék száma	14	7	21
Városok száma	67	60	127
Községek száma	269	160	429
Települések száma	4 310	2 446	6 756
Településsűrűség, db/100 km ²	13,5	9,9	11,9
Átlagos településnagyság, fő	667	577	634
Átlagos településméret, km ²	7,4	10,1	8,4
Urbanizációs ráta, százalék	54,4	56,1	55,0
Önkormányzatra jutó népesség, fő	8 550	6 418	7 707

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás.

Az európai uniós térkategóriák szempontjából NUTS 2 önkormányzati szint nincs Horvátországban, a NUTS 3 szint a megyékkel, a LAU 2 pedig az önkormányzatokkal (városokkal és községekkel) azonosítandó. Az európai uniós források szempontjából legfontosabbnak tekinthető NUTS 2 lehatárolások egészen az EU-csatlakozásig viták alapját képezték. Tucatnyi (öt-, négy-, három-, illetve kétrégiós) elképzelés után 2007-ben három NUTS 2 régió lehatárolására került sor (Adriai-, Pannon- és Közép-Horvátország), amelyeket 2013-tól kettővé vontak össze (Adriai-, illetve Kontinentális-Horvátország). Így a fejletlenebb szlavón területeknek „köszönhetően” a fővárosi régió – és egyúttal az egész ország – a 2014–2020 közötti időszakban magasabb uniós támogatásra számíthat. Ez a kettős felosztás földrajzi-funkcionális szempontból is adekvátnak tekinthető.

Kontinentális-Horvátország régiója a pannon területeket fedi le, nagyobb tájegységei: Közép-Horvátország, Szlavónia és Peri-Pannon-Horvátország. Természetföldrajzilag a Kárpát-medencéhez tartozik, Karlovac megye délnyugati része a karszt területét (Dinári-dákat) is magában foglalja. Domborzatilag az alföldi-dombvidéki jelleg meghatározó

(Zágrábi-medence, Drávamenti-síkság, Alsó-Száva-síkság, Szlavón-röghegység). A Dráva és a Száva, illetve a Duna közti területen elhelyezkedő régió medence jellege miatt Folyóközi-Horvátországgént is definiálható. Felszíni vizei a Duna-medencéhez tartoznak. Az alacsony – 200 métert meg nem haladó átlagos magasságú – dombvidékből néhány szigethegység emelkedik ki.

13. ábra: Horvátország megyéi, megyeszékhelyei és statisztikai régiói, 2013

Forrás: Saját szerkesztés.

Adriai-Horvátország régiója a tengerparti és részben a hegyvidéki területeket fedi le, nagyobb tájegységei: Isztria és Kvarner, Dalmácia, Hegyvidéki-Horvátország (Gorski Kotar, Lika). Természetföldrajzilag az Adriához és a Dinári-hegységhez tartozik. Domborzatilag a tengerparti (szigetek, félszigetek), illetve hegyvidéki jelleg meghatározó. Vízhez való viszony alapján a hegyvidék belső láncai kontinentálisak, a vízválasztó miatt a karszt egyik része a Duna vízgyűjtőjéhez tartozik, a főbb folyók a Kupa és az Una. Az

Adriába torkolló folyók: Neretva, Cetina, Krka, Zrmanja, Mirna. A Dinári-hegység 1000–1500 m átlagos magasságú, a nyugati hegyláncok egészen a tengerpartig nyúlnak. Horvátország horizontális értelemben is igen tagolt. Tengerpartjának hossza 6278 km, melynek 70%-a az 1185 sziget (és nagyobb szirt, szikla) határait jelenti. Ezek közül mindössze 48 lakott. Száz négyzetkilométernél nagyobb szigetek: Krk, Cres, Brač, Hvar, Pag, Korčula, Dugi Otok, Mljet. Tízezer főnél népesebb szigetek: Krk, Korčula, Brač, Hvar.

10. táblázat: Horvátország megyéinek közigazgatási alapadatai, 2011

Megye	Városok	Községek	Önkormány- zatra eső népesség	Telepü- lések	Átlagos település- nagyság	Település- sűrűség
	db	db	fő	db	fő	db/100 km ²
Belovár-Bilogora	5	18	5207	323	371	12,2
Bród-Szávamente	2	26	5663	185	857	9,1
Dubrovnik-Neretva	5	17	5571	230	533	12,9
Eszék-Baranya	7	35	7263	263	1160	6,3
Isztria	10	31	5075	655	318	23,3
Kapronca-Körös	3	22	4623	264	438	15,1
Karlovac	5	17	5859	649	199	17,9
Krapina-Zagorje	7	25	4153	423	314	34,4
Lika-Zengg	4	8	4244	255	200	4,8
Muraköz	3	22	4552	131	869	18,0
Pozsega-Szlavónia	5	5	7803	277	282	15,2
Šibenik-Knin	5	15	5469	199	550	6,7
Split-Dalmácia	16	39	8269	368	1236	8,1
Sziszek-Moslavina	6	13	9076	456	378	10,2
Tengermellék-Hegyvidék	14	22	8228	510	581	14,2
Varasd	6	22	6284	302	583	23,9
Verőce-Drávamente	3	13	5302	188	451	9,3
Vukovár-Szerém	5	26	5791	85	2112	3,5
Zadar	6	28	5001	229	742	6,3
Zágráb	9	25	9341	694	458	22,7
Zágráb város	1	–	790017	70	11286	10,9
Horvátország	127	429	7707	6756	634	11,9

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás.

6.1.2. A népesség területi szerkezete

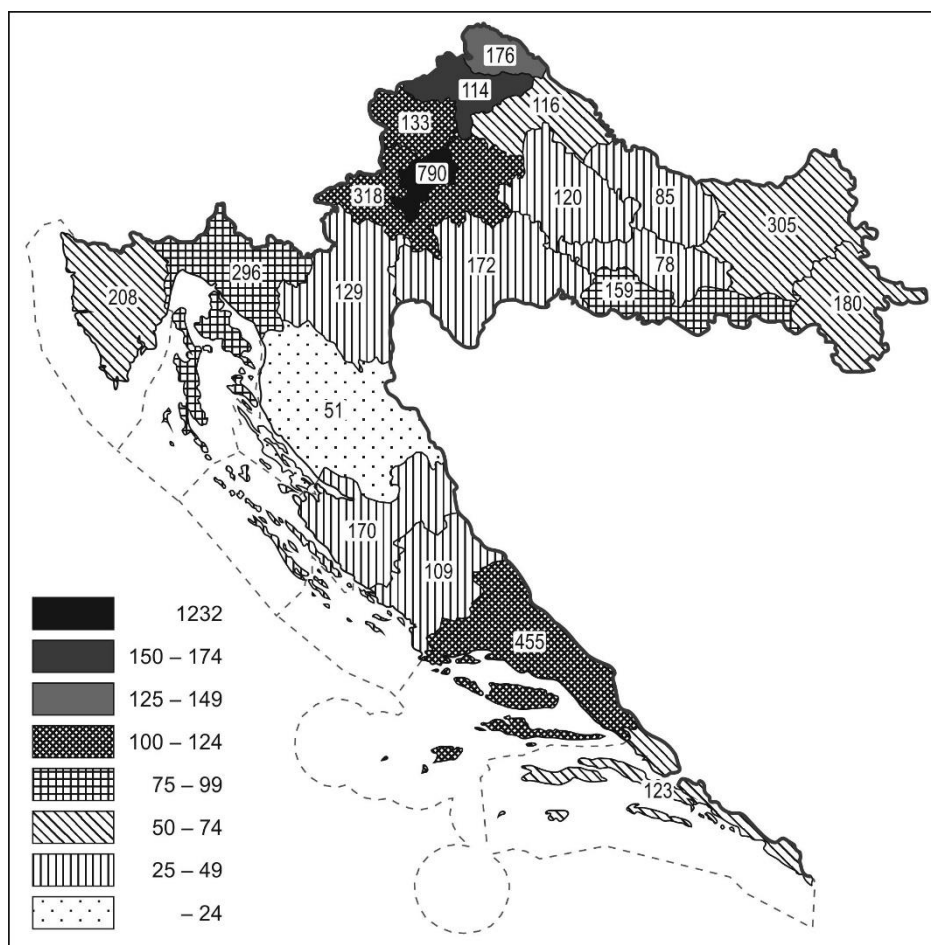
Horvátország népességének területi szerkezete igen heterogén a rendkívül változatos államterületnek köszönhetően. A demográfiai különbségek a második világháború óta növekednek, e folyamatot a népességmegtartó feltételek alakulása mellett számos más tényező együttesen eredményezi. Bár a jelentős népességmozgásokat kiváltó folyamatok a

XX. században lezárultak, számos folyamat – rurális népességvesztés, nagyvárosi régiókba migrálás – folytatódott. Mindezek ellenére a kistelepülések magas száma a horvát településhálózat jellegzetessége maradt.

A népesség területi szerkezetét megyei dimenzióban vizsgáljuk, mert a regionális értékek jelentős belső különbségeket takarnak. A 2011. évi népszámláláskor a nagyvárosi megyék voltak a legnépesebbek (a fővárosi régió 1,1 millió, Split 455 ezer, Eszék és Rijeka megyéje mintegy 300 ezer fős), a többi megyét átlagosan 133 ezren lakták (a legritkábban lakott hegyvidéket 50 927 fő). A népsűrűség országos átlaga 75,71 fő (ez az EU27 65%-a, amiért leginkább a tagolt felszín és a népességmegtartó-képességet korlátozó domborzati viszonyok felelősek). Európai átlagot meghaladó a főváros, valamint Muraköz és Varasd népsűrűsége, 100 fő/km² feletti Krapina, Zágráb és Split megye. Tenger-mellék és Bród értékei haladják meg a nemzeti átlagot. A hegyvidék igen ritkán lakott, Lika megyében mindössze 9,51 fő jut egy km²-re.

Horvátország népessége a délszláv háborúig növekedett (1971–1981 között 3,96%-kal, 1981–1991 3,97%-kal). A háborús évtized alatt azonban megváltoztak a demográfiai trendek, és a jelentős népességmozgások következtében 1991–2001 között már számottevő népességcsökkenés (6,11%) volt tapasztalható. A népességvesztés az új évezredben folytatódott, 2001–2011 között 2,67%-kal csökkent Horvátország lakossága (2001-ben megváltozott a népesség népszámlálási definíciója is). Már a jugoszláv időkben is voltak megyék, amelyeket tartós népességcsökkenés jellemezett (Krapina, Sziszek, Karlovac, Kapronca, Belovár, Lika, Verőce), 10% feletti veszteséget azonban egyedül a hegyvidék szenvedett az 1970-es években. Az 1990-es években mindössze öt megye nem veszített lakosságából (a főváros és Zágráb megye, Bród, Isztria, Muraköz), ez egyrészt a fővárosi szuburbanizáció felfutásával, másrészt a menekültek, lakóhely-változtatók befogadásával áll összefüggésben. A szerbek elűzése a heterogénebb etnikumú megyék esetében eredményezte a legnagyobb népességvesztést, a Boszniából ideérkező horvát családok ugyanis nem feltétlenül választották a háború sújtotta Krajinákat új lakóhelyüknek. Lika vesztesége 34,94% volt, míg Sziszek (Braičić et al. 2009), Zadar, Šibenik és Karlovac lakossága negyedét-ötödét veszítette el. 1991-ben még 581 663 fő vallotta magát szerb nemzetiségűnek (12,16%), 2001-ben már csak 201 631 fő (4,54%). A háború által érintett szlavóniai megyék (Pozsega, Vukovár, Eszék, Verőce) országos átlag feletti csökkenést szenvedtek.

14. ábra: A népsűrűség (fő/km²) és a lakosságszám (ezer fő) a megyékben, 2011

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

Az ezredfordulót követően erősödtek a tradicionális (a főváros és a tengerpart felé irányuló) népességáramlási trendek. Az adriai régió lakossága 1,1%-kal (15 073 fővel) csökkent, míg a kontinentális területeken 10% (124 417 fő) volt a veszteség. Zágráb (10 872 fő, 1,4%), Zágráb megye, Isztria és Zadar (7972 fő, 4,9%) növelte népességét. A litorális megyék az országos átlagnál kisebb ütemben veszítettek lakosaikból. 10% feletti volt Vukovár, Bród és Belovár negatívuma, Eszék és Vukovár megyék együtt több mint 50 ezer fővel csökkentek. Az elmúlt négy népszámlálási ciklust áttekintve mindössze három megye (Zágráb város és Zágráb, valamint Isztria megyék) népességváltozása volt végig pozitív, míg hét megye (a főváros körüli Krapina, Kapronca, Belovár, Sziszek, Karlovac, valamint Lika és Verőce) csak negatív értékekkel bírt (DZS 2001, 2011a, 2013a).

Horvátországban a születéskor várható élettartam a második világháború óta növekszik. Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb az időskorúak aránya, a fiatal generációk rovására (az aktív korúak aránya viszonylag állandó). A népesség átlagéletkora emiatt folyamatosan növekszik, európai viszonylatban a magasabbak közé tartozik. Az országos öregedési index 115%, ennek hátrányos társadalmi, gazdasági, államháztartási következményei közismertek. Az eltartottság az uniós átlaghoz képest jelenleg még kedvező képet mutat. Az átlagéletkor és az öregedés megyei sorrendje igen hasonlóan alakul, ami trendszerű folyamatokat és hosszú távú következményeket rejt magában.

A születéskor várható élettartam a férfiak esetében az adriai térségben közel két évvel magasabb, mint a kontinentális országrészben, a nőknél valamivel kisebb a különbség. A harmincéves előretekintés alapján a férfiaknál ez a differencia fokozódni fog, az adriai területekhez képest Közép-Horvátország 2 évvel, Szlavónia 3 évvel fog elmaradni, ugyanez a nőknél hasonló sorrendben, de kisebb 1, illetve 2 éves lemaradást jelez. A nagyregionális statisztika belső különbségeit tekintve az adriai régióhoz tartozó Lika, és a főváros mutat jelentős divergenciát. Leghosszabb – a horvát átlagot 2,5 évvel meghaladó – életre mindkét nem Dubrovnik megyében számíthat. A legrövidebb életkilátással Krapina megyében születnek a fiúk (átlag $-3,8$ év) és Belovár megyében (átlag $-1,93$ év) a lányok (DZS 2011b).

A népességváltozást egyrészt a természetes szaporodás, másrészt a migráció befolyásolja. A születések száma az elmúlt évtizedben már csak 40–45 ezer fő között mozgott, míg a halálozások (1980 óta kiegyensúlyozottan) az 50–55 ezer fős sávban ingadoztak. Az élveszületéseket 1998 óta tartósan meghaladja az elhalálozások száma, amelyet a születésszám drasztikus visszaesése okoz (ez a trend az 1970-es évek vége óta tart). A következmények: öregedő népesség és természetes fogyás. A természetes szaporodás tízéves megyei adatait mutatja a 11. táblázat. Mindössze három megye átlaga volt pozitív: Splité, Dubrovnike és Muraközé. Zadar és a főváros esetében mondható még el, hogy volt néhány év, amikor pozitív volt a szaporodási ráta. Az országos átlagnál kisebb fogyás jellemezte Zágráb, Isztria, Bród és Vukovár megyéket. A legnagyobb természetes fogyás a fővárosi régió körüli gyűrűben (Krapina, Kapronca, Belovár, Sziszek, Karlovac) és a hegyvidéken mutatkozott. A migrációs egyenleg a legtöbb esetben a természetes szaporodáshoz hasonló irányban befolyásolta a megyei népesség alakulását.

11. táblázat: Természetes szaporodás Horvátország megyéiben, 2001–2011, ezer főre

Megye	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Belovár-Bilogora	-4,8	-5,3	-6,3	-5,5	-4,8	-4,8	-5,5	-5,0	-5,5	-4,6	-5,5
Bród-Szávamente	-0,6	-2,0	-2,1	-2,2	-1,3	-1,5	-2,1	-1,9	-1,3	-2,8	-2,2
Dubrovnik-Neretva	0,8	-0,3	-1,3	0,4	-0,0	1,0	0,6	1,1	1,1	1,1	-0,1
Eszék-Baranya	-1,8	-2,4	-3,8	-2,8	-2,8	-3,1	-3,9	-3,1	-2,8	-3,8	-3,5
Isztria	-2,7	-2,5	-3,2	-2,0	-2,1	-1,7	-1,5	-0,7	-1,4	-2,0	-1,9
Kapronca-Körös	-4,1	-4,5	-4,9	-5,2	-3,7	-4,7	-4,6	-4,3	-4,4	-4,2	-4,3
Karlovac	-6,7	-6,9	-7,7	-7,7	-7,4	-6,4	-6,7	-6,6	-7,1	-6,6	-7,7
Krapina-Zagorje	-5,8	-5,3	-6,5	-5,4	-4,9	-5,1	-5,2	-5,2	-5,2	-4,8	-5,2
Lika-Zengg	-7,8	-7,9	-8,1	-7,3	-7,6	-8,9	-9,6	-9,9	-7,8	-8,5	-8,8
Muraköz	0,9	-0,6	-0,2	-0,3	-0,2	-0,6	-0,1	0,1	0,4	0,4	-0,0
Pozsega-Szlavónia	-1,6	-1,8	-2,2	-2,7	-1,8	-3,0	-3,3	-2,2	-3,4	-3,7	-4,5
Šibenik-Knin	-2,5	-3,8	-4,8	-4,6	-4,7	-5,0	-4,6	-4,1	-4,2	-4,7	-4,6
Split-Dalmácia	0,9	1,2	0,0	1,6	0,9	1,2	0,8	0,4	0,5	0,8	-0,2
Sziszek-Moslavina	-4,7	-5,6	-6,0	-5,6	-5,7	-5,8	-6,8	-5,8	-5,6	-6,2	-6,3
Tenger mellék-Hegyvidék	-3,4	-3,8	-4,0	-2,9	-3,5	-3,2	-3,7	-3,0	-2,7	-3,3	-3,4
Varasd	-2,6	-3,5	-4,4	-2,8	-2,0	-2,0	-3,3	-3,5	-2,8	-3,1	-3,4
Verőce-Drávamente	-3,8	-4,0	-4,7	-4,1	-3,9	-4,3	-4,7	-4,7	-4,3	-4,5	-5,1
Vukovár-Szerém	-0,3	-1,5	-1,7	-1,0	-1,4	-1,5	-1,8	-1,7	-2,0	-2,7	-3,2
Zadar	1,0	-0,4	-1,2	-0,3	0,5	0,2	-0,7	0,0	-0,2	0,1	-0,2
Zágráb	-1,6	-1,8	-1,7	-1,3	-1,2	-0,7	-0,8	-0,3	-0,3	-0,5	-0,2
Zágráb város	-1,3	-1,5	-1,6	-0,9	-1,1	-0,8	-0,9	0,0	0,4	0,4	0,0
Horvátország	-1,9	-2,4	-2,9	-2,1	-2,1	-2,0	-2,4	-1,9	-1,8	-2,0	-2,3

Forrás: Rác, 2013, 44. p.

A nettó migráció szempontjából markánsan elkülöníthető három térség: az immigrációval jellemezhető tengerparti és fővárosi régió, a tartós elvándorlással sújtott hegyvidék és Szlavónia, illetve az északi megyék – Muraköz, Varasd, Krapina, Kapronca –, amelyek népességváltozásában elenyésző szerepet játszik a migráció. 2002 és 2011 között közel 20 ezer fővel gyarapodott a főváros és Zágráb megye is. Tízezer főt meghaladó pozitív egyenlege volt Zadar, Split és Isztria megyéknek. A három másik tengerparti megye 2,6–7 ezer fővel gyarapodott. Varasd (+167 fő) és Krapina (-85 fő) lakosságát nem befolyásolta érdemben a migráció. Muraköz és Kapronca csekély, mintegy 700 fős veszteséget szenvedett. Az elvándorlás hosszú ideje jellemző a hegyvidéken, Likát 1237 fő hagyta el. Az ennél jelentősebb 3–5 ezer főt kibocsátó megyék Szlavóniában találhatóak, Vukovár és Sziszek megyéből több mint 8 ezren távoztak. Az ezer főre számított mutatókat tekintve a 2002–2011 közötti időszakban a nettó migráció a fővárosi régióban és az adriai megyékben volt pozitív, 2,2–6,6 fő közötti értékekkel (kiemelkedő volt Zadar megye 8,4 fős átlaga). Az elvándorlás alig érintette Varasd és Krapina megyéket, de a

másik két északi megye vesztesége sem haladta meg a 0,6 főt. Eszék megyéje $-1,5$ fős értékkel a legjobb volt Szlavóniában. A hegyvidék és a többi pannóniai megye jelentősebb, évente átlagosan 2,3–5,0 ezrelékes nettó veszteséget szenvedett. 2003-ig Zágráb megye, majd Zadar térsége vonzotta arányait tekintve a legtöbb bevándorlót. Az egyes évek közötti legnagyobb különbséget Šibenik (16,3) és Lika (13,3) mutatta.

A vándorlás belső szerkezetét tekintve a nemzetközi és a belső migrációt kell feltérképeznünk (Mežnarić–Stubbs, 2012). A külföldről bevándorlók elsősorban a két nagyvárost (Zágráb és Split) választották, 14 és 11 ezer fővel növelve ezek népességét. A nemzetközi bevándorlók hagyományos célpontjai a tengerparti területek és a fővárosi agglomeráció voltak. A szlavóniai megyék közül egyedül a Száva menti Bród tett szert pozitív nettó egyenlegre, ami feltehetően a déli szomszédból jövő bevándorlóknak köszönhető (a nemzetközi migráció állampolgársági adatairól a statisztika csak országos adatot közöl). 2001 és 2011 között $+66\ 682$ fő volt Horvátország nettó migrációs egyenlege. A be- és kivándorlók egységesen 88,9%-a volt horvát állampolgár. A legtöbb külföldi a volt jugoszláv utódállamok útlevelével rendelkezett (boszniaival a bevándorlók 4%-a, az emigrálók 2,6%-a). A világgazdasági válságig 1,3 ezreléket meghaladó volt a nemzetközi vándorlási pozitívum (a 2003. évben minden megye nettó befogadó volt). 2008-tól azonban a trend megfordult (2010 és 2012 között már egy ezreléknyi kivándorlást mértek). Tágabb időhorizontot tekintve 1998-tól (a szuverenitás helyreállításától) 2008-ig $+163\ 443$ fő volt a migrációs egyenleg, a 254 068 immigráns 93,5%-a horvát, 2,5%-a boszniai, 1,3%-a szerb-montenegrói állampolgársággal regisztrált. A 90 625 kivándorló 79,7%-a volt horvát, 6,7% boszniai, 3,4% szerb-montenegrói (8,6% ismeretlen) volt. 2009 és 2012 között Horvátország 14 430 fős migrációs veszteségét már kevésbé befolyásolták térségi trendek (pl. a menekültek visszatérése). A 45 376 fős kivándorlásért 85,1%-ban horvát, 4,3%-ban boszniai, 0,8%-ban szerb, 0,4%-ban macedón (4,6%-ban nem ismert) állampolgárok voltak felelősek, míg a 30 946 érkezőknél jelentősen színesedett az eddigi kép: 67% horvát, 11,3% boszniai, 3,2% szerb, 2% szlovén, 1,9% német, 1,7% macedón, 1,5% kínai, 1,1% olasz, illetve orosz útlevéllel rendelkezett. 2002 és 2011 között három megye volt minden évben nettó befogadó (Zadar, Varasd és Zágráb megyék). Összességében 13 megye népességét növelte a nemzetközi migráció. Az ezer főre vetített értékek alapján elmondható, hogy négy adriai megye (Zadar, Dubrovnik, Split, Isztria) éves átlagban 2,7–4,4 fővel gyarapodott, a többi tengerparti, valamint a fővárosi régió 1,4–1,8 fővel. Mind a négy

északi megye éves átlaga +0,3 fő volt. Jelentősnek számít Bród +1,1 fős értéke. A hét szlavóniai kibocsátó megye közül Eszék vesztesége volt a legkisebb (−0,1), Sziszeké a legnagyobb (−2,4). A legsúlyosabb elvándorlás Lika megyét jellemezte (átlagosan −2,7 fő), amely 2005-től kezdődően számít csak nettó kibocsátónak, a csúcserték −9,3 fő volt 2009-ben.

12. táblázat: Vándorlási egyenleg Horvátország megyéiben, 2002–2011, ezer főre

Megye	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Belovár-Bilogora	−1,8	−2,2	−3,0	−3,3	−3,3	−4,1	−2,2	−2,9	−5,2	−6,4
Bród-Szávamente	−0,9	−1,8	−1,5	−0,9	−1,9	−1,1	−1,1	−5,7	−4,1	−4,3
Dubrovnik-Neretva	2,7	2,1	4,4	4,0	4,3	4,1	5,8	3,9	−1,7	−1,3
Eszék-Baranya	0,0	0,1	−1,3	−1,9	−2,6	−3,3	−1,0	−1,8	−2,0	−1,8
Isztria	7,7	8,5	7,0	6,8	6,8	6,4	6,5	3,2	0,4	−0,4
Kapronca-Körös	−0,4	−0,7	−0,2	−0,6	−1,4	−0,2	0,3	−0,8	−0,9	−1,3
Karlovac	−2,3	−0,5	−0,2	−1,5	−2,6	−1,9	−1,7	−5,3	−4,0	−4,5
Krapina-Zagorje	−0,9	0,5	0,2	0,9	−0,4	−0,3	0,3	0,4	−0,4	−0,9
Lika-Zengg	0,4	3,1	1,6	−1,0	−1,5	−3,3	−1,9	−10,2	−6,2	−5,8
Muraköz	0,1	0,2	−0,5	−0,6	−1,1	−1,0	−0,9	−0,1	−0,7	−1,3
Pozsega-Szlavónia	−2,4	−3,7	−2,8	−3,8	−4,5	−4,2	−4,1	−7,6	−6,3	−8,8
Šibenik-Knin	6,3	5,6	6,2	6,3	8,1	3,7	4,2	−3,0	−6,7	−8,2
Split-Dalmácia	4,9	4,8	6,4	3,9	2,4	1,5	1,8	0,3	−0,9	0,1
Sziszek-Moslavina	−1,2	−1,6	−1,7	−3,5	−4,0	−6,6	−5,5	−8,9	−7,8	−9,0
Tengermellék-Hegyvidék	3,0	3,4	2,9	3,3	3,1	2,5	2,1	1,0	0,8	0,8
Varasd	−0,3	−0,2	−0,4	0,0	−0,2	0,8	0,7	0,3	−0,2	0,4
Verőce-Drávamente	−1,5	−2,1	−7,1	−3,2	−4,9	−4,6	−2,5	−8,3	−5,1	−3,8
Vukovár-Szerém	−4,2	−4,7	−3,9	−3,6	−3,5	−1,0	−1,2	−5,1	−7,1	−6,9
Zadar	9,3	9,9	10,6	11,5	12,1	9,4	8,3	4,3	3,8	4,4
Zágráb	10,0	10,6	8,5	8,2	6,9	6,5	5,6	4,0	2,7	2,7
Zágráb város	−0,1	3,5	3,9	1,4	2,8	3,1	3,0	2,7	1,7	2,7
Horvátország	1,8	2,6	2,5	1,7	1,5	1,3	1,6	−0,3	−1,1	−1,0

Forrás: Rácz, 2013, 46. p.

A megyék közötti költözések fő célterületei a vizsgált időszakban Zágráb megye (15 510 fő) és a főváros voltak (8154 fő). A belső vándorlás további nyertesei az Adria északi térsége (15 374 fő) és 88 fővel a hegyvidék (Lika). Érdekes, hogy a nemzetközi vándorlási trendekkel szemben Split és Dubrovnik a megyeközi mozgásoknál a nettó kibocsátók közé tartozik (−3728 fő). A belső elvándorlás leginkább a pannóniai országrészt érinti, a négy északi megye mintegy 3000 főt, a szlavón megyék közel 35 ezer lakost veszítettek így el tíz év alatt. Vukovár és Bród népességmegtartó képessége volt a legyengébb. Az elmúlt évtizedben tíz pannóniai megye volt mindvégig kibocsátó, míg négy megye (Zágráb, Zadar, Isztria, Tengermellék) csak befogadó szerepet játszott. A relatív

mutatók Zágráb és Zadar megyék esetében haladták meg a 4 ezreléket, a fővárosi ráta éves átlagban +1,0 volt. Kiemelendő, hogy a legkedvezőtlenebb demográfiai mutatókkal jellemezhető Lika pozitív értéket jegyzett. Az elvándorlók ezer főre jutó száma 0,2–1,4 volt a négy északi, valamint Split, Dubrovnik, Karlovac és Eszék megyében, míg hat szlavóniai megye esetében 2,6–3,8.

13. táblázat: Horvátország megyéinek korstruktúrája, 2011, %

Megye	0–14 év	15–64 év	65 év felett
Belovár-Bilogora	15,40	66,22	18,38
Bród-Szávamente	17,07	65,37	17,56
Dubrovnik-Neretva	16,25	65,93	17,82
Eszék-Baranya	15,34	67,76	16,89
Isztria	13,37	68,63	18,00
Kapronca-Körös	15,70	66,56	17,73
Karlovac	13,44	65,45	21,11
Krapina-Zagorje	15,01	67,38	17,61
Lika-Zengg	13,60	61,71	24,69
Muraköz	16,89	67,51	15,60
Pozsega-Szlavónia	16,84	65,22	17,94
Šibenik-Knin	14,13	64,04	21,83
Split-Dalmácia	16,37	67,04	16,59
Sziszek-Moslavina	14,51	65,97	19,53
Tengermellék-Hegyvidék	12,48	68,61	18,91
Varasd	15,41	67,75	16,84
Verőce-Drávamente	15,90	66,95	17,15
Vukovár-Szerém	16,96	65,94	17,09
Zadar	15,78	65,67	18,54
Zágráb	16,33	67,82	15,85
Zágráb város	14,69	68,00	17,31
Horvátország	15,23	67,07	17,70

Forrás: Rácz, 2013, 47. p.

A korstruktúra szempontjából makroregionális sajátosságok kevésbé érhetők tetten. A fiatal korosztály súlyában elsősorban a természetes szaporodás relatív értékei köszönnek vissza, de vannak kivételek is – pl. Isztria, főváros –, amit elsősorban a munkaképes korúak nagyszámú immigrációja magyaráz. A korfa alakulását hosszabb távon meghatározza, hogy mindössze két megyében (Muraköz, Zágráb) haladja meg a 15 év alattiak száma a 65 év felettiekét. A fiatal–idős arány 2011-ben országosan már 86% volt, amely egyértelműen a hegyvidéki jellegű területek esetében tolódik el szélsőségesen az idősebbek javára. A munkaképes korúak és az eltartottak országos aránya 203,7%. A fővárosi régió, a magas egy főre jutó GDP-jű Isztria, a négy északi megye és a három régióközpont

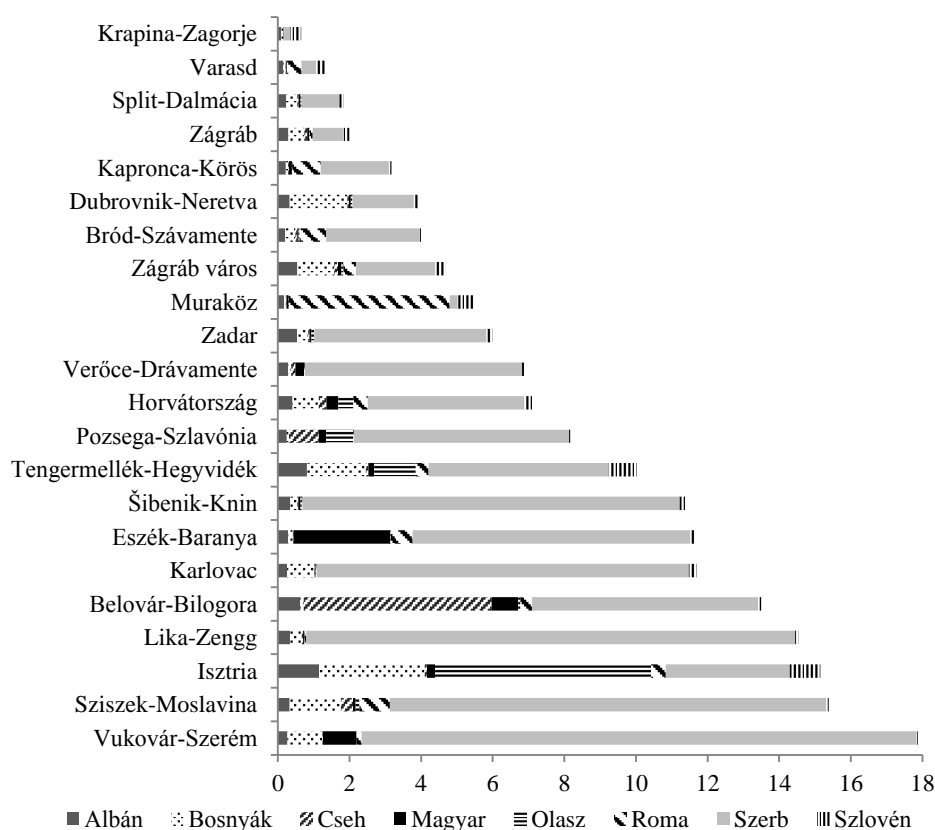
értékei a 2:1 aránynál kedvezőbbek, amit a munkalehetőségek nagyobb száma eredményez. A szlavóniai és a magasabb várható élettartamú adriai megyékben ennél nagyobb eltartotti hányad jellemző.

6.1.3. Etnikai térszerkezet

Horvátországban az elmúlt évtizedekben mind relatív, mind abszolút értékben csökkent a magukat nem horvát nemzetiségűnek vallók aránya. Az 1971–1991-es népszámlálásokon még 80% alatti volt a horvát nemzetiség aránya, ami a háborút követően 89,63%-ra, majd 2011-re 90,42%-ra emelkedett, amit elsősorban a szerb népesség drasztikus létszámcsökkenése okozott. Nyolc népesebb nemzetiség él Horvátországban. Többségüket, az őshonos kisebbségeket (szerbeket, olaszokat, magyarokat, szlovéneket, cseheket) egyre csökkenő népesség jellemez a természetes fogyás, az asszimiláció és a kivándorlás miatt. Három nemzetiség mutat ezzel ellentétes trendet, a bosnyákok, albánok és romák száma nemcsak a magas fertilitási ráta, hanem a bevándorlás és a gyenge asszimilációs jellemzők miatt is növekedett. Az egyes nemzetiségek demográfiai jellemzőik alapján markánsan elkülöníthető csoportokba sorolhatók, területi elhelyezkedésük (viszonylag kis arányuk ellenére) megmagyaráznak bizonyos megyei szintű demográfiai sajátosságokat. A nagyobb etnikumokat az átlagéletkor szempontjából tekintve (az országos átlag 2011-ben 41,7 év volt) a legfiatalabbnak a romák (21,9 év) és az albánok (32,4 év) számítanak, míg a legidősebbnek a szlovének (59,7 év), a szerbek (53,1 év), magyarok (50,7 év) és az olaszok (50,3 év). Ezek a jellemzők a korfa és az eltartottság mutatóiban is visszaköszönnek. Az aktív korosztály kimagasló értékei (75,8%, illetve 71,3%) mutatják, hogy a bosnyák és albán népesség jellemzően munkaképes korú tagjai költöztek az országba az elmúlt két évtized folyamán.

A megyék közül a regionális identitás népszámlálási affiliációját hosszabb ideje előszeretettel választó Isztrián (12,11% 2011-ben is ezt jelölte meg) a legkisebb a horvátok aránya (68,33%), míg Krapina megyében szinte csak horvátok élnek (98,84%). A horvátok aránya a községekben 89,3% (1,78–100,0% szélsőértékekkel), a városokban 90,1% (48,73–99,31%), míg a fővárosi kerületekben 93,14% (87,0–97,3%).

15. ábra: Horvátország nagyobb nemzetiségeinek megyei eloszlása, 2011, %

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

Mindössze 22 község és egy kisváros (Buje, Isztria) van Horvátországban, amelyekben 50% alatti a horvát nemzetiségűek aránya. Ezek viszonylag kis települések, átlagos népességük kevesebb, mint háromezer fő. Többségükben a szerbek, egyben-egyben pedig az olaszok, a magyarok, illetve a csehek képezik a legnagyobb etnikumot. A szerbek (187 ezer fő) központi szállásterülete Vukovár, Lika, Sziszek, Šibenik és Karlovac megye (arányuk itt 10–15,5%). A bosnyák etnikum (31 479 fő) területileg kiegyensúlyozottan helyezkedik el, mindössze 3 várost és a községek negyedét nem lakják. A 17 807 fős olasz nemzetiség 70%-a Isztria megyében él. Az albánok (17 513 fő) területi elhelyezkedése kifejezetten diszperz, három városban és a községek felében nincs jelenleg albán lakos. A romák (16 975 fő) fő szállásterülete Muraköz és a főváros. A 14 048 fős magyarság egy Eszék-baranyai községben, Hercegszöllősen él relatív többségben, további négy eszéki és egy vukovári községben található magyarok 10% feletti aránnyal. Kivétel nélkül minden megyében és fővárosi kerületben élnek magyarok, a 127 város 89%-ában, a községek több mint felében él legalább egy magát magyarnak valló lakos. A 10 517 fős

szlovén népesség ugyanolyan területi diszperzitással jellemezhető, mint a bosnyákok. A cseh nemzetiség lélekszáma az elmúlt években tízezer fő alá csökkent, fő szállásterületük Belovár megye.

14. táblázat: Horvátország nagyobb nemzetiségeinek korstruktúrája, 2011, %

Etnikum	0–14 év	15–64 év	65 év felett
Albán	23,1	71,3	5,6
Bosnyák	11,9	75,8	12,3
Horvát	15,8	67,4	16,8
Magyar	8,2	61,9	29,9
Olasz	8,9	60,5	30,6
Roma	44,7	53,9	1,5
Szerb	6,5	61,2	32,2
Szlovén	2,5	55,7	41,9

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás.

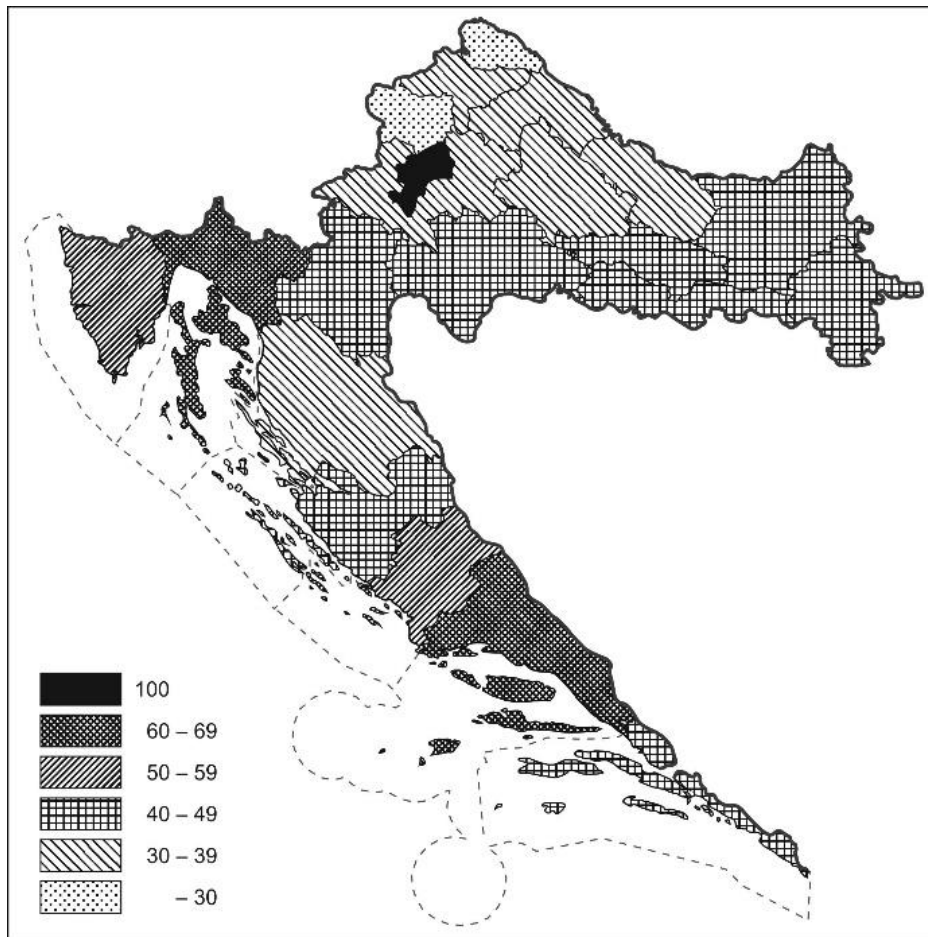
A megyei szélsőértékeket számba véve Vukovár, Lika, Sziszek, Šibenik és Karlovac szerb népessége 10% feletti (15,5%-os maximummal), míg Varasd, Muraköz, Krapina és Zágráb megyékben arányuk 1% alatti. A szlovének, bosnyákok és albánok területi elhelyezkedése kifejezetten diszperz. A romák fő szállásterülete Muraköz és a főváros, a magyarságé Eszék-Baranya, a cseheké Belovár, míg az olaszoké Isztria megye.

6.1.4. Településállomány, urbanizáció

A településhálózat a természeti, demográfiai, történelmi, társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozta mindenkor, miközben a jövőbeli törekvések rövid távon nehezen változtatható bázisát is jelentette egyben. A településhálózat, mint különböző tényezők hatásait szintetizáló rendszer meglehetősen stabil jellegű, elsősorban hosszabb távon formálható, bár egyes elemei (pl. közigazgatási beosztás) egyetlen aktussal is megváltoztathatóak. A horvát településrendszer alakulására három tényezőcsoport volt jelentős, bár korántsem azonos súlyú hatással: a komplex természet-földrajzi környezet, a „birodalomváltó tér jelleg” (államhatárok, hatalmi centrumok gyakori változása, a magterület folyamatos újrendeződései) és az etnikai-kulturális sajátosságok. Horvátország függetlenné válásával 1991-től új, nemzetállami jellegű folyamatok bontakoztak ki a településpolitika és a településfejlesztés tekintetében is. Ezek a változások markánsan először a főváros esetében jelentkeztek, majd az új államhatárok mentén

fekvő városok, települések is szembesültek az új helyzettel. A Jugoszlávia szétesése utáni folyamatok teljesen más állami-politikai keretek között bontakoztak ki, mint a korábbiak, a térszociális, gazdasági, politikai, fejlesztési szempontok új módon jelentek meg. A településrendszer változásait ezért az 1991. évi állapothoz viszonyítva vizsgálom.

16. ábra: Az urbánus lakosság aránya, 2011, %

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

Amikor Horvátország 1992-ben visszatért a saját történelmi hagyományaihoz, új közigazgatási rendszerébe 70 városi jogállású települést hozott. 1995-ben alapvető város-szám-robbanás következett be, a városi jogállású települések száma 122-re nőtt. Ezzel lényegében ki is alakult a városállomány, hiszen 2011-re mindössze 127-re emelkedett a városok száma, majd 2013-ban 128-ra.

15. táblázat: Horvátország megyéinek népességi alapadatai, 2011

Megye	Terület		Népesség, 2001		Népesség, 2011		Népességváltozás, 2001–2011		Népsűrűség	
	km ²	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő/km ²	%
Belovár-Bilogora	2 640	4,66	133 084	3,00	119 764	2,80	-13 320	-10,0	45,4	59,9
Bród-Szávamente	2 030	3,59	176 765	3,98	158 575	3,70	-18 190	-10,3	78,1	103,2
Dubrovnik-Neretva	1 781	3,15	122 870	2,77	122 568	2,86	- 302	-0,2	68,8	90,9
Eszék-Baranya	4 155	7,34	330 506	7,45	305 032	7,12	-25 474	-7,7	73,4	97,0
Isztria	2 813	4,97	206 344	4,65	208 055	4,86	+1 711	+0,8	74,0	97,7
Kapronca-Körös	1 748	3,09	124 467	2,80	115 584	2,70	-8 883	-7,1	66,1	87,3
Karlovac	3 626	6,41	141 787	3,20	128 899	3,01	-12 888	-9,1	35,5	47,0
Krapina-Zagorje	1 229	2,17	142 432	3,21	132 892	3,10	-9 540	-6,7	108,1	142,8
Lika-Zengg	5 353	9,46	53 677	1,21	50 927	1,19	-2 750	-5,1	9,5	12,6
Muraköz	729	1,29	118 426	2,67	113 804	2,66	-4 622	-3,9	156,1	206,2
Pozsega-Szlavónia	1 823	3,22	85 831	1,93	78 034	1,82	-7 797	-9,1	42,8	56,5
Šibenik-Knin	2 984	5,27	112 891	2,54	109 375	2,55	-3 516	-3,1	36,7	48,4
Split-Dalmácia	4 540	8,02	463 676	10,45	454 798	10,61	-8 878	-1,9	100,2	132,3
Sziszek-Moslavina	4 468	7,89	185 387	4,18	172 439	4,02	-12 948	-7,0	38,6	51,0
Tengermellék-Hegyvidék	3 588	6,34	305 505	6,88	296 195	6,91	-9 310	-3,0	82,6	109,0
Varasd	1 262	2,23	184 769	4,16	175 951	4,11	-8 818	-4,8	139,4	184,1
Verőce-Drávamente	2 024	3,58	93 389	2,10	84 836	1,98	-8 553	-9,2	41,9	55,4
Vukovár-Szerém	2 454	4,34	204 768	4,61	179 521	4,19	-25 247	-12,3	73,2	96,6
Zadar	3 646	6,44	162 045	3,65	170 017	3,97	+7 972	+4,9	46,6	61,6
Zágráb	3 060	5,41	309 696	6,98	317 606	7,41	+7 910	+2,6	103,8	137,1
Zágráb város	641	1,13	779 145	17,56	790 017	18,44	+10 872	+1,4	1 232,5	1 627,8
Horvátország	56 594	100,00	4 437 460	100,00	4 284 889	100,00	-152 571	-3,4	75,7	100,0

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás.

16. táblázat: Horvátország megyéinek települési alapadatai, 2011

Megye	Települések		Átlagos településnagyság		Településsűrűség		Átlagos településméret	
	db	%	fő	%	db/100 km ²	%	km ²	%
Belovár-Bilogora	323	4,78	371	58,5	12,2	102,5	8,2	97,6
Bród-Szávamente	185	2,74	857	135,1	9,1	76,3	11,0	131,0
Dubrovnik-Neretva	230	3,40	533	84,0	12,9	108,2	7,7	92,4
Eszék-Baranya	263	3,89	1 160	182,9	6,3	53,0	15,8	188,6
Isztria	655	9,70	318	50,1	23,3	195,1	4,3	51,3
Kapronca-Körös	264	3,91	438	69,0	15,1	126,5	6,6	79,0
Karlovac	649	9,61	199	31,3	17,9	149,9	5,6	66,7
Krapina-Zagorje	423	6,26	314	49,5	34,4	288,3	2,9	34,7
Lika-Zengg	255	3,77	200	31,5	4,8	39,9	21,0	250,6
Muraköz	131	1,94	869	137,0	18,0	150,5	5,6	66,4
Pozsega-Szlavónia	277	4,10	282	44,4	15,2	127,3	6,6	78,6
Šibenik-Knin	199	2,95	550	86,7	6,7	55,9	15,0	179,0
Split-Dalmácia	368	5,45	1 236	194,9	8,1	67,9	12,3	147,3
Sziszek-Moslavina	456	6,75	378	59,6	10,2	85,5	9,8	117,0
Tengermellék-Hegyvidék	510	7,55	581	91,6	14,2	119,1	7,0	84,0
Varasd	302	4,47	583	91,9	23,9	200,5	4,2	49,9
Verőce-Drávamente	188	2,78	451	71,1	9,3	77,8	10,8	128,5
Vukovár-Szerém	85	1,26	2 112	333,0	3,5	29,0	28,9	344,6
Zadar	229	3,39	742	117,1	6,3	52,6	15,9	190,1
Zágráb	694	10,27	458	72,2	22,7	190,0	4,4	52,6
Zágráb város	70	1,04	11 286	1 779,5	10,9	91,5	9,2	109,3
Horvátország	6 756	100,00	634	100,0	11,9	100,0	8,4	100,0

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás.

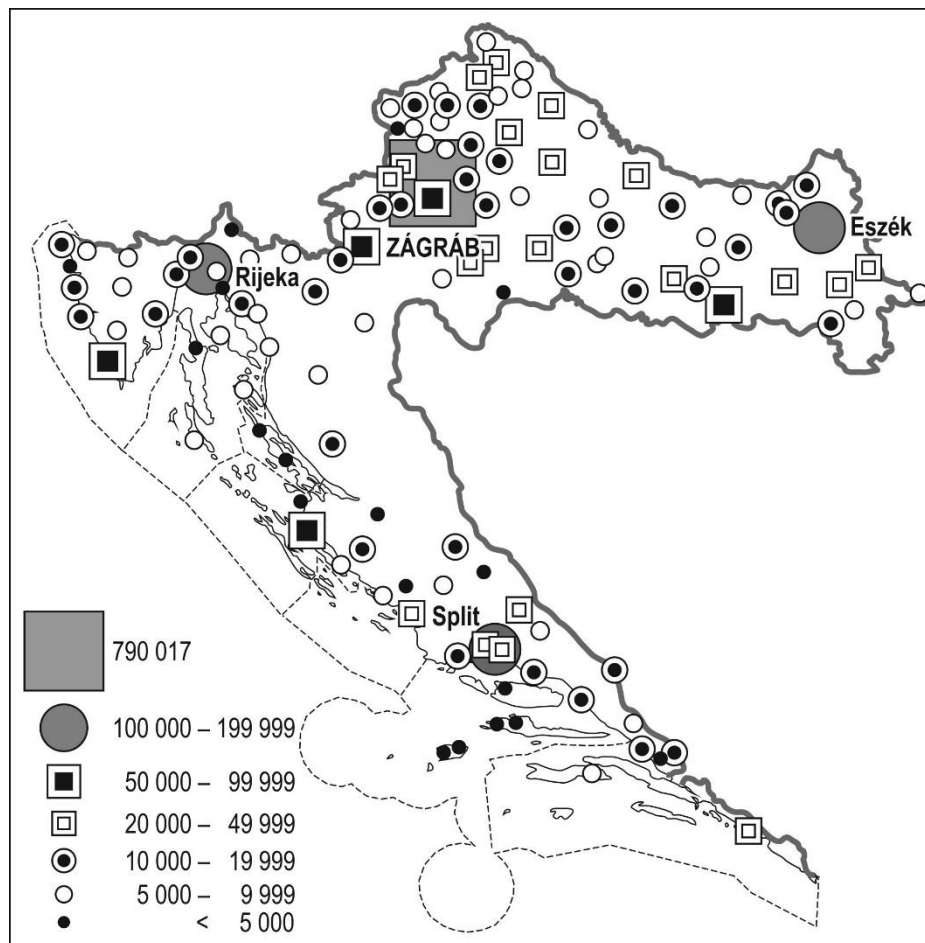
A horvát településhálózat jellegzetessége a népesség diszperzitása és a kistelepülések magas száma (Strategija, 1997). A lakosság mintegy harmada él 1000 főnél kisebb településen, de szinte ugyanennyien laknak az 50 ezer főnél népesebb településeken. A városi népesség aránya 55%-ra tehető (a nemzeti statisztika kevesebb, míg az ENSZ magasabb értékeket közöl), tendenciájában lassan növekvő. E tekintetben a nyugat-balkáni országok közül Montenegró és Macedónia előzi meg, de ezek is lényegesen alacsonyabb mutatókkal bírnak, mint az EU-átlag. Nemzetközi mércével ez közepes urbanizáltsági szintet jelent. A városiasodás lényegében megfelel az ország történelmi fejlődési pályájának, valamint a gazdasági fejlettségi állapotának, de jelentős belső különbségeket takar.

A településállomány szerkezetét vizsgálva kiindulásként megállapítható, hogy az elmúlt két évtizedben a települések száma alig változott. A népesség településnagyságkategóriánkénti eloszlása a következő trendeket mutatja az 1991-es és 2011-es népszámlálás között. A Balkán-félszigeten jellemző depopulizáció Horvátországban is jelentkezett. Egyre növekszik az elnéptelenedett települések száma, míg 2001-ben 105, addig 2011-ben már 150 település (az összes település 2,22%-a) lakatlan volt. A 100 főnél kisebb települések aránya és népessége egyre növekvő. Ez az egyik településméret, amely az országos népességfogyással ellentétes trendet képvisel. Ezzel párhuzamos folyamat a 100 és 1000 fő közötti települések súlyvesztése mind relatív, mind abszolút értelemben. A 2653 db 100 fő alatti település meghatározóan az Isztriai-félszigeten, a főváros 30–80 kilométeres térségében, a szlavóniai hegyvidéken, valamint a Kvarner és Közép-Dalmácia (fél)szigetein helyezkedik el. A 3424 db 100–1000 fő közötti település a településállomány tulajdonképpeni alapszövetét jelenti azzal, hogy viszonylag egyenletesen oszlik el az országterületen, a teljes lakosság negyedének otthont adva. Az 1000–10 000 fős települések arányukat tekintve stabil kategóriának számítanak. Az 1000 és 5000 fő közötti települések népessége az országos trendek szerint csökkent. Az 5–10 ezer fős települések köre szinte nem is változott húsz év alatt.

A 10 ezer főnél népesebb települések száma (39 db) és – egy kivétellel – köre sem változott 1991–2011 viszonylatában. A formális városi kritériumoknak önmagukban eleget tevő települések összességében az országos demográfiai jellemzők szerint veszítettek népességükből. A nagyobb településkategóriák (függetlenül attól, hogy 20, 25 vagy 30 ezer főnél húzzuk határt) közötti csekély arányeltolódás mindössze 1 vagy 2 település

kategórialepésének volt köszönhető. Zágráb mint település (a fővárosi önkormányzat összesen 70 települést integrál) az országos népesség növekvő hányadának szolgál otthonául. 1991-ben Zágráb 14,77%-ot, húsz évvel később már 16,06%-ot integrált Horvátország népességéből. Ez a természetes fogyás és a szuburbanizáció folyamatai ellenére azt jelenti, hogy „belső” Zágráb abszolút értelemben alig veszített lakosságából. Jelentős különbségek vannak megyénként a városállomány és emiatt a városi lakosság tekintetében. Míg a tengerparton 5–16 várossal találkozunk, addig Szlavóniában 2–7 között változik a városok száma megyénként.

17. ábra: Horvátország városai, 2011

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás.

Horvátországban – mint korábban is mindig – a 2011-es népszámláláskor is elaprózott településállományt regisztráltak. Az ország lélekszáma (4 784 265 fő) és a települések átlagos lélekszáma 1991-ben volt a legmagasabb (715), azóta folyamatosan csökkent. 2011-ben az átlagos településnagyság 634 fő volt. Az ország és a települések népességszámának folyamatos csökkenése egyfajta szintetikus mutatója az 1991 után lejátszódó bonyolult demográfiai, etnikai-nemzetiségi, politikai, gazdasági és társadalmi folyamatoknak.

A 2012. évi horvát statisztikai évkönyv részletesen bontott adatai szerint: A 6756 település közül 150 lakatlan volt, részben a korábbi háborús konfliktus miatt. Ezeket a településeket fokozatosan be fogják olvasztani valamelyik szomszédos településbe, hiszen lakosság nélkül valójában nincs település. A 100 fő alatti települések száma 2653, az összes település 39,27%-a. Ezekben a településekben él a lakosság 2,66%-a. Ez a kétfajta megoszlás alapvető településpolitikai és településüzemeltetési gondokat vet fel az országban. A 100–500 fő közötti települések együttes száma 2766, a települések 40,94%-a. Ebben a nagyságrendi kategóriában él a lakosság 15,25%-a. Egészében véve tehát a lakatlan és 500 fő alatti települések együttes száma 5 569, a településállomány 82,43%-a. Ebben a nagyságrendi csoportban az ország össznépességének 17,91%-a él. Az ötszáz és kétezer fő közötti településkategóriába 966 település tartozik. Ebben a kategóriában az ország lakosságának 20,93%-a talál otthonra. Kettő–ötezer fő méretű település 143 van, ezeket tekinthetjük a horvát rurális tér mikroközpontjainak. Ezekben a rurális központokban él a lakosság 10,13%-a. Ötezer főt meghaladó lélekszámú település mindössze 78 van az országban, ugyanakkor ezekben a településekben él az ország népességének 51%-a. Más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a településállomány mindössze 1,27%-ában él a lakosság fele. Ez a települési kör már funkcionális tekintetben egyértelműen városnak tekinthető horvát körülmények között és közép-európai összehasonlításban is. Az ország fővárosa Zágráb a lakosság mintegy 16%-a számára jelent minden tekintetben országos átlag fölötti körülményeket.

Ez a település-nagyságrendi és népességszám-eloszlási tagolódás minden más kérdésben lényegi elemként megjelenik. Nem lehet társadalmi, gazdasági, szolgáltatási, közigazgatási összefüggéseket elemezni ennek az alapadottságnak, illetve viszonylag merev feltételrendszernek a számon tartása nélkül.

A városállomány nagyságrendileg erősen tagolt. Az ötezer fő alatti városok száma 18, az öt és tízezer fő közöttieké 42. A 60 kisváros a városállomány 47,24%-át teszi ki, ugyanakkor a városi népességnek csak 14,33%-a él bennük. A horvát városállomány így számszerű tagolását tekintve kisváros-specifikus. A kisvárosok karaktere, funkcionális és foglalkoztatási struktúrája jelentősen eltér egymástól. A tengerparti városok szignifikánsan más struktúrákat mutatnak, mint a kontinentálisak. A 10–15 ezer fő közötti kategóriába tartozó 30 város – földrajzi környezetétől függően – részben már komoly szolgáltató és oktatási központnak számít. A lakosság 12,35%-át befogadva lényeges területi szereppel bír. 19 város lakosság száma a 15–30 ezres kategóriába esik. Ebben a városnagysági körben már megjelennek a megyeszékhelyek is, tehát egy részük fontos adminisztratív területi kapcsolatformáló szereppel is rendelkezik. A 30–50 ezer fő között kilenc város, míg 50 és 80 ezer fő között további öt város található. Ezek a középvárosi hálózat gerincét jelentik. Megyeszékhelyi funkcióik mellett jelentős a gazdasági szerepük is. Három közigazgatási értelemben vett város – Eszék, Rijeka, Split – lakosság száma meghaladja a százezer főt. Ebben a három városban él a városi népesség 13,75%-a. Regionális, nagytérési funkcióik vannak. Zágráb az ország egyetlen igazi nagyvárosa. A maga csaknem 800 ezer fő lakosával. (A közigazgatási város maga is 70 települést foglal keretbe). A fővárosban él a városi népesség 26,19%-a.

Ha az ország településhálózati, térszerkezeti sajátosságainak kutatására fókuszálva horvát vizsgálatok eredményeit összegezzük, akkor a következőket kell országos sajátoságként kiemelni (Magaš, 2003):

- Horvátország térszerkezeti és településhálózati szempontból – jelentős részben a differenciált természeti földrajzi struktúrák következtében – nagyon bonyolult. Zágráb fővárosként kiemelkedő politikai, gazdasági, kulturális pozíciókkal rendelkezik az országon belül. Térszerkezeti centrumszerepe részben annak következtében alakult ki, hogy összekapcsolja gazdasági, közlekedési tekintetben az ország földrajzi makrorégióit.
- Horvátország – annak ellenére, hogy történetileg erősen centralizáltan működött – inkább egy policentrikus városhálózattal rendelkező országgént írható le, ami első sorban heterogén és különleges alakú államterületének köszönhető. Az állam területi alakja mintegy „előrejelzi” a nagyobb városok térszerkezeti pozíciójának alakulását.

- A horvát városhierarchia csúcsán minden tekintetben a főváros áll. Zágráb meghatározó oktatási, kulturális, közlekedési és gazdasági központ, az ország növekedési pólusa (Koči-Pavlaković–Pejnović, 2005). A szűken vett település mintegy 700 ezer fős, a közigazgatási értelemben vett város 790 ezer fős, míg a teljes agglomeráció meghaladja az egymilliót, amely a posztszocialista városi formák számos jellemzőjét magán viseli (Slavuj et al. 2009). A városhálózat második vonalát három, sokoldalúan fejlett makroregionális központ képezi, amelyek elhelyezkedésükből adódóan más jellemzőkkel rendelkeznek.

Az ország össznépességéhez képest nagy lélekszámú nemzeti főváros mellett (funkcionálisan alatta) három nagyváros, illetve vonzáskörzeti régió jött létre az országban:

- Eszék Szlavónia központjaként – különösen megszabadulva Újvidék és Belgrád „árnyékától” – az ország önállóvá válása óta, lényegi szerepet játszik a Duna–Dráva–Száva keleti térségében. Makroregionális hatóterületét nyugat felé Zágráb hatása zárja le. A legtöbb horvát kutatás szerint Zágráb vonzáskörzete Verőcégig érvényesül.
- Rijeka az ország egyik legjelentősebb tengeri kikötőjeként a horvát Adria északi területein játszik domináns szerepet. Idegenforgalmi tekintetben nemzetközi jelentőségű a város.
- A horvát Adria déli részének meghatározó makroregionális központja Split. A város igazgatási, gazdasági, kulturális, idegenforgalmi stb. központ. Számottevő szerepe van a horvát külgazdasági kapcsolatok bonyolításában.

A nagyregionális központok „alatti” második város csoport mindössze négy egységből áll, a makroregionális központokhoz való kapcsolódásuk az igazán érdekes, s nem az egymással való „versenyük”.

A harmadik funkcionális városvonal nyolc elemből áll ugyan, de ezek meghatározó többsége Zágráb szélesebb értelemben vett funkcionális zónájának a peremén tölt be jelentősebb szerepet (18. ábra).

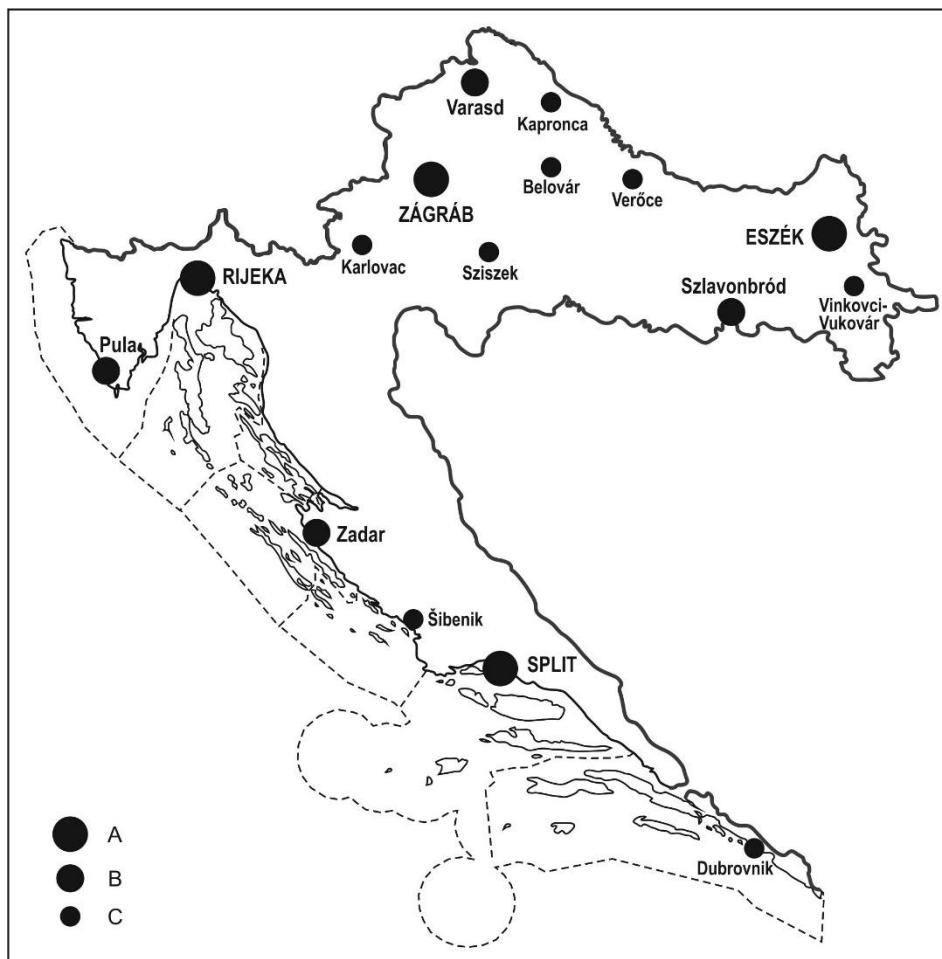
A megyeszékhelyek – a regionális központok kivételével, amelyek népességszáma meghaladta a százezer főt – kis- és középvárosok, a megyéjükben lényeges településhálózati kapcsolatteremtők és -formálók.

A 429 község megyei területi eloszlása a földrajzi sajátosságok, adottságok és a településtörténeti fejlődés bázisán formálódik. A megyék községállománya erősen eltérő, öt

és 39 között alakul. Pozsega megyében az öt város mellett mindössze 5 község van, melyek 277 települést foglalnak közigazgatási keretbe. Eszék-Baranya megyében a hét város mellett 35 község működik, összesen 263 települést integrálva.

Nemcsak kisvárosi jellegű városállományról, de kis lélekszámú községekről is kell beszélnünk Horvátország esetében. A 429 község közül 376 lakosságszáma ötezer fő alatt marad. A községek ilyen jellegű nagyságrendi tagoltsága jelentős mértékben meghatározza a közszolgáltatások működtetésének a lehetőségeit. A kis települések között szükséges a településközi kapcsolatok formálása.

18. ábra: Horvátország funkcionális városhálózata

Jelmagyarázat: A – Nemzetközi jelentőségű várostérség/makroregionális centrum;
 B – Nemzeti jelentőségű várostérség/regionális központ néhány makroregionális funkcióval;
 C – Regionális jelentőségű urbánus központ/regionális centrum.

Forrás: Magaš, 2003.

6.1.5. A gazdaság területi szerkezete

A regionális különbségeket természetesnek vehetjük az olyan különböző területi adottságokkal rendelkező ország esetében, mint Horvátország. Ez a többféle jövedelemszerzési tevékenységre lehetőséget adó sokoldalúság a gazdaság szempontjából inkább előnynek tekinthető. A gazdaság területi szerkezetét alapjaiban befolyásolják a természetföldrajzi adottságok, de a kapcsolat nem feltétlenül determinisztikus. A pannóniai területek meghatározó tevékenysége az erdő- és mezőgazdaság, a városok ipari és szolgáltató centrumként funkcionálnak, a síkvidék kedvez a nagyobb népességtömörüléseknek. Az adriai régióban a szolgáltató szektor dominál, meghatározó ágazat az idegenforgalom, amelynek nemzetgazdasági súlya igen jelentős. A nagy kikötővárosok fontos tevékenysége a hajóépítés, a halfeldolgozás, az energetika. A mezőgazdasági tevékenység kiegészítő jellegű. Településhálózati sajátosság, hogy a lakosság (a vállalkozások) a néhány part menti nagyvárosban tömörül, míg a környező vidék és a szigetvilág jellemzően aprófalvas. A Dinári-hegyvidéken az erdőgazdaság, az állattenyésztés, és részben az ipari tevékenység jellemző. A hegyvidék ritkán lakott, demográfiailag kedvezőtlen helyzetben van, településhálózata szórványos, a városok mérete nem éri el a tízezer főt.

A történetileg kialakult regionális különbségeket az átmenet időszaka kiélezte (Sić, 2003; Lovrinčević–Mikulić, 2012; Lőrinczné Bencze, 2015), a délszláv háború területileg eltérő mértékű és jellegű károkat okozott. Az ezredfordulót követő folyamatok (Karaman Aksentijević–Ježić, 2011; Koči-Pavlaković–Pejnović, 2005; Puljiz–Maleković, 2007; Škuflić et al. 2010), az euroatlanti integráció (Lőrinczné Bencze, 2013), a fokozódó működőtöke-beáramlás (Škuflić–Botrić, 2009), majd a gazdasági válság szükségszerűen nem az országon belüli, több területi szinten is értelmezhető fejlődési törésvonalak eltűnése irányába hatottak.

Területi fejlettség, fejlődés és versenyképesség

A térség országaihoz hasonlóan a főváros (és régiójának) gazdaságirányító, hatalmi szerepe kiemelkedő, gazdasági tevékenység- és népességvonzó adottságai erőtejesek. Zágráb az ország egyetlen metropolisztérsége, gazdasági, szellemi és közlekedési központ. Horvátország első számú növekedési pólusa, amely a népesség 18, a foglalkoztatottak 19, az ipari termelés 25, a GDP 33, a felsőfokú hallgatók 53 és az új befektetések 67 százalékát koncentrálna. Fővárosi bejegyzésű az összes aktív vállalkozás harmada, a TOP400

cég fele. A legjelentősebb vállalatok Zágráb központtal működnek. 2000 és 2013 között mindössze három alkalommal tudott vidéki vállalat (a pulai, illetve a spliti hajógyár) a 10 legnagyobb árbevételű cég közé kerülni (Privredni vjesnik, 2015).

A három sokoldalúan fejlett makroregionális központ – Split, Rijeka és Eszék – képezi a városhálózat második vonalát, elhelyezkedésükből adódóan más-más jellemzőkkel rendelkeznek. Dalmácia fejlődésének egyik meghatározója Split (nemzeti GDP-hozzájárulása 8,8%), agglomerációjában számos kisvárossal. Ipari kapacitásai jelentősek és a turizmus fejlődése is átlagot meghaladó. Hinterlandjában a potenciális kapcsolatot Bosznia-Hercegovina jelenti, míg az Adria túloldalán fekvő Ancona irányába innen bonyolítódik a horvát kompforgalom túlnyomó része. Rijeka tradicionálisan az ország tengergazdaságának – kikötői ipar, nemzetközi teherárutranszit – központja. Teljesítményét erőteljesen javíthatja a potenciális szerb és bosnyák kapcsolat, azonban közlekedés-földrajzilag kedvezőtlenebb helyzetben van, mint Trieszt vagy Koper. Ez a térség Horvátország vezető idegenforgalmi régiója, adottságai jól kihasználtak, amelyet az is bizonyít, hogy az egy főre jutó bruttó nemzeti termék a főváros mellett csak Isztria, valamint Tengermellék-Hegyvidék megyében haladja meg évtizedek óta az országos átlagot. A két megye nemzeti össztermékhez való hozzájárulása 8,4 és 6,2%. Míg a két adriai nagyváros a világ számos térsége felé, addig Eszék a Kárpát-medence irányába nyit ablakot. Szlavónia gazdasági és szellemi központja a háború peremén súlyos károkat szenvedett. A geopolitikai orientációváltással a térség perifériává vált, a fejlődésben pedig egyre jobban leszakad (2010-ben a horvát GDP 5,4%-át állította elő) a turizmusban „magukra talált” tengerparti városokhoz és különösen a fővároshoz képest (Faragó–Rác, 2010).

Horvátország területi GDP adatai az ezredfordulótól érhetőek el. A NUTS 2 szintű statisztika jelentős belső különbségeket takar, különösen a közel hárommilliós Kontinentális-Horvátország esetében, amely a fővárost is magában foglalja (DZS 2012a, 2013b). A trendeket tekintve Zágráb GDP-termelése országos viszonylatban egyre jelentősebb, az ezredfordulón 29,2%, a válság kitörésekor 31,4%, míg 2010-ben már 33,3% volt. Az adriai NUTS 2 régió a válságig közel 9%-os éves átlagos növekedési ütemmel a 2000. évi 31,3%-ról 2007-re 32,5%-ra növelte országos súlyát, ezt a szintet a visszaesést követően is tartotta a tengerpart. A GDP-termelés bővülésében Zadar, Split, Šibenik és Dubrovnik térsége játszotta a motor szerepét. Rijeka 2001-től a válság kezdetéig az országos átlag körüli növekedést mutatott, ami relatív fejlettségének tudható be, a többi megye

lényegesen alacsonyabb bázisról indult. A pannon megyék a 2000–2008-as ciklusban Eszéket leszámítva országos átlag alatti GDP-bővülést mutattak. A válság még jobban felerősítette a növekedési hátrányokat, a visszaesés 2008 és 2010 között (Sziszeket leszámítva) 8–18% közötti volt a kontinentális megyékben. A teljes 2000–2010 közötti időszakot áttekintve az állapítható meg, hogy a főváros és öt adriai megye GDP-növekedése volt országos átlagot meghaladó, Dubrovnik, Zadar, Šibenik megyék és Zágráb is megduplázták bruttó összterméküket a válság ellenére. A pannóniai megyék közül a zágrábi teljesített a legjobban, valamivel megelőzve Muraközt (és a Tengermelléket). A többi kontinentális megye (ide értve Likát is) 133,3 és 168,6% közötti nominális bővülést mutatott fel. A főváros nélkül értelmezett Pannónia egy évtized alatt komoly veszteséget szenvedett el, a növekedési üteme elmaradt a horvát átlagtól, a válság pedig súlyosabban érintette, ezért a horvátországi GDP-hez való hozzájárulása folyamatosan csökken (2000 – 39,5%, 2010 – 34,1%).

Az egy főre jutó GDP az elmúlt évtized alatt Dubrovnik megyében és a fővárosban több mint a kétszeresére emelkedett. Országos átlagot meghaladó növekedést Zadar, Šibenik és Split megyékben mértek. A nemzeti átlaghoz viszonyítva Zágráb e mutató tekintetében is (a népességnövekedés ellenére) növelte előnyét 166,5%-ról (2000) 185,4%-ra (2010). Dubrovnik az egyetlen felzárkózó megyéknek tekinthető, amely a fővárossal lépést tudott tartani, ez elsősorban a gyorsan felvirágzó dél-dalmáciai idegenforgalomnak köszönhető. A legszegényebb megyék hosszú évek óta Bród és Vukovár, amelyek a háborús újjáépítést követően is leszakadóban vannak, alig haladják meg a horvát GDP/fő felét, illetve az EU27 harmadát. Az európai uniós tagországok átlagos fejlettségét mindössze a főváros haladja meg.

A nagyregionális versenyképességi rangsor hasonlóan alakul. Az ENSZ horvátországi képviselője és a horvát Nemzeti Versenyképességi Tanács 2007. és 2010. évi rangsora a következőképpen nézett ki (Singer–Lenardić, 2011): 1. Északnyugat-Horvátország, 2. Adriai-Horvátország, 3. Pannon-Horvátország. A megyei rangsor valamivel árnyaltabb képet mutat (Singer–Gable, 2014). A legversenyképesebb megyék a 2007, 2010, 2013. évi vizsgálatkor is a főváros, Isztria, Muraköz és Varasd megyék voltak. Országos viszonylatban versenyképtelen volt a válság előtt és után is: Bród, Lika, Pozsega, Verőce, Vukovár és Sziszek. A nettó átlagbért vizsgálva érthető meg Varasd és Muraköz megyék

kiemelkedő versenyképességi helyezése, illetve a főváros első helyének átmeneti elvesztése 2010-ben.

17. táblázat: Horvátország főbb megyei fejlettségi mutatói

Megye	GDP/fő (PPS), 2011 EU27 = 100%	Versenyképességi rangsor			Havi nettó átlagbér, 2011, kuna
		2007	2010	2013	
Zágráb város	109	1	2	1	6 359
Isztria	77	3	3	3	5 348
Tengermellék-Hegyvidék	75	6	7	5	5 418
Dubrovnik-Neretva	58	10	9	10	5 348
Kapronca-Körös	50	7	12	8	4 985
Muraköz	50	2	4	4	4 380
Varasd	49	4	1	2	4 423
Zadar	49	9	6	6	5 280
Eszék-Baranya	49	14	13	11	4 892
Sziszek-Moslavina	48	16	19	19	5 135
Lika-Zengg	48	19	18	17	5 090
Split-Dalmácia	48	8	8	9	5 170
Šibenik-Knin	47	13	10	14	5 172
Zágráb	46	5	5	7	4 944
Karlovac	45	12	14	13	5 249
Belovár-Bilogora	42	11	15	15	4 538
Krapina-Zagorje	37	15	11	12	4 704
Pozsega-Szlavónia	37	20	21	21	4 794
Verőce-Drávamente	37	17	17	18	4 563
Vukovár-Szerém	37	21	20	20	4 748
Bród-Szávamente	35	18	16	16	4 761
Horvátország	61	–	–	–	5 429

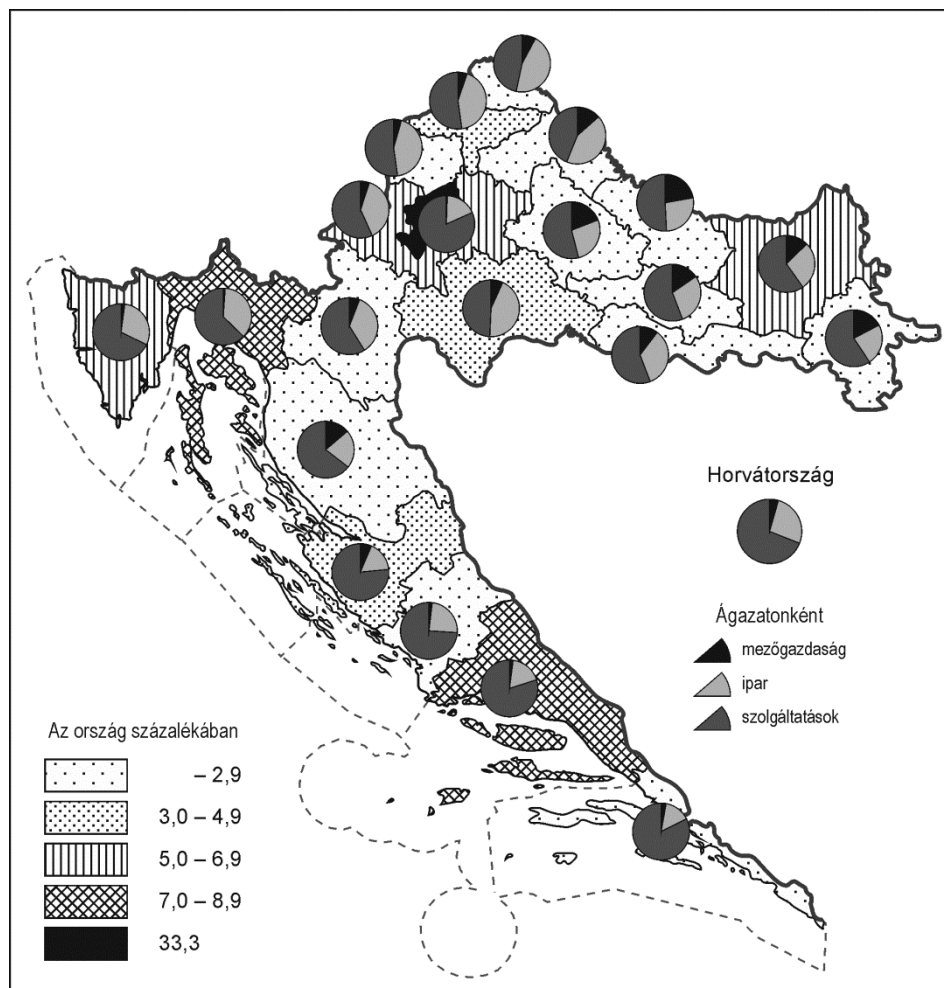
Forrás: Horvát Statisztikai Hivatal; Eurostat; Singer–Gable, 2014.

Az átlagbér a tengerparti régióban jóval magasabb, mint a kontinentális megyékben. Az országos átlagot Zágráb javítja jelentősen, gyakorlatilag a főváros az egyetlen megye, amely a nemzeti szint feletti átlagjövedelemmel bír. Kiemelkedő – 7000 kuna feletti – átlagos ágazati fizetések a bányászati, szénhidrogén-kitermelési és -szolgáltatási ágazatban Sziszek, Kapronca, Tengermellék megyékben és Zágrábban; az energetikai szektorban Varasd, Tengermellék, Isztria, Split megyékben és Zágrábban; a szállítmányozás és raktározás területén Zágráb megyében; az infokommunikáció (Dubrovnik, Zágráb), a pénzügyi szolgáltatások (Split, Zágráb), valamint a szakmai, tudományos és műszaki tevékenységi (Zágráb) területen érhetők el (DZS, 2012a).

Területi gazdaság szerkezet

A megyei bruttó hozzáadott érték fő (19. ábra) szektoronkénti elemzése nagyrészt igazolja, hogy a gazdaság szerkezet erőteljesen kötődik – igazodik – a területi, természetföldrajzi adottságokhoz (12. ábra).

19. ábra: A GVA főbb szektoronkénti aránya Horvátország megyéiben, 2013

Forrás: Rácz, 2016b.

A legtöbb szlavóniai megyében meghatározó ágazat az erdő- és mezőgazdaság, aránya az országos átlag (4,9%) több mint kétszerese, egyes megyékben (Kapronca, Vukovár, Belovár, Verőce) ennél is hangsúlyosabb a jelentősége (15–19%). Szlavóniában a városok ipari és szolgáltató központok, az ipar a horvát átlagnak (26,9%) megfelelően alakul (kivételek a tradicionálisan ipari térségnek számító Sziszek 47,8%-kal), a terciér

szektor aránya azonban – a mezőgazdaság súlya miatt – elmarad a nemzetgazdasági átlagtól (68,2%). A közép-horvátországi megyék (Muraköz, Varasd, Krapina, Kapronca és Zágráb) közös sajátossága az erőteljes ipari jelenlét (38,6–43,5%) és emiatt a szolgáltató szektor alacsony mutatója (44,9–57,2%). Ezt a főváros szempontjából úgy is tekinthetjük, hogy amely tevékenység Zágrábban nem folytatható költséghatékonyan, azt a környező megyékben végzik. Zágráb mutatói a térségi országok fővárosaihoz hasonlóan alakulnak: mezőgazdaság 0,2%, ipar 18,3%, szolgáltatások 81,5% (19. ábra). A tengerparti régióban egyértelműen a terciér szektor dominál, értéke Šibenik, Split, Dubrovnik és Zadar esetében 70% feletti. A (kikötői) ipari tevékenység miatt Isztria és Tengermellék-Hegyvidék megyében a szolgáltatások szerepe valamivel alacsonyabb (61,8–64%), az ipari hozzáadott érték (34,4–34,6%) azonban alig marad el a közép-horvátországi átlagtól. A mezőgazdaság és a halászat Dubrovnik és Zadar megyékben jelent erőteljesebb (8,9–10,4%-os) térségi jövedelemkiegészítő tevékenységet (DZS 2013b).

Munkaerő-piaci folyamatok

A jugoszláv munkaerőt a többi szocialista országhoz képest relatíve magasabb szakképzettség jellemezte, ez a fejlettebb tagköztársaságok esetében a lakosság nagyobb hányadát érintette. Horvátországban a közép- és felsőfokú végzettségűek aránya folyamatosan emelkedik (Babić et al. 2006). A legalább középfokú végzettségűek aránya 2011-ben 69% volt. A statisztikák alapján magasabb végzettséggel nagyobb az esély munkához jutni Európában és Horvátországban is. Az 50%-ot alig meghaladó foglalkoztatottság jelentősen elmarad a térségi EU-tagállamok értékeitől és jelenleg az EU28-ban a legalacsonyabb. A foglalkoztatási ráta az ezredforduló utáni rövid felzárkózási időszakot követően, a válság hatására ismét jelentősen visszaesett. A legfeljebb alacsonyfokú végzettségűek 38,7%-a, a középfokú képzettséggel rendelkezők 59,7%-a, a felsőfokú tanulmányaikat befejezők 76,9%-a állt munkában 2012-ben. A 25–39 év közötti korosztály foglalkoztatási rátája a többi európai országhoz hasonlóan minden képzettségi szint esetében meghaladja a 40–64 évesek mutatóit, Horvátországban ez a különbség kétszer nagyobb az európai átlagnál, ez egyfajta kelet-közép-európai sajátosság.

A képzettség makroregionális sajátossága jól tetten érhető, a kontinentális megyék (Likát is ide értve) jellemzően alacsonyabb képzettségűek, mint a tengerparti térség. A főváros ebből a szempontból is külön pozíciót képvisel, a diplomások száma egyedül itt

haladja meg a legfeljebb alapkú képztségüket, visszatüközve Zágráb irányító szerepét és fejlődési potenciálját. A tudományos fokozattal rendelkezők 86%-a a regionális központokban, a négy nagy egyetemi város térségében koncentrálódik. Számottevő még – az összesből hat százalék – a kis egyetemi városok (Zadar, Dubrovnik, Pula) PhD-fokozattal rendelkező lakossága. Az alapkú végzettséggel nem rendelkezők tízezer főre vetített száma országosan 171 fő, a szlavóniai megyék kivétel nélkül ennél kedvezőtlenebb adatokkal bírnak (Vukovár 348 fő), hasonlóan egyes adriai megyékhez (Šibenik 397, Zadar 290, Lika 249, Split 198 fő). A négy északi megye, a fővárosi térség és a fejlettebb adriai megyék jelentik a másik végletet (Zágráb 73, Isztria 72, Tengermellék 67 fő).

18. táblázat: Képztségi adatok Horvátország megyéiben, 2011, %

Megye	Legfeljebb alapkú	Középfokú	Felsőfokú
Belovár-Bilogora	44,0	46,5	9,3
Bród-Szávamente	39,8	50,7	9,5
Dubrovnik-Neretva	25,6	55,5	18,7
Eszék-Baranya	36,0	51,2	12,7
Isztria	27,4	55,8	16,6
Kapronca-Körös	46,4	42,8	10,7
Karlovac	36,1	50,6	12,8
Krapina-Zagorje	40,3	50,5	9,2
Lika-Zengg	40,3	49,0	10,5
Muraköz	37,9	51,8	10,1
Pozsega-Szlavónia	42,4	47,4	10,0
Šibenik-Knin	33,0	53,6	13,2
Split-Dalmácia	25,7	56,1	18,0
Sziszek-Moslavina	37,8	51,7	10,5
Tengermellék-Hegyvidék	22,0	57,7	20,1
Varasd	34,6	53,4	11,9
Veróce-Drávamente	46,0	45,7	8,2
Vukovár-Szerém	40,7	49,8	9,5
Zadar	31,6	53,1	14,8
Zágráb	32,1	55,3	12,4
Zágráb város	18,5	52,3	29,0
Horvátország	30,8	52,6	16,4

Megjegyzés: Az ismeretlen képztségi, 0,6–4,6 ezreléknyi népességet nem tartalmazza a táblázat.

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

19. táblázat: Regisztrált munkanélküliségi ráta Horvátország megyéiben, 2002–2012, %

Megye ¹	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Verőce-Drávamente	32,9	32,4	29,8	30,5	30,3	28,7	25,8	27,3	30,4	32,5	35,4
Bród-Szávamente	36,3	33,9	30,1	30,9	29,6	27,6	24,7	26,2	31,9	33,8	34,7
Sziszek-Moslavina	35,0	32,6	29,7	30,4	28,9	26,3	24,9	27,4	30,8	30,9	33,2
Vukovár-Szerém	40,8	37,7	34,2	33,6	31,3	29,4	27,5	28,7	31,8	32,2	32,9
Eszék-Baranya	32,4	30,4	27,8	28,0	26,1	24,2	22,0	23,3	28,2	28,5	29,3
Belovár-Bilogora	31,3	27,4	24,5	26,1	25,9	24,9	23,1	25,0	29,3	28,8	29,0
Pozsega-Szlavónia	29,5	25,5	21,4	21,8	21,7	21,1	19,4	21,5	24,4	26,2	27,6
Split-Dalmácia	30,8	27,4	24,2	23,7	22,2	21,4	19,1	19,4	22,7	24,0	25,8
Karlovac	32,9	31,2	26,5	27,2	26,1	24,1	21,8	23,0	26,0	25,0	25,7
Šibenik-Knin	39,6	36,0	31,5	28,8	25,0	23,5	19,6	20,6	23,3	23,3	24,0
Zadar	33,0	28,8	23,7	22,4	20,9	20,1	17,7	18,7	21,1	21,0	21,1
Lika-Zengg	30,9	22,1	18,3	22,5	22,1	22,0	18,8	18,9	21,5	22,3	20,9
Kapronca-Körös	21,0	19,0	17,5	18,5	17,0	16,1	14,0	14,3	18,6	18,7	20,4
Krapina-Zagorje	20,5	16,7	13,4	14,9	14,0	12,1	9,6	11,7	16,4	18,2	19,8
Dubrovnik-Neretva	26,3	23,9	21,0	20,0	18,3	17,9	15,3	15,5	17,9	18,8	19,0
Zágráb	24,4	19,9	15,2	15,4	14,2	12,9	10,6	11,6	16,3	18,0	18,6
Muraköz	19,8	17,5	16,8	17,0	15,8	14,0	11,6	12,7	16,6	16,8	18,0
Tengermellék-Hegyvidék	18,9	15,6	14,6	14,6	13,4	12,3	10,8	11,6	14,8	15,7	15,6
Varasd	18,2	15,7	15,1	15,0	13,6	11,6	9,8	11,2	14,1	15,0	15,4
Isztria	14,9	10,0	8,8	8,8	8,4	8,0	6,7	8,4	10,7	11,5	10,9
Zágráb város	13,9	11,2	9,7	10,0	9,2	7,8	6,2	6,3	8,4	9,4	9,5
Horvátország ¹	23,6	20,6	18,9	19,0	17,7	16,3	14,3	15,1	18,2	19,1	19,7
Horvátország ²	22,3	19,1	18,0	17,9	16,6	14,8	13,2	14,9	17,4	17,8	19,0
Horvátország ³	14,8	14,3	13,8	12,7	11,8	9,6	8,4	9,1	11,8	13,5	15,9

Megjegyzés: 1 – Tárgyév március 31-i adatok; 2 – Tárgyévi adatok; 3 – ILO munkanélküliségi ráta (a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai más képet mutatnak, mint a Horvát Statisztikai Hivatal adatai, ugyanis az ILO a munkanélküliségi ráta alatt a 15–74 éves munkanélküliek számát a 15–74 éves gazdaságilag aktív [foglalkoztatott és munkanélküli] népesség százalékában határozza meg, ezek az adatok azonban nem érhetők el megyesorosan minden évre).

Forrás: Horvát Statisztikai Hivatal, Horvát Nemzeti Bank.

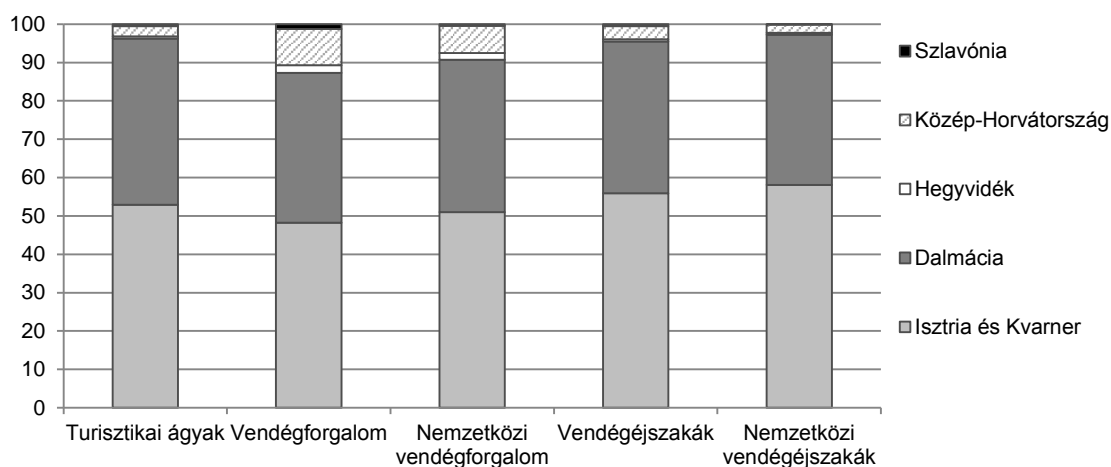
A gazdasági válság hatása jól követhető a munkanélküliségi ráta alakulásán. 2008-ig folyamatosan csökkent az álláskeresők aránya, Horvátország 2009-re már megközelítette az EU-átlagot. A válság negyedik-ötödik évére azonban ismét közel megduplázódott a munkanélküliség. Az európai átlaghoz viszonyítva a válság munkaerőpiacra gyakorolt hatása Horvátországban tartósabb és erőteljesebb volt. Jelenleg a munkanélküliségi ráta tekintetében Spanyolország és Görögország előzi meg. Ez a sorrend a tartósan munkanélküliek és a 25 év alattiak esetében is így alakul.

A megyei adatok a képzettséghez és a gazdasági fejlettséghez igazodva erőteljes nagyregionális együttmozgást mutatnak (Botrić, 2003). A hét szlavóniai megyében a legnagyobb, a horvátországi átlag 130–180%-a között mozog a munkanélküliség. A főváros és Isztria hagyományosan a legfejlettebb területeknek számítanak, itt a munkanélküliségi ráta többnyire az országos átlag felén áll. A négy északi és Zágráb megye (Közép-Horvátország) a nemzeti átlag alatti mutatókkal rendelkezik. A tengerparti megyék szóródása erőteljes, Isztria mellett a Tengermellék és az utóbbi években Dubrovnik mutatója alakult kedvezően, míg Lika, Zadar, Šibenik és Split munkanélküliségi rátája tartósan a horvát átlag feletti. A kedvező országos folyamatokhoz képest a szlavóniai megyék mutattak leszakadást. A válság azokat a megyéket érintette erőteljesebben, ahol a világgpiacnak kitettebb iparágak (turizmus, exportorientált tevékenységek) aránya magasabb volt, vagyis Zágrábot és szélesebb régióját (Közép-Horvátországot), illetve Isztriát és a Tengermelléket. A válság következtében növekedő munkanélküliség csak egy-két megye esetében nem volt folyamatos 2008-tól, az EU-csatlakozást követően még nem látszanak mindenhol a tartós fellendülés jelei, a munkanélküliségi ráta csak a legfejlettebb térségekben indult csökkenésnek 2013-tól.

Az idegenforgalom regionális jellemzői

A turizmus Horvátország nagy hagyományokkal bíró, kiemelt jelentőségű nemzetgazdasági ágazata. Az elmúlt évek turisztikai szatellit számlái szerint az ágazat adja a GDP mintegy negyedét, illetve tartja el a foglalkoztatottak 27–29%-át. Bár az adottságok sokszínűek (nemzeti parkok, világörökségi helyszínek, gyógyvizek) a belföldi és külföldi turizmus meghatározó része (a vendégéjszakák 95%-a) tartósan az adriai térségre koncentrálódik. A közép-horvátországi turisztikai régió vendégforgalma a fővároshoz kötődik. A turizmustól való egyoldalú függőség és az ágazat okozta környezeti, fenntarthatósági problémák egyre hangsúlyosabban kerülnek felszínre.

20. ábra: Az idegenforgalom területi különbségei Horvátország turisztikai régióiban, 2009, %

Forrás: Curić et al. 2012. alapján saját szerkesztés.

A külkereskedelem regionális sajátossági

A horvátországi államosodási folyamat nemcsak a polgárháborús érintettség mértéke miatt volt bonyolultabb és összetettebb, mint Szlovéniában. A belpolitikai fordulatot követően csak az ezredfordulót követően indult el Horvátország az euroatlanti integrációs úton. A külföldi tőkebefektetések ezért Szlovéniához és a visegrádi országokhoz képest jelentős lemaradást mutattak. A megnyílt támogatási lehetőségekből (EU, EBRD, USAID, IMF, Világbank) háborús újjáépítések éppúgy folytak, mint versenyképességi beruházások. Horvátország külkereskedelmének kilenczede európai országokkal zajlik. Hagyományosan a fő külkereskedelmi partnerek: Olaszország, Németország, Szlovénia és Ausztria, továbbá Bosznia-Hercegovina és Magyarország. Az import szempontjából kiemelkedő az orosz és kínai áruforgalom.

A horvát külkereskedelem tartós problémája a jelentős deficit, az import értéke kétszerese az exportnak. A kivitel gyengesége az elmaradt (megkésett) befektetéseknek, a viszonylagos tőkehiánynak és a kuna árfolyamának a következménye. A külkereskedelmi egyenleg csak két termékcsoportban – az italok és dohánytermékek, illetve a (nem olajipari) nyersanyagok –, valamint a szolgáltatások (főképp az utazás, a szállítás és az üzleti szolgáltatások) tekintetében pozitív. A külkereskedelmi deficit a magas hozzáadott értékű iparágakban a legmagasabb, néhány sikeres ágazattól eltekintve. A legjelentősebb vállala-

latok mind Zágráb központtal működnek (az összes aktív vállalkozás székhelyének harmada a fővárosban van bejegyezve). Zágráb az export 33,2 és az import 58,3 százalékáért felelős, így a főváros „állítja elő” a külkereskedelmi deficit több mint kilenctizedét. Néhány sikeres iparági központ megyéje (Sziszek – petrokémia, Isztria – hajógyártás, turizmus, Varasd – könnyű- és élelmiszeripar) tud csak jelentősebb mértékben javítani a külkereskedelmi mérlegen.

6.1.6. A közlekedés területi szerkezete

A térszerkezeti kapcsolatrendszerek kialakulására és intenzitására a természeti tényezők hatása tekinthető a legmeghatározóbbnak. Míg a hegyvidéki területek korlátozott átjárhatósága (völgyek, szorosok) nagymértékben determinálta a közlekedési folyosók pályavezetését, addig a vizek (a tengerpart és különösen a folyók) természetes tengelyekként funkcionáltak. Az ipari forradalom időszakában a városfejlődést legjobban meghatározó vasútépítések is többnyire követték a már kialakult, természetesnek is nevezhető útvonalakat. A domborzat szerepe mellett azonban a nagyhatalmi érdekek (pl. a kereskedelmi és biztonságpolitikai megfontolások) legalább olyan jelentős hatással voltak a szárazföldi közlekedési pályák kialakításában. Ez egyértelműen nyomon követhető a XIX. századi vasúti fővonalépítések esetében, és a jugoszláviai, majd a délszláv háborút követő autópálya-építésekénél is.

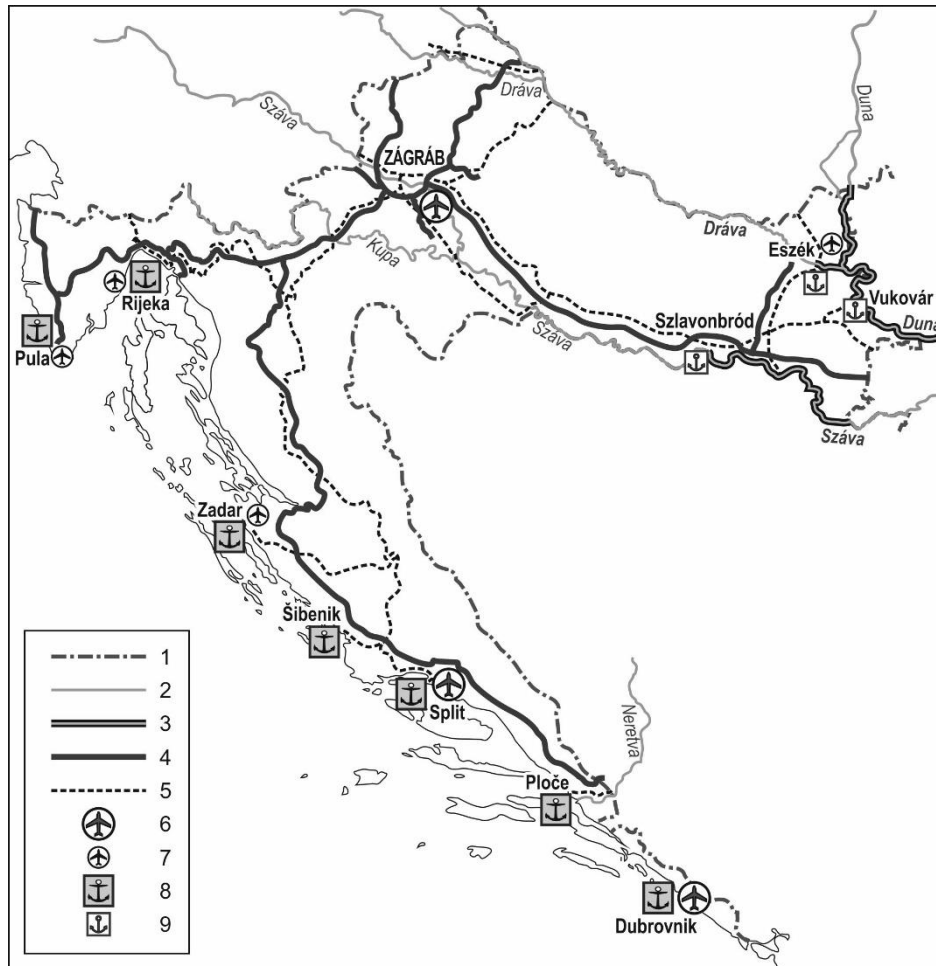
Horvátország horizontális értelemben igen tagolt, szárazföldi határainak hossza a folyóvízi határokkal együtt 2374,9 km, melyből 1011,4 km (43%) Bosznia-Hercegovinára esik. Tengerpartjának hossza 6278 km, ebből 4398 km a szigetek határait jelenti. Az államterület 5,8%-án 1185 sziget, nagyobb szirt osztozik, ezek közül 48 lakott. A frekvenciát több sziget sűrű kompjáratokkal vagy híddal kapcsolódnak a szárazföldhöz.

Az ország alakja a belföldi közlekedés szervezése szempontjából előnytelen. A keleti és a déli országrészek között a térracionális közlekedési tengelyek (például: Eszék–Sarajevó–Ploče) Bosznia-Hercegovinán keresztül vezetnek. Dubrovnik és Eszék között a légvonalban mért távolság 326 km, a közúti távolság 494 km, míg a horvát autópályán, Bosznia kikerülésével 876 km. Split és Eszék viszonylatában az adatok a következőképpen alakulnak⁴⁹: 288, 451, 687 km. A közúti időráfordítás nem mutat ekkora különbséget,

⁴⁹ Adatok forrása: disween.com és a maps.google.com.

azonban az esetleges határátlépést, a forgalmi és útviszonyokat, illetve az autópályadíjat is érdemes számításba venni.

21. ábra: Horvátország közlekedési infrastruktúrája, 2016

Jelmagyarázat: 1 – Országhatár; 2 – Folyóvizek; 3 – Hajózható folyószakaszok; 4 – Autópályák; 5 – Vasúti fővonalak; 6 – Nemzetközi repülőterek; 7 – Regionális repülőterek; 8 – Tengeri kikötők; 9 – Kikötők.

Forrás: Saját szerkesztés.

Horvátország egy évtizeden keresztül kiemelkedő gyorsasággal fejlesztette autópályahálózatát (1998 – 330 km, 2009 – 1244 km), egyrészt turisztikai és tranzitpotenciálja, másrészt a belső kohézió erősítése érdekében (a személyszállítási „modal split” utaskilométerben: 85,4% személyautó, 9% busz, 5,6% vonat). A hálózat Zágráb-központú, de lehetővé teszi az országrészek közötti gyors közlekedést is. Az adriai A1-es autópályának – amely jelenleg Ploče közelében ér véget – már vannak érzékelhető eredményei, nőtt a

dalmáciai vendégforgalom és az ingatlanok értéke (Sić, 2009). Az autópálya vonalvezetése több periféria (pl. az elvándorlás által évtizedek óta sújtott Lika) feltárásában segített és a hálózatba kapcsolt olyan jelentős tengerparti városokat is, mint Zadar és Šibenik, amelyek az elmúlt évtizedben jelentősen javítottak országos pozícióikon.

20. táblázat: Megyei közúti közlekedési és infrastrukturális adatok, 2011

Megye	Autópálya, km	Útsűrűség, m/km ²	Közúti szállítás ¹		Személygépjárművek ezer főre	Tehergépjárművek ezer főre
			ezer tonna	index 2008/2011		
Belovár-Bilogora	–	553	2 321	91,5	313	31
Bród-Szávamente	124	458	2 499	64,5	268	22
Dubrovnik-Neretva	–	585	741	57,8	370	41
Eszék-Baranya	43	420	6 187	94,5	294	27
Isztria	126	668	5 427	81,2	476	51
Kapronca-Körös	–	644	1 792	72,9	322	33
Karlovac	83	471	2 588	92,6	335	35
Krapina-Zagorje	39	781	1 624	53,8	331	30
Lika-Zengg	118	379	667	43,9	305	39
Muraköz	22	878	2 247	87,9	340	37
Pozsega-Szlavónia	0	409	964	60,5	309	32
Šibenik-Knin	43	432	677	96,4	330	31
Split-Dalmácia	124	587	5 619	83,6	365	37
Sziszek-Moslavina	64	430	1 685	70,2	296	24
Tenger mellék-Hegyvidék	128	447	5 183	83,1	431	40
Varasd	45	957	4 466	86,0	328	38
Verőce-Drávamente	–	421	1 025	122,9	282	27
Vukovár-Szerém	50	415	2 447	94,7	258	20
Zadar	74	516	1 397	73,3	328	38
Zágráb	128	634	8 624	92,1		
Zágráb város	44	1211	16 465	41,2	395 ²	43 ²
Horvátország	1 254	520	74 645	67,4	354	36

Megjegyzés: 1 – A szállítmányozó székhelye szerint; 2 – Zágráb megye és a főváros adatai összevontan érhetők el.

Forrás: Horvát Statisztikai Hivatal adatai alapján saját számítás.

A közlekedési ágak közül az ország adottságai miatt a tengeri és part menti vízi közlekedés viszonylag erősnek mondható. A belvízi közlekedés kevésbé jelentős, a hajózható folyók hossza kevesebb mint ezer kilométer. A fő dunai kikötő Vukovár, a Száva Sziszecktől hajózható. Az árutonnában mért teherforgalom a következő kikötőkben koncentrálódik: Omišalj, Split, Rijeka, Ploče, Bakar. A legnagyobb utasforgalmú kikötők 2011-ben Split, Dubrovnik és Zadar voltak (DZS, 2012b).

A légiutas-forgalom a háborút követő turisztikai konjunktúrának köszönhetően 2001 és 2008 között megduplázódott, majd rövid visszaesést követően ismét dinamikusan növekszik, a járatok ötöde belföldi. A legnagyobb utasforgalmú repülőterek 2016-ban Zágráb (2,8 millió fő), Split (2,3 millió fő) és Dubrovnik (2 millió fő) voltak. Számottevő még Pula és Zadar negyedmillió utast meghaladó forgalma. A tengerparti városokban meghatározó a fapados járatok aránya (Gašparović et al. 2012). A többi regionális központ közül Rijeka légikikötője a válság óta csak százezres forgalmat bonyolít, a belföldi viszonylatokat működtető észéki repülőteret pedig alig több mint húszezer fő használja. A teheráru-forgalom európai szinten elenyésző, az áruk kilenczede Zágrárból indul (DZS, 2012b; DZS, 2017).

6.1.7. A határ menti együttműködések megyei jellemzői

A 2007–2013 közötti uniós programozási periódusban a korábbi támogatási programok feladatait az IPA vette át. A programok lehívott támogatási összege, valamint a projektek és együttműködő partnerek száma alapján is az EU-tagokkal (Szlovéniával és Magyarországgal) történő együttműködés jelenti a kooperáció meghatározó részét, több mint 85%-át. A nem EU-tagokkal – Szerbiával, Montenegróval és Bosznia-Hercegovinával – fennálló bilaterális programok erősödését számos tényező korlátozza (EU-integrációs és intézményi feltételek, társadalmi-gazdasági potenciál, bizalmatlanság). A Horvátországot érintő multilaterális CBC-programok közül az Adria IPA határon átnyúló együttműködési program emelkedik ki. A két EU-taggal megvalósuló projektek átlagosan kétszer nagyobb értékűek, mint többi viszonylatban. (Európai összehasonlításban azonban ezek kisebb értékű projekteknek számítanak). Az egyes horvát megyék programrészvételét tartalmazza a 21. táblázat. A leggazdagabb megyék rendelkeznek kiemelkedően versenyképes pályázati kapacitással, ezt mutatja, hogy négy különböző programban is van nyertes pályázatuk. Két kifejezetten határ menti problémákkal jellemezhető megye eddig sikertelenül indult a felhívásokon. A magyar–horvát határ menti megyék pályázati aktivitása igen jelentős, Eszék és Muraköz részvétele olyan sikeres, hogy az eddig elnyert összes projekt harmadát itt valósítják meg.

Horvátország, Szlovénia és Magyarország EU-tagságával a térség kapcsolati rendje, illetve a településeken élő népesség lehetőségei alapvetően megváltoztak. Ismét olyan közös lehetőségeket kínáló nagytér alakul ki, mint amilyen a korábbi időszakokban is

többször fennállt. Horvátország európai uniós tagságával a Dráva menti határ EU belső, míg a Száva- és a Duna-határ EU külső határrá vált, annak minden pozitív, illetve részben negatív következményével. A külső határok ellenőrzésének, fejlesztésének kérdésköre jelentős részben a közösségi politika keretei közé tartozik. Az EU különböző programokkal támogatja mind a belső, mind pedig a külső határokon való együttműködést (Hajdú, 2004b; Hajdú–Nagy, 2006; Bali, 2012a, 2012b; Lőrinczné Bencze, 2013).

21. táblázat: Határ menti együttműködési projektek Horvátország megyéiben, 2013

Megnevezés	HU– HR	Adria	SI– HR	SEE	HR– BiH	HR– SR	HR– MO	Mediter- rán	Projektek (programok)
Eszék-Baranya	64			4		7			75 (3)
Muraköz	30		6						36 (2)
Isztria		16	9	4				2	31 (4)
Zágráb város		5	3	16				2	26 (4)
Kapronca-Körös	23			3					26 (2)
Tengermellék-Hegyvidék		13	9	3					25 (3)
Dubrovnik-Neretva		11		2			5	1	19 (4)
Verőce-Drávamente	17								17 (1)
Vukovár-Szerém				3	5	4			12 (3)
Split-Dalmácia		9			2				11 (2)
Varasd	3		4					1	8 (3)
Krapina-Zagorje			6						6 (1)
Karlovac			3		2				5 (2)
Zágráb		1	3	1					5 (3)
Sziszek-Moslavina					4				4 (1)
Zadar		2		1	1				4 (3)
Šibenik-Knin		2		1					3 (2)
Belovár-Bilogora	2								2 (1)
Pozsega-Szlavónia	1								1 (1)
Bród-Szávamente									0 (0)
Lika-Zengg									0 (0)
Technikai segítség					3	3	3		9 (3)
Projektek száma	140	59	43	38	17	14	8	6	325 (8)
Partnerek száma	90	58	86	10	n.a.	n.a.	6	n.a.	250
Szerződések értéke, millió euró	27 111	24 964	12 498	5 357	2 202	1 728	925	335	75 121

Megjegyzés: HU – Magyarország; HR – Horvátország; SI – Szlovénia; BiH – Bosznia-Hercegovina; MO – Montenegró; SR – Szerbia; SEE – Délkelet-európai Területi Együttműködés.

Forrás: Sumpor et al. 2013 alapján saját szerkesztés.

6.1.8. Horvátország térszerkezete

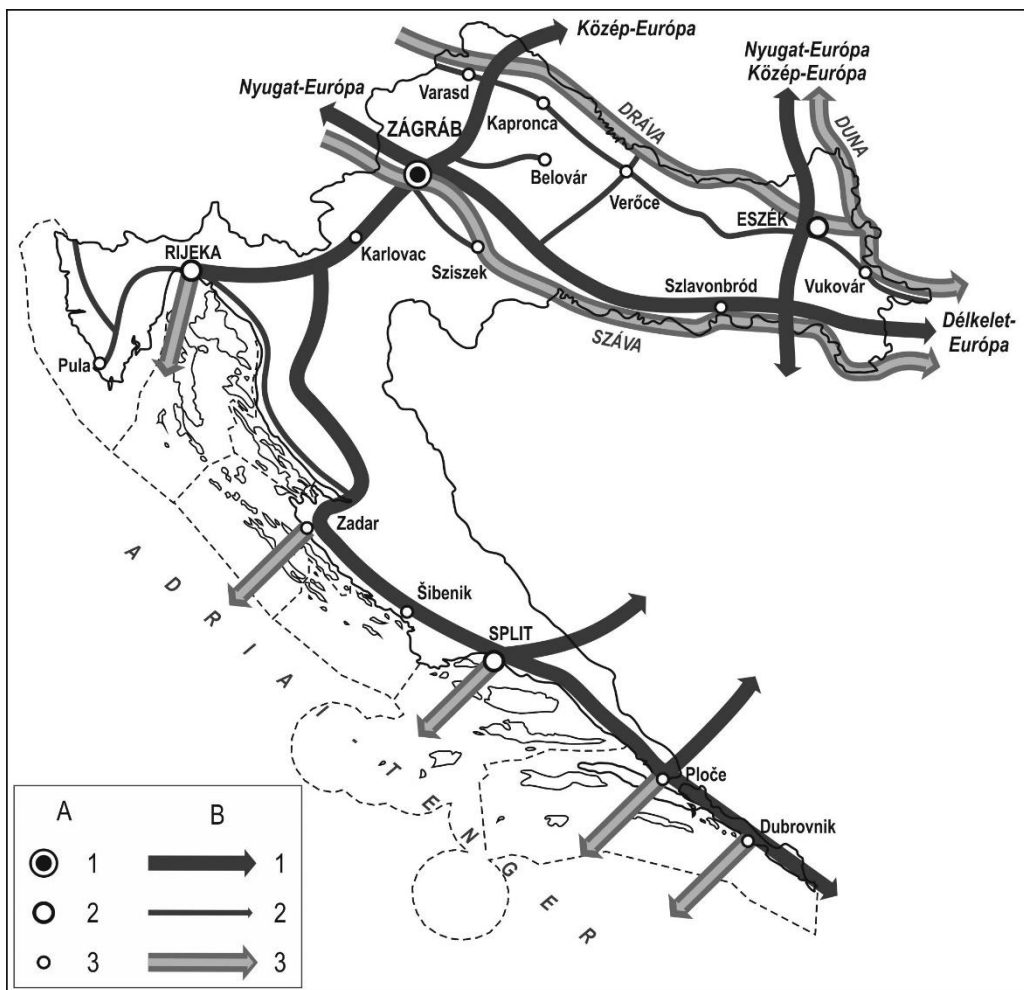
Horvátországot viszonylag kis államterülete ellenére markáns különbségekkel jellemezhető térségek alkotják. Ez elsősorban az ország sajátos földrajzi elhelyezkedésének, illetve különleges formájú államterületének köszönhető. Az ország több szempontból is különböző viszonyrendszerű régiókat integrál, amelyek részben átfedik egymást (12. ábra). Ezek a természeti, társadalmi, történeti stb. tényezők erőteljes térszerkezet-alakító hatással bírnak, bár egyik esetében sem beszélhetünk determinisztikus térformáló hatásról. Bizonyos regionális különbségeket Horvátország esetében így természetesnek vehetünk.

A történetileg kialakult területi különbségeket az átmenet időszaka kiélezte (államosodás, délszláv háború). Az ezredfordulót követő folyamatok, az euroatlanti integráció, a fokozódó működőtöke-beáramlás, majd a gazdasági válság szükségszerűen az országon belüli, több területi szinten is értelmezhető fejlődési törésvonalak mélyülése irányába hatottak. Az alfejezetben számba vett legfontosabb tényezők alapján megállapítható, hogy az elmúlt bő egy évtizedben mely megyék és városok voltak a különböző társadalmi, gazdasági stb. folyamatok nyertesei, illetve vesztesei. Áttekintésre kerültek a legfontosabb természeti, társadalmi, közigazgatási és gazdasági folyamatok és az eredményüként értelmezhető területi struktúrák.

Nagytérségi szinten megfogalmazható, hogy a horvát fejlődés részleges orientációváltáson ment keresztül, melynek során a tengerparti területek és a fővárosi régió (Közép-Horvátország) előretörése kiemelkedő volt, míg a keleti országrész, Szlavónia alapvetően a regionális folyamatok veszteseként írható le. A környező – posztjugoszláv, illetve közép-európai – országokhoz hasonlóan a főváros szerepe és fejlődése egyre meghatározóbb. Összességében Horvátország, annak ellenére, hogy történetileg és napjainkban is erősen centralizáltan működik, térszerkezeti alapjait tekintve még mindig inkább policentrikus országgént írható le, ami heterogén és különleges alakú államterületének köszönhető.

A 22. ábra Horvátország térszerkezetéről az alfejezet egyfajta szintézisaként készült, megjelennek benne a legfontosabb csomópontok (a 17. és 18. ábra alapján), valamint a nemzetközi és belföldi jelentőségű tengelyek (a 21. ábra alapján). Jól kirajzolódik az adriai országrész vonalas és Pannon-Horvátország zónás struktúrája, a hegyvidéki területek és az államalak térszerkezeti sajátosságai.

22. ábra: Horvátország térszerkezete

Jelmagyarázat: A.1. – Főváros, A.2. – Regionális központ, A.3. – Jelentősebb város;
 B.1. – Nemzetközi jelentőségű tengely, B.2. – Belső térszerkezeti vonal, B.3. – Vízi tengely.
 Forrás: Saját szerkesztés.

6.2. A magyar–horvát együttműködések sajátosságai és térszerkezeti alapjai

Az alfejezet célja megvizsgálni, milyen térszerkezeti alapjai vannak Horvátország és Magyarország, valamint a határrégió városi, települési együttműködésének. Erre egy további mélyrefúrás segítségével kerül sor a közvetlen határtérségben, ami logikusan illeszkedik a disszertáció földrajzi közelítésmódjába (2. fejezet – Világtrendek, 3. fejezet – Európa, Kelet-Közép-Európa, 5. Fejezet – Délkelet-Európa, Kelet és Nyugat-Balkán, 6. Fejezet – Horvátország). Miért a horvát–magyar határtérség került kiválasztásra? Az előzőekben részletesen elemzett Pannon-Horvátországot azért emeltem ki, mert Délkelet-Európa egyik kiemelt tranzit térsége, amely fejlett (fővárosi) és hanyatló (ipari, nagyvárosi) tereket egyaránt magában foglal, térszerkezeti viszonyait tekintve pedig sokkal összetettebb,

változatosabb, mint a maritim országrész. A határtérség kiválasztását emellett indokolta a helyismereti tudásom és a készítés a hazai (helyi) relevanciák megfogalmazására.

A magyar–horvát történeti kapcsolatrendszer – a nyolc évszázadnyi perszónalunió, a Kelet- és Közép-Európában igen ritka, ezeréves békés szomszédság – továbbélése részben tapasztalható. A két nép együttélése azonban csak vallási és kulturális értelemben fogalmazható meg, a legtöbb szempontból inkább egymás mellett éltek. Az elmúlt 25 évben Magyarország és Horvátország esetében is jelentős változások mentek végbe a határok felfogása és a szomszédsági viszony szempontjából. Horvátország függetlenné válásával egy új korszak kezdődött el, amit egyfajta befelé fordulás jellemzett, ez volt az államépítés időszaka. Az ezredfordulón történt orientációváltással Horvátország elindult az euroatlanti integráció útján, ami erős hatással volt a határképzetekre és együttműködési gyakorlatra, a magyar–horvát kapcsolatok fokozatosan mélyültek el. Horvátország EU-csatlakozásával lezárult egy időszak, hiszen már két EU-tagállam együttműködéséről beszélhetünk. Ez azonban nem jelent kizárólag pozitív gyakorlatokat. A vállalati belső problémából kilépő MOL–INA-ügy az államközi kapcsolatokat is megterhelte, ezt a 2015-ös migrációs válság tovább élezte.

Magyarország területéhez képest jelenleg az egyik legváltozatosabb határokkal és szomszédokkal rendelkező európai ország. Hét szomszédja közül előfordul régi EU-tag (Ausztria), új EU-tag belső uniós határral (Szlovénia, Szlovákia), új EU-tag schengeni határral (Horvátország, Románia), EU-előcsatlakozó (Szerbia) és tartósan EU-n kívüli ország (Ukrajna). Magyarországnak nagy perspektívából tekintve nyugati és posztoszocialista szomszédjai egyaránt vannak. Történeti örökség, hogy mindegyik szomszédos országban él valamekkora magyar kisebbség. Ha figyelembe vesszük, hogy a fentiek közül öt ország az elmúlt huszonöt évben vált önálló állammá, így posztsovjet, posztjugoszláv és posztcehszlovák államokról is beszélhetünk, e relációk különös külpolitikai aktivitást és érzékenységet igényelnek. Ez a fajta változatosság sajátos tartalommal tölti meg a különböző (diplomáciai, politikai, gazdasági, kulturális, mindennapi stb.) szinteken értelmezett viszonyrendszereket, a különböző kihívások eltérő válaszokat és viszonyulásokat eredményeznek, bár az euroatlanti integráció ezt viszonylag szűk mederben tartja. Optimális esetben két szomszédos európai ország kölcsönös érdeke a sokrétű és jó kapcsolatok kialakítása. Ez különösen igaz akkor, ha valamilyen nem negatívan értelmezhető történeti örökség összekapcsolja őket. Államjogi szempontból a leghosszabb

időre visszatekintő kapcsolatrendszer magyar–horvát viszonylatban létezik. Az államközösség 1102 és 1918 között állt fenn és bár több nehézségen és átalakuláson ment keresztül, egy rövid időszakot leszámítva (1848–49) alapvetően békés jellegű volt. A két nép együttélése vallási és kulturális értelemben fogalmazható meg, más szempontból inkább egymás mellett éltek.

Az alfejezet a határkutatások vizsgálati sajátosságainak megfelelően több tudományterület (politikai földrajz, politikatudomány, nemzetközi kapcsolatok) eszköztárára, módszertani és szakmai szókészletére épít (sajtóelemzés, statisztikai adatelemzés, irodalomfeldolgozás, dokumentumelemzés). A határtértséget funkcionális egységnek tekintem, amely a határ hatásának politikai, társadalmi, gazdasági stb. eredménye. Tulajdonképpen ebből ered a lehatárolás problémája, ugyanis a határtértséget nem tudjuk „vonalasan” megfogalmazni éppen a vizsgálati és hatótényezők sokasága, komplexitása miatt, ellentétben például az államhatárral. A határmentiség, a határt átlépő kapcsolatok értékelése és vizsgálata ebből következően normatív jellegű. Használói térfelfogásán, térkonstrukcióin alapul (Paasi, 2012; Fábíán, 2013). Az elmúlt negyedszázadban Magyarország és Horvátország esetében is jelentős változások mentek végbe a határok felfogása szempontjából. Az európai uniós csatlakozás és integráció különösen erős hatással volt a határképzetekre és együttműködési gyakorlatra, elsősorban az EU strukturális politikájába szervesen beépült határokon átnyúló együttműködés miatt. Európában és az EU külső határain ekkorra már széles körben elterjedtek a különböző határokon átnyúló együttműködési formák (például az eurorégiók), amelyeket az unió azért támogatott, mert az uniós közösségépítés, az európai identitás jó eszközének tartotta. A határokról alkotott elképzelések lassan átalakulóban voltak, a határokon átnyúló együttműködés mint jelenség pedig az európai politikai közösség, az EU-integráció és a közös értékek egyik szimbólumává váltak (Scott, 2013). A határok nyílása eredményeként a funkcionális egységek, például a határtértségi munkaerőpiacok, a határ menti várostérsegek kooperációja is erősödött. A határokon átnyúló együttműködés mindkét ország, Magyarország és Horvátország tekintetében is sajátos geopolitikai, kisebbségpolitikai tartalommal egészült ki (Hajdú–Nagy, 2006).

6.2.1. A magyar–horvát államközi kapcsolatok korszakai és jelenlegi sajátosságai

A magyar–horvát kapcsolatrendszer, illetve az államhatár minősége több történeti időszakra bontható államjogi kereteit tekintve (Sokcsevits, 2011). Gulyás László és Bali Lóránt (2013) hat szakaszt különböztet meg, Tvrtko Čelan (2014) hetet, míg Lőrinczné Bencze Edit (2015) négyet. Ezek az alábbiak szerint összegezhetők, tagolhatók.

- Kezdeti szakasz 1102-ig (X–XI. században önálló országok);
- 1102–1918 (perszonálunió), ezen belül
 - 1102–1526 (egységes állam: Magyar Királyság);
 - 1527–1868 (Habsburg Monarchia);
 - 1868–1918 (Ausztria–Magyarország, horvát–magyar kiegyezés időszaka);
- 1918–1991 (délszláv állam időszaka), ezen belül
 - 1918–1941 (első Jugoszlávia);
 - 1941–1945 (Független Horvát Állam);
 - 1945–1991 (második Jugoszlávia);
- Jelenlegi szakasz 1991-től (önálló Horvátország).

Témánk a legújabb időszak kapcsolatrendszerére fókuszál, amely orientációs értelemben szintén szakaszolható. Az első időszak (1991–1999) a független Horvátország első évtizede. Horvátország függetlenné válásával egy új korszak kezdődött el, amit egyfajta befelé fordulás jellemezett. Ez volt az államépítés, az államnemzet, más felfogásban a háború időszaka, amelyre speciális határtérségi mozgások voltak jellemzőek. A második szakasz (2000–2013) az ezredfordulón – a Franjo Tuđman elnök halálát követő – orientációváltással vette kezdetét. Ez volt az euroatlanti integráció kezdete Horvátországban, illetve legintenzívebb korszaka Magyarországon. Mindkét ország a nyugati kapcsolatrendszerére koncentrált. A kétoldalú kapcsolatok fokozatosan mélyültek el. A harmadik szakasz (2013–) a horvát EU-tagsággal vette kezdetét, ettől kezdve két uniós tagállam együttműködéséről beszélhetünk. Ez azonban nem feltétlenül jelentett pozitív irányt. A 2008-as világgazdasági válság az államközi kapcsolatokat is megterhelte (különösen a MOL–INA-ügy), amit a 2015-ös migrációs válság kiélezett.

A kétoldalú kapcsolatok már a JSZSZK idejében kézzel foghatók voltak. Jeszenszky Géza külügyminiszter 1990. júniusi jugoszláviai útja során Zágrábban is járt, ahol megnyitotta a magyar főkonzulátust, és a horvát politikai elittel is tárgyalt. Jugoszlávia fel-

bomlása, a magyar fegyverszállítási botrány, az élesedő konfliktus és az arra történő magyar reagálás (a határ megerősítése) feszült helyzetet eredményezett, ennek ellenére már 1991. április 19-én sor került Franjo Tuđman hivatalos magyarországi látogatására. A horvát elnök garantálta a magyar kisebbség jogait és a magyar közjogi méltóságok is egyetértettek a délszláv népek önrendelkezésével (Jeszenszky, 2002; Juhász, 2011; Lőrinczné Bencze 2015). A függetlenség kikiáltása (1991. június 25.) és a polgárháború kirobbanása új helyzetet teremtett európai viszonylatban is (EK deklaráció 1991. augusztus 27.). Magyarország a nemzetközi beavatkozást sürgette, mert az önálló horvát államiság támogatása mellett tekintettel kellett lennie a vajdasági magyarok sorsára is. Ezért Magyarország az EK-val egy időben ismerte el a független Horvátországot 1992. január 15-én (Bali, 2009). Az ezt követő napokban a főkonzulátusok nagykövetségi státuszt kaptak és 1992. december 16-án aláírták a Szerződést a Magyar Köztársaság és a Horvát Köztársaság között a baráti kapcsolatokról és együttműködésről (Alapszerződés, 1992). A kapcsolatok folyamatosan fejlődtek, a magyar–horvát alapszerződést több fontos dokumentum követte: Egyezmény a Magyar Köztársaság és a Horvát Köztársaság között a Magyar Köztársaságban élő horvát kisebbség és a Horvát Köztársaságban élő magyar kisebbség jogainak védelméről (1995); Jegyzőkönyv a Horvát Köztársaságnak a Magyar Köztársaság és a JSZSZK közötti kétoldalú nemzetközi szerződésekben való jogutódlásáról (1996), Vízummentességi megállapodás (2000), Szabadkereskedelmi megállapodás (2001). A nagykövetségek nyitását (1992) követően a diplomáciai kapcsolatok fokozatosan kiteljesedtek, tiszteletbeli konzulátus nyílt Rijekában (1997), Splitben (2001), Dubrovnikban (2014), Eszéken főkonzulátus nyílt (2002–2006, újrainvitás: 2013). Horvát főkonzulátust nyitottak Pécsen (1995) és tiszteletbeli konzulátust Nagykanizsán (1999). Rendszeressé váltak az állami vezetői találkozók. A kapcsolatok intenzitása újabb lökést kapott a horvát EU-csatlakozási tárgyalások megindulásával. A kapcsolatokban új minőséget jelentettek a – posztoszocialista országokban is új gyakorlatnak számító – közös kormányulések (Budapest, 2006. január 26.; Zágráb, 2007. május 17.; Barcs, 2009. szeptember 17.), amelyeken számos kétoldalú nyilatkozatot írtak alá. A feladatok koordinálására kormányközi együttműködési vegyes bizottságok működnek, folyamatosak a konzultációk a szaktárcák között és 2009 végén került sor a Határokon Átnyúló Regionális Koordinációs Fórum létrehozására is.

A horvát–magyar kapcsolatok fejlesztése és kiemelt fontossága a rendszerváltást követő magyar kormányok változatlan célja volt, ehhez a mindenkori ellenzék is támogatólag állt hozzá (Lőrinczné Bencze, 2015). Magyarország a horvát euroatlanti integráció fő támogatói közé tartozott. Németország (amely elsőként ismerte el Horvátországot) és Ausztria (amely lényegében kikényszerítette a horvát EU-csatlakozási tárgyalások elindítását) mellett Magyarország szerepe emelhető ki (amely elsőként ratifikálta Horvátország NATO-csatlakozását és amelynek EU-elnöksége idején került sor az EU-csatlakozási tárgyalások lezárására). Az államhatárokkal kapcsolatban említésre méltó, hogy Horvátországnak – Magyarország kivételével – minden szomszédos állammal vannak vitás kérdései: Bosznia-Hercegovinával a Neumi korridor, Montenegróval a Prevlaka-félsziget, Szerbiával a dunai határ (Sarengrad), Szlovéniával a tengeri kijárat (Piráni-öböl) kapcsán. A máig rendezetlen szlovén–horvát határvita sokáig hátráltatta Horvátország európai uniós csatlakozását.

A nemzetközi kapcsolatrendszer, illetve a ratifikált nemzetközi szerződések egyfajta keretet adnak a bilaterális együttműködésnek. Az államközi megállapodásokat és politikai találkozókat elemezve a jelenkori magyar–horvát kapcsolatrendszer legfontosabb elemei a következők: politikai, diplomáciai kapcsolatok; gazdaság; infrastruktúra és energiapolitika; kisebbségek; kultúra és tudomány; környezet és turizmus; közvetlen határmenti együttműködés.

6.2.2. A határtérség és a határon átnyúló kapcsolatrendszer

A vizsgált határrégióról összességében elmondható, hogy természet-földrajzilag – mint a Mura–Dráva-medence központi része – szerves egységet képez, emiatt történetileg számos alkalommal egyfajta koherens teret is jelentett (Nagy, 2013). Az állami, politikai, közigazgatási keretek ezt a viszonyt korszakkötött módon értelmezték és alakították, különösen, ha a határok „mozgását” vagy funkciót, illetve a népességtörténeti folyamatokat tekintjük. Az elmúlt másfél évszázadban a határok minősége többször és jelentősen átalakult, leginkább a háborúk és az azt követő „rendezések” idején. Ebből adódóan a régióban a határmentiség egyfajta közös sajátosságként definiálható, annak minden pozitív és negatív következményével együtt.

Horvátország függetlenné válásával alapvetően új korszak kezdődött a két ország kapcsolatrendszerében. Az önálló horvát államiság részben nyílt, részben rejtett magyar

támogatása új lehetőségeket teremtett a bilaterális kapcsolatok számára. Általánosságban véve a korszakot azonban egyfajta befelé fordulás jellemezte, ami a horvát államépítés és a honvédő háború időszakaként is megragadható. A magyar rendszerváltás politikai, gazdasági, társadalmi átalakulási folyamatai is marginalizálták a korábban kiépült gazdasági kapcsolatokat. A magyar–horvát államközi viszonyt az 1992 végén aláírt alapszerződés rendezte, rendszeressé váltak a tárcaközi egyeztetések, külügyminiszteri, államtitkári találkozók. Magyar nagyvállalatok jelentek meg a horvát piacon. A határforgalom azonban visszaesett, szerkezete megváltozott. A horvát–magyar határszakasz különböző részeinek helyzete eltérően alakult (a Drávához viszonyítva a határszakaszt alapvetően három részre szokás osztani). Speciális határtérségi mozgások jellemezték ekkor a régiót a polgárháborúhoz kapcsolódóan. A szerbek a Baranya-háromszögben a szárazföldi határt teljes hosszában lezárták, pontszerűen elaknásították, az udvari határátkelő 1998-ig nem került megnyitásra. Drávaszabolcs szinte folyamatosan működött, Barcs és különösen Letenye szerepe pedig felértékelődött. 1991–1992-ben Baranya menekültbefogadó területté vált, nagy terhet róva a határ közeli városokra és különösen Pécsre. A határforgalomban a magyarok aránya jelentősen csökkent, a magyarok jellemzően a letenyei átkelőt vették igénybe. A horvát ki- és belépők aránya megnőtt a hiánygazdaság miatt. A határ közelében fekvő magyar városok kiskereskedelmi forgalma számottevően növekedett, egyes becslések szerint a horvát bevásárló-turizmus a teljes forgalomnak mintegy 30%-át tette ki, egyes termékek esetén pedig a 70%-át. Ennek következtében számos vállalkozás alakult a határtérség magyar oldalán, a külkereskedelemmel foglalkozókat főképp a menekültek hozták létre. A határgazdaság optimális (sokszor illegális) kihasználása sokaknak életformájává vált (Hajdú, 1996, 1998, 2004b).

A polgárháború minden tekintetben jelentős károkat okozott Horvátországban, a helyzet normalizálódása csak 1998-ban kezdődött meg. A horvát–magyar határon átnyúló kapcsolatok ezt követően kezdtek diverzifikáltabban bővülni. Megélénkültek a regionális együttműködések (eurorégiók alapítása), újjáéledtek, bővültek a testvérvárosi kapcsolatok. Az államközi kapcsolatok fejlődése jelentette a legnagyobb mozgatóerőt, a miniszterelnökök stratégiai partnerséget deklaráltak, szabadkereskedelmi megállapodás kötött, aláírták a kormányközi vegyes bizottság megalakításáról szóló dokumentumot. Horvátország az ezredfordulón elkötelezte magát az euroatlanti együttműködés mellett, ami jelentős orientációváltást hozott. Az Európai Unió fontos szereplővé lépett elő a térség

kapcsolatrendszerében, nem kizárólag a megnyílt támogatási lehetőségeknek köszönhetően. A határon átnyúló potenciális kapcsolatok feltárása megtörtént, több területen is megindult a kapcsolatok bővülése. Az európai integrációs korszak kezdete azonban nem hozta meg a mélyebb struktúrákban a határ menti kapcsolatok tartós elmélyülését és számottevő intenzifikálódását (Bali, 2012a, 2012b; Lőrinczné Bencze, 2014, 2015). Annak, hogy nem kezdett el kialakulni egy integrált határrégió, több oka is lehet. Egyrészt az országok nyugatnak fordultak, mindkét állam az európai magtértséghez való kapcsolódásra fordított több energiát, ami egyúttal a fővárosi centrumtérségek primátusával is együtt járt. Másrészt a közvetlen határ menti területek mindkét országban a szegényebbek közé tartoznak, térszerkezeti adottságaik, gazdasági potenciáljuk nem serkentette a kooperáció kiteljesedését, a határrégió etnikai mintázata sem igazán. Harmadrészt az ilyen kapcsolatok kialakulásához számos tényező szükséges, mint azt a fejlettebb osztrák–magyar–szlovák határrégióban megtapasztalhattuk (Hardi, 2008; Lőrinczné Bencze, 2011, 2013; Nagy–Romelić, 2013).

Magyarország 2004. évi európai uniós csatlakozása újabb lépcsőként szolgált az államközi kapcsolatok fejlődésében. Horvátország is megkezdte a csatlakozási folyamatot, amiben a magyar kormány a kezdetektől segítségére volt. 2006-ban minőségi lépcsőt jelentett az együttműködésben az első közös kormányülés. A legmagasabb szintű fórum több általános (euroatlanti partnerség, kétoldalú kapcsolatok fejlesztése, nemzetiségek kiemelt kezelése, határ menti együttműködések) és néhány konkrét (infrastrukturális) együttműködési utat jelölt ki. 2006. május 24-én Zágrábban megalakult a Magyar–Horvát Kereskedelmi és Iparkamara. A következő években több jelentős momentum is kiemelhető az együttműködésből, amelyek elsősorban kulturális jellegűek voltak. Ilyen a közös, bár sikertelen magyar–horvát labdarúgó-EB-pályázat, vagy a magyar tanszék felállítása az eszéki Josip Juraj Strossmayer Egyetemen, továbbá a pécsi Európa Kulturális Fővárosa projekt horvátországi partnersége (Déli Kulturális Övezet). Kulturális területen létrejöttek kézzel fogható eredmények is a sok még csak potenciális, lehetőség szintjén mozgó vízióból. A partnerség szempontjából jelzés értékű volt, hogy a 2011. évi magyar EU-elnökség utolsó napján sikerült lezárni a horvát csatlakozási tárgyalásokat. Horvátország EU-taggá válásával, 2013 nyarán ismét fókuszba került a horvát–magyar viszonyrendszer, Magyarországon elsősorban a gazdasági és társadalmi következmények, vélekedések

foglalkoztatták a közvéleményt. A közvetlen határtérség konkrét eredménynek is örülhetett, EU-finanszírozással a csatlakozás idejére sikerült aknamentesíteni a Baranya-háromszögi közös határszakaszt. Összegzésként megállapítható, hogy két évtized alatt kialakult a határokon átnyúló együttműködések komplex politikai, infrastrukturális és intézményi feltételrendszere (Hajdú et al. 2013).

Sajnos eközben mindkét országot elérte a világgazdasági válság. Az új piacgazdasági káosz nem csak az egyéni, a vállalati, hanem az államközi kapcsolatokat is megterhelte. A MOL–INA-ügy, amely az elmúlt években egyre inkább kilépett a vállalati belső probléma kategóriájából csak egyik tünete annak a jelenségnek, amit az európai területi kooperáció ellen ható érdekek eredményeznek. Nem azonosítható egyértelműen, hogy nacionalizmus, protekcionizmus, esetleg nagyhatalmi geopolitika, vagy kényszerű kisálami útkeresés áll-e a háttérben. Nehéz megítélni, hogy mik lesznek a kihívásokra adott válaszok következményei. A 2015. évben különösen intenzív erővel jelentkeztek a migrációs hullám hatásai. A migrációs válság következményei a belpolitikai és a kétoldalú kapcsolatokban is jelentős változásokat hoztak, korábban nem tapasztalt folyamatok játszódhatnak le, illetve indultak el. Ennek illusztrálására néhány sajtóközlemény:

- „Szomszédok vagyunk, mindketten európai uniós tagállamok, de mivel a politikai kapcsolataink mélypontra vannak, mindez kihat az egész kapcsolatrendszerre” (Szijjártó Péter és Tomislav Karamarko sajtótájékoztatója, 2015. július 9.).
- „Ausztria felé újraindult a forgalom; Horvátország felé nem járnak a vonatok” (MÁV Zrt. Kommunikációs Igazgatóság, 2015. szeptember 29.).
- „A magyar–horvát kapcsolatok soha nem voltak olyan rosszak, mint most, ezért most a két kormánynak azt a nagy feladatot kell végrehajtani, hogy erről a mélypontról kimozdítsák a kétoldalú kapcsolatokat.” (Miro Kovač és Szijjártó Péter sajtótájékoztatója, 2016. február 2.).
- „Újraindult a vonatközlekedés Magyarország és Horvátország között... A magyarbólyi határállomáson keresztül továbbra sem közlekednek a személyvonatok.” (MÁV Zrt. Kommunikációs Igazgatóság, 2016. március 7.)

6.2.3. Az együttműködés térszerkezeti és infrastrukturális alapjai

Kétségtelen, hogy a határon átnyúló együttműködések szempontjából kiemelkedő fontosságú a kontaktzóna fejlettsége és annak térbeli konfigurációja. A horvát–magyar határszakasz közvetlen térsége általánosságban véve, európai és nemzeti nézőpontból is fejletlen (a XX. század folyamán biztonságpolitikai megfontolásból szándékosan nem történe-tek fejlesztések). A demográfiai folyamatok még a nemzeti átlagokhoz képest is kedvezőtlenebbek (egyedül Muraköz adatai térnek el ettől pozitív irányban), jelentős a népességvesztés, tartós trenddé vált a természetes fogyás, az elvándorlás, a lakosság előregedése a határ mindkét oldalán. A munkaerő-piaci állapot is kedvezőtlen, magas az inaktívok, a munkanélküliek aránya. Bár a bérek magasabbak Horvátországban, ez számottevő tartós munkanélküliséggel jár együtt, ami a munkaerőpiac rugalmatlanságára utal. A kulcs a képzett munkaerő lenne, de e tekintetben is elmaradottnak számít a határtérség, akár a közép-, akár a felsőfokú végzettségűek arányát tekintjük (Rácz, 2013; Suvák, 2014). A térszerkezeti jellemzők közül a legfontosabb, hogy az országok periferikus – funkcionálisan városhiányos, jellemzően aprófalvas, ritka hálózatú – térségei találkoznak, ez a határszakasz nagy részén elválasztó jellegű folyami határral párosul.

A térség periferikus helyzete történelmi adottság, amely gyenge gazdasági teljesítménnyel párosul. Amennyiben a bruttó hazai terméket nézzük, a határrégióban az egy főre jutó GDP értékei egyharmadnyi elmaradást mutatnak az országos átlagokhoz képest. A magasabb hozzáadott értékű – üzleti vagy pénzügyi – szolgáltatások jelenléte ennél is jelentősebb. A közvetlen határ melletti együttműködés ezért csak két térségben jelentkezik: Barcs–Verőce, illetve a szlovén–horvát–magyar hármashatár esetén (Bali, 2010). A fentiek következtében a határátlépő tengelyek viszonylag távolabb fekvő csomópontjainak – nagyvárosainak – együttműködése válik dominánssá, például itt kerül előtérbe a nagyvárosi pályázati erőképeség. Az együttműködést befolyásolja, hogy két, európai viszonylatban kis országról van szó, amelyek centralizált államberendezkedésűek, erőteljes fővárosi dominanciával. Az államközi kapcsolatok – mint azt az előbbieken tapasztalhattuk – ezért is alapvető fontosságúak a határon átnyúló kapcsolatokra nézve. A határon átlépő kapcsolatok szempontjából fontos kérdés, hogyan alakul a határok átjárhatósága. A közlekedési feltételek, a határok jellege, a határátkelők „műszaki” adatai, a határ minősége (állami viszonyulás, határforgalom, tranzit szerepe) együttesen határozzák meg

az átjárhatóságot. A horvát–magyar határszakasz EU-belső, de schengeni határ. A kétoldalú nyilatkozatok a határon átnyúló közlekedési magisztrálék bővítését deklarálják. A szárazföldi határszakaszon a határátkelőkkel való ellátottság viszonylag ritka. A Dráván az átmenet ennél korlátozottabb. A 22. táblázat jól szemlélteti, hogy Magyarország határszakaszai közül jelenleg és a tervezett fejlesztéseket követően is a horvát szakasz lesz a legritkább sűrűségű.

22. táblázat: Közúti határátkelők

Határszakasz	Határszakaszok hossza, km	Jelenlegi kapcsolatok száma, db	Jelenlegi sűrűség, km	Lehetséges új kapcsolatok száma, db	Lehetséges sűrűség, km
magyar–szlovén	100	9	11	20	3
magyar–osztrák	349	31	11	34	5
magyar–szlovák	645	34	19	56	7
magyar–ukrán	135	5	27	16	6
magyar–szerb	164	6	27	23	6
magyar–román	448	10	45	56	7
magyar–horvát	352	7	50	37	8

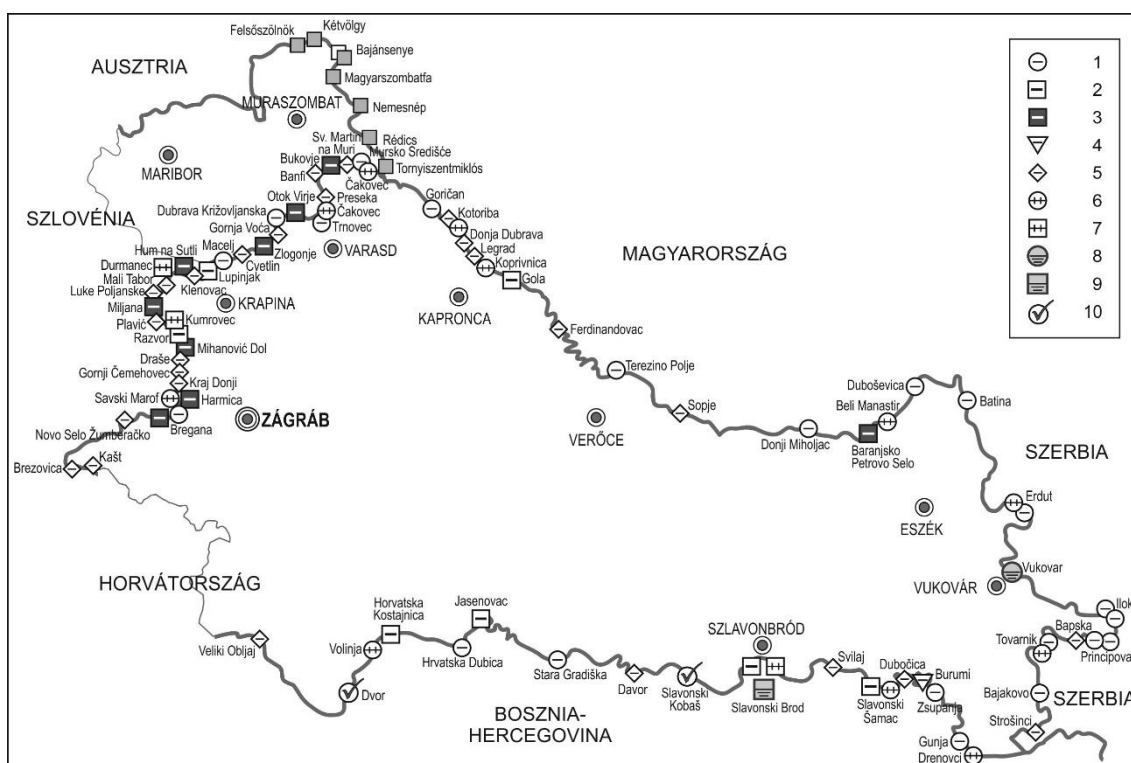
Forrás: Egyházy, 2013.

A fő közlekedési magisztrálék közül eddig a fővárosok autópálya-összeköttetése valósult meg. A magyar középtávú fejlesztési célok az 2013. április 25-i kénesi kormányülés hangzottak el (1270/2013. kormányhatározat, 21/2014. miniszterelnöki határozat): M6 autópálya országhatárig történő megépítése (Bóly–Ivándárda közötti szakasz, új Dráva-híd) 2018. december 31-ig; M60 autópálya országhatárig történő megépítés elkezdése (Pécs–országhatár közötti szakasz) 2020-ig; 67. számú főút országhatárig történő megépítés elkezdése (Szigetvár–országhatár közötti szakasz, új Dráva-híd) 2020-ig; Kompközlekedés kialakítása Vejti és Podravska Moslavina között. Hasonló határátkelő-sűrűséget látunk Horvátország szerb és boszniai határszakaszát tekintve, ahol a Duna, illetve a Száva szintén jelentős elválasztó szerepet játszik. Ha összehasonlítjuk ezeket a szlovén–horvát határszakasszal, ott lényegesen nagyobb sűrűséggel és áteresztő képességgel találkozunk, ami a korábbi jugoszláv kereteken belül kialakult gazdasági, családi stb. kapcsolatok tartósságát mutatja, továbbá az erős tranzitpotenciált is jelzi.

A magyarok határátlépései jellegzetes „mozgásokat” tesznek azonosíthatóvá. A leglátványosabb és számosságát tekintve a legjelentősebb a hosszabb idejű turisztikai moz-

gások következtében jelentkező, nyári dominanciájú tengerparti kapcsolat. Rijeka állandó, de nem számottevő kapcsolatot jelent, mert a magyar áruforgalomban jelenleg nem tölt be fontos szerepet (az elmúlt két évtizedben Hamburg és Koper vált a két fő tengeri kikötővé a magyar tengerre jutás szempontjából). Az áruforgalom aránya más magyar határszakaszokhoz képest alacsony, a teherforgalom nagy része tranzit, amely egy-egy határátkelőn (közúton Letenyén, vasúton Gyékényesen) zajlik. Az egyéb személyforgalom ennél diverzifikáltabban alakul.

23. ábra: Pannon-Horvátország határátkelői, 2014

Jelmagyarázat: 1 – 1. kategóriájú állandó nemzetközi közúti határátkelő; 2 – 2. kategóriájú állandó nemzetközi közúti határátkelő; 3 – 2. kategóriájú állandó államközi közúti határátkelő; 4 – Idényjellegű közúti határátkelő; 5 – Állandó közúti kishatárátkelő; 6 – 1. kategóriájú állandó nemzetközi vasúti határátkelő; 7 – 2. kategóriájú állandó nemzetközi vasúti határátkelő; 8. – 1. kategóriájú állandó folyami határátkelő; 9 – 2. kategóriájú állandó folyami határátkelő; 10 – Időszakos közúti ellenőrző pont.

Forrás: Carinska uprava Republike Hrvatske, 2014.

6.2.4. A kapcsolatrendszer „kemény” elemei: gazdaság, határ menti együttműködés, turizmus és környezet

Az előbbieken vázolt közlekedési tényezők (TEN-hálózatok, autópályák, közúti és vasúti összeköttetések, hidak és határátkelők) mellett kiemelt fontosságú terület az energiapolitikával összefüggő infrastruktúra fejlesztése: a villamos távvezetékek összekötése

(2010-ben), a kétirányú szénhidrogén-szállító vezetékek (gáz-interkonnektor) kiépítése 2011-ben, az LNG (cseppfolyós gáz) terminál tervezett építése a horvát tengerparton. Összességében az energiaellátás biztonságának növelése érdekében történő együttműködés és a megújuló energiaforrások hatékonyabb kihasználása.

A horvátországi államosodási folyamat nemcsak a polgárháborús érintettség mértéke miatt volt bonyolultabb és összetettebb, mint Szlovéniában. A belpolitikai fordulatot követően csak az ezredfordulót követően indult el Horvátország az euroatlanti integrációs úton. A külföldi tőkebefektetések ezért Szlovéniához és a visegrádi országokhoz képest jelentős lemaradást mutattak. A Horvát Nemzeti Bank adatai alapján közel egy évtizede Magyarország a negyedik legnagyobb befektető Horvátországban, mindössze Németország, Ausztria és Hollandia előzi meg. 1993 és 2015 között magyar tőkebefektetések összértéke 2,2 milliárd euró volt, ez nagyságrendekkel nagyobb, mint a horvátok magyarországi FDI-állománya (34,3 millió euró). A magyar beruházások elsősorban a pénzügyi, élelmiszeripari, kereskedelmi és energetikai ágazatban, illetve az ingatlanszektorban realizálódnak.

Horvátország külkereskedelmének kilenczede európai országokkal zajlik. Magyarország a kétoldalú forgalom alapján a hatodik legfontosabb partnere Horvátországnak. Az áruforgalom növekedése elsősorban az energetikai szektornak (energiahordozók – MOL–INA, villamos-energia – MVM–HEP) köszönhető. Számottevő a Magyarországra érkező horvát export a feldolgozott termékek és a nem étkezési célú nyersanyagok tekintetében. A horvát külkereskedelem tartós problémája a jelentős deficit, az import értéke kétszerese az exportnak. A kivitel gyengesége az elmaradt, megkésett befektetéseknek, a viszonylagos tőkehiánynak és a kuna árfolyamának a következménye.

A turizmus Horvátország nagy hagyományokkal bíró, kiemelt jelentőségű nemzetgazdasági ágazata. Az elmúlt évek turisztikai szatellit számlái szerint az ágazat adja a GDP mintegy negyedét, illetve tartja el a foglalkoztatottak 27–29%-át. Bár az adottságok sokszínűek (nemzeti parkok, világörökségi helyszínek, gyógyvizek) a belföldi és külföldi turizmus meghatározó része (a vendégéjszakák 95%-a) tartósan az adriai térségre koncentrálódik. A közép-horvátországi turisztikai régió vendégforgalma a fővároshoz kötődik. Az idegenforgalmi kapcsolatokban a magyar turistaforgalom a domináns. Magyarország a kilencedik-tizedik helyen áll a Horvátországba utazók számát, illetve vendégéjszakáit tekintve. A magyar turistaforgalom mértéke a válságot követő visszaesés után

2011 óta ismét növekvő, 2015-ben a vendégéjszakákat tekintve rekord évet zárt. Magyar szempontból a turizmus érdekes kérdése a Balaton és az Adria versenye. A horvátországi magyar vendégéjszakák csökkenése részben a válságnak, részben a Széchenyi kártya hatása.

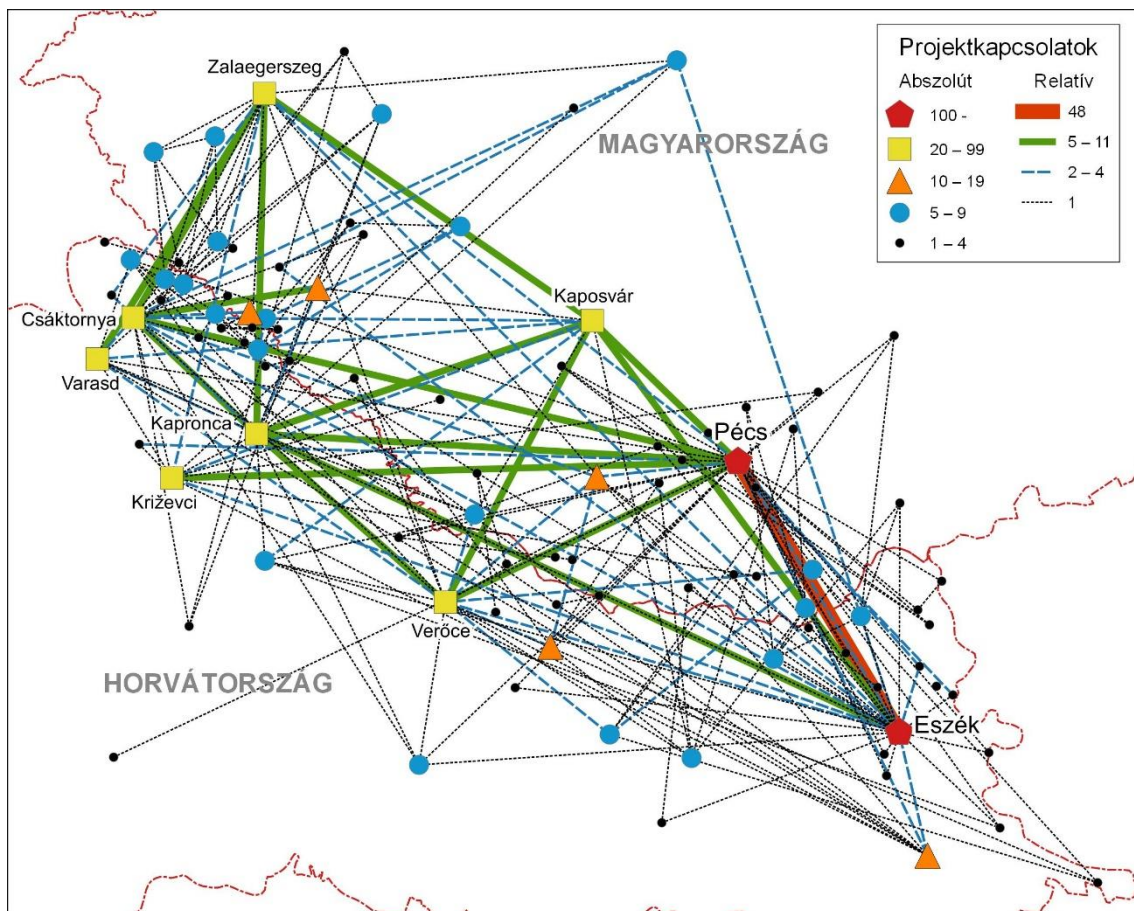
A gazdasági kapcsolatok kiemelt elemei az európai együttműködési programok. A 2007–2013 közötti programozási periódusban a korábbi támogatási programok feladatait az IPA vette át. A szlovén–horvát, illetve magyar–horvát határ menti programok közös végrehajtással, ERFA- és IPA-források együttes felosztásával valósultak meg. Horvátországban a lehívott támogatási összeg, a projektek és az együttműködő partnerek száma tekintetében is az uniós tagokkal történő együttműködés a meghatározó. A többi szomszédos országgal a fennálló bilaterális programok erősödését számos tényező korlátozza, az uniós integrációs és intézményi feltételek alacsony bázisa, a társadalmi-gazdasági potenciál kedvezőtlen viszonyai, és a bizalmatlanság is. A multilaterális programok közül az Adria IPA program emelkedik ki. Az uniós országokkal megvalósuló projektek átlagosan kétszer nagyobb értékűek, mint más viszonylatban. A gazdasági szempontból erősebb térségek kiemelkedően versenyképes pályázati kapacitással rendelkeznek. A magyar határ menti megyék, különösen Eszék-Baranya pályázati aktivitása igen jelentős és sikeres is, az eddig elnyert összes projekt 43%-a realizálódik horvát–magyar viszonylatban. Ez azt mutatja, hogy nemcsak potenciál, hanem fogadókészség is van (Rácz, 2013).

A települési együttműködések intenzitását mutatja a 24. ábra, amely a projekt partnerek székhelye⁵⁰ alapján került összeállításra. A Magyarország-Horvátország IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 egyes projektjei keretében megvalósult partnerkapcsolatok relatív (települések közötti) és abszolút (az adott település kapcsolatainak összesített) értéke jól mutatja a régió előbbieken vázolt térszerkezeti sajátosságait, a közvetlen határtérség viszonylagos gyengeségét, a távolabb fekvő nagyobb városok dominanciáját. A kedvezményezettek között önkormányzatokat, egyesületeket, civil szervezeteket éppúgy találunk, mint oktatási intézményeket. Területi szórását tekintve a határ közeli kisebb településekről inkább a civil aktivitás volt jellemző, míg onnan távolodva a nagyobb szervezetek, intézmények dominanciája mutatható ki. A 170

⁵⁰ A székhely nem feltétlenül egyezik meg több esetben a megvalósulás vagy a menedzsment konkrét helyével, különösen állami dekoncentrált szervek esetén, ilyenek például a fejlesztési ügynökségek, vízművállalatok, de ide sorolhatók a több régióban is telephellyel bíró egyetemek is. Az ilyen típusú, IPA-térségen kívüli települések – például Budapest, Veszprém, Zágráb – nem szerepelnek a vizsgálatban.

projekt mintegy 55%-ának kedvezményezettjei a keleti megyék voltak. Az egy főre jutó átlagos támogatási összeg alapján feltűnően alacsony volt Somogy és Zala megye egy főre jutó támogatásának mértéke, amelynek oka a viszonylag rövid határszakasz és a kisebb volumenű projektek dominanciája a nagy infrastrukturális beruházások nem ebben a térségben valósultak meg (Rácz, 2017).

24. ábra: Települési partnerkapcsolatok az IPA 2007–2013 programban

Jelmagyarázat: Az egyes projektek keretében megvalósult partnerkapcsolatok relatív (települések közötti) és abszolút (az adott település kapcsolatainak összesített) értéke.

Forrás: Saját szerkesztés.

Tekintettel arra, hogy a 355 km hosszúságú államhatár több mint fele folyóvízi (Dráva 135 km, Mura 45 km, Kerka patak 1,8 km), a közvetlen határtérség viszonylag ritkán lakott és az elmúlt száz évben alig fejlesztet, ezért igen jelentős a terület természeti értéke (Duna–Dráva Nemzeti Park, Mura–Dráva Regionális Park, Kopácsi rét Természeti Park). A határ elzártsága tehát kedvezett a környezeti hasznosításnak. Ebből adódik a turisztikai hasznosítási lehetősége is. A kiaknázatlan potenciál az egész térségben igen

magas (a horvátországi vendégforgalom mindössze 1,3%-a, a nemzetközi vendégéjszák alig 1 ezreléke jut Szlavóniára). A vízdomináns régió következménye, hogy a kiterjedt vízgyűjtőterület valamilyen szinten mindig együttműködésre kényszerítette az államokat, bár a vízhasznosítást és a vízgazdálkodást illetően sokszor eltértek az álláspontok. A kilencvenes években a horvátok prioritásként kezelték a Dráva energetikai, gazdasági hasznosítást, míg a magyar kormány felmondta a Jugoszláviával kötött megállapodást és inkább a természetvédelmi hasznosítást helyezte előtérbe. Ennek ellenére sikereket is ért, többnyire határon átnyúló projektek megvalósítása kapcsán kialakult vízügyi és környezetvédelmi együttműködés. A legnagyobb siker minden bizonnyal a horvát–magyar kezdeményezésként 2009-ben elindult, hivatalosan 2012. július 12-én létrejött, öt ország területére kiterjedő Mura–Dráva–Duna Határokon Átnyúló UNESCO Bioszféra Rezervátum.

6.2.5. A kapcsolatok „puha” struktúrái: kultúra, nemzetiségek, testvérvárosok

A kulturális és nemzetiségi viszonyrendszer kapcsán érdemes áttekinteni a horvátországi magyarok és a magyarországi horvátok helyzetét. A horvátországi magyarok aránya nagyságrendileg a magyarországi horvátokéhoz hasonlóan, mintegy 3 ezrelék körül alakul. A határon átnyúló kapcsolatok vizsgálata esetén fontos kérdés az etnikai mintázat és az államhatár viszonya, a szállásterületek elhelyezkedése. A következőkben mindössze néhány fő sajátosság kerül megemlíítésre. A kétoldalú kisebbségpolitika a kezdetektől fontos részét képezi az államközi kapcsolatoknak, a horvátországi magyarok és a magyarországi horvátok jogi helyzete alapvetően rendezettnek tekinthető. A horvát alkotmány államalkotó kisebbségként ismeri el a magyarságot, amelyet törvényben biztosított mandátum alapján egy választott képviselői hely illeti meg a horvát szaborban. A kisebbségi jogok egyrészt az 1992-es alapszerződésen, másrészt az 1995-ben aláírt keretegyezményen alapulnak, amelyben a szerződő felek biztosították a kisebbségi kultúra, nyelv, vallás és identitás megőrzését (1997. évi XVI. törvény). Ennek végrehajtását az évente üléselő Magyar–Horvát Kisebbségi Vegyes Bizottság ellenőrzi, amely jelentéseket tesz és ajánlásokat is megfogalmaz.

A kulturális és oktatási intézmények szerepe meghatározó ennek gyakorlati megvalósításában. Mindkét országban lehetséges az óvodától az egyetemig a másik nemzet nyelvén tanulni (anyanyelvi, kétnyelvű, illetve kiegészítő jelleggel). Két gimnáziumban

van horvát nyelvű oktatás, amelyek egyben oktatási központ szerepet is betöltenek: Budapesten (Horvát Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium) és Pécssett (Miroslav Krleža Horvát Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium). A Zágrábi Egyetemen 1994 óta Hungarológiai Tanszék, az eszéki Josip Juraj Strossmayer Egyetemen 2007 óta Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék működik. Magyarországon három helyen folyik horvát nyelv és irodalom szakos képzés: Budapesten (ELTE BTK Szláv Filológia Tanszék), Pécssett (PTE BTK Horvát Tanszék) és Szombathelyen (NyME SEK Horvát Nyelv és Irodalom Tanszék). Kiemelendő, hogy az önkormányzat által állami támogatással fenntartott pécsi Horvát Színház az egyetlen horvát nyelvű színház Horvátország határain túl, így az identitás, kultúra centrumaként is működik.

Az államhatáron átnyúló kapcsolatok egyik speciális formája az önkormányzatok formalizált együttműködése. A magyar–horvát határtérségben jelenleg mintegy 70 magyar és hasonló számú horvát önkormányzat rendelkezik testvértelepüléssel a határ túloldalán. A testvérkapcsolatok nagyobb része élőnek, működőnek tekinthető. E kapcsolatok közül a legnagyobb múlttal a Mohács–Pélmonostor és a Pécs–Eszék viszonylat rendelkezik, ezeket a testvérvárosi szerződéseket 1970-ben, illetve 1973-ban kötötték meg. Az önállóvá vált Horvátországban egyrészt a délszláv háború miatti viszonyok (például a menekült családok befogadása), másrészt a külföldön szórványban élő kisebbség, harmadrészt az európaizációs folyamat részeként növekedett meg a testvérvárosi szerződések száma. A határtérségben végzett legfrissebb kutatások azt mutatják, hogy az önkormányzati vezetők mindkét országban hasonlóan azonosítják a lehetséges, illetve fontos kooperációs területeket: infrastruktúra, turizmus, oktatás, kultúra. Az önkormányzatok közel fele a kapcsolatok intenzitásának növelését tervezi, többnyire a lakossági és településvezetői személyes találkozások, valamint a turisztikai településmarketing keretében (Keller et al. 2015).

6.2.6. A magyar–horvát együttműködések és térszerkezeti sajátosságaik

Konklúzióként elmondható, hogy az elmúlt 25 évben mindkét ország esetében jelentős változások mentek végbe a határok felfogása szempontjából, ennek köszönhetően a határtérségi kooperáció is erősödött, az együttműködés mindkét ország tekintetében sajátos geopolitikai és kisebbségpolitikai tartalommal is kiegészült. A határon átnyúló együttműködések szempontjából alapvető jelentőségű, hogy a határtérség fejletlen, gazdasági és

demográfiai folyamatok kedvezőtlenek. A térszerkezeti jellemzők közül a legfontosabb, hogy az országok periferikus régió találkoznak, ami a határszakasz nagyobb részén elválasztó jellegű folyami határral párosul. A közvetlen határ melletti együttműködés mindössze két térségben jelentkezik (Barcs–Verőce, szlovén–horvát–magyar hármashatár), ezért a viszonylag távolabb fekvő csomópontok (Pécs, Eszék) együttműködése válik dominánssá. Az együttműködést meghatározza, hogy viszonylag kisméretű, centralizált államberendezkedésű országokról van szó. Az államközi viszony emiatt alapvető fontosságú a határ menti kapcsolatokra nézve.

Amennyiben a határon átnyúló kapcsolatokat röviden összegezni szeretnénk, azt alapíthatjuk meg, hogy a puha struktúrákban észlelhetők leginkább a (határtérségi) helyi szereplők kooperációi. A tágan értelmezett kulturális kapcsolatok a legerősebbek. A tudományos együttműködések finanszírozás függők. A gazdasági kapcsolatok gyengék. A problémák többé-kevésbé hasonlóak. A határtérségi kooperációt mérsékli, hogy az árszínvonal közelített, nincs áruhiány, közel ugyanazok a termékek és szolgáltatások elérhetők a határ mindkét oldalán. A kuna túlértékeltsége is megmaradt, forintárfolyama stabil. Bár az EU-csatlakozással Horvátország nem vált a schengeni övezet részévé, a határátlépés felgyorsult, egyrészt a vámellenőrzés megszűnése, másrészt a közös (egy ablakos) útleveél-ellenőrzés miatt. A nyelvtudás hiánya továbbra is fontos tényező.

A mindennapi élet veti fel a kérdéseket, amelyeket a kutatás folytatásaként meg kellene vizsgálni: A nyelvtudás hogyan jelenik meg a kapcsolatok formálódásában? Az uniós források mennyit mozdítottak az együttműködésen? A Dráva-térség milyen potenciált jelent? Hova vezet a MOL–INA-ügy és mi állhat annak háttérében (nacionalizmus, geopolitika)? A migrációs válság mennyit rontott a kapcsolatokon és miként rendeződnek azok? A műszaki határzár – bár a Dráva mentén nem épült kerítés – milyen következményekkel jár? A kapcsolatokra ugyanis egyes területeken igény mutatkozik, bizonyos történeti hagyományok – évezredes szomszédság, kulturális közelség – továbbélése is felismerhető.

7. Új integrációs ciklus lehetőségei

Az előző fejezetekben ismertetésre kerültek Délkelet-Európa országsoportjainak (Kelet-Balkán, Nyugat-Balkán, posztjugoszláv EU-tagok) és egyes államainak fejlődéstörténeti előzményei, térszerkezeti jellemzői, a városhálózat átalakulási tendenciái. Több potenciális fejlődési út is körvonalazódott. E fejezetben négy lehetséges átalakulási irány megfogalmazására kerül sor a teljes térségre vonatkozóan, amelyek közül három az integrációval, felzárkózással számol különböző térbeli konfigurációkban (Duna, Közép-Európa, Nyugat-Balkán), míg az utolsó a dezintegráció sokféle veszélyeit összesíti.

Az első lehetséges átalakulási irány a populista jelzővel is illelhető, hiszen napjainkban a Duna-régió mindössze egy EU-programteret jelent. A Duna városhálózat-alkító, területi fejlődésre gyakorolt hatása azonban nem csak a múltban, de napjainkban is érvényesül. A Duna felső és középső szakaszán jelentős népességkoncentráció jelentett a folyóhoz kapcsolódó kereskedelmi-ipari tevékenység, a folyót keresztező erővonalak találkozásánál számottevő kapcsolódási pontok fejlődtek ki, kialakult egy városias, domináns közép-európai zóna. A városhálózat szempontjából a Duna középső szakasza valószínűleg urbanizációs tengellyé vált (Linz–Bécs–Pozsony–Budapest), amely idővel tovább terjedt – bár nem összefüggő zónaként – délkeleti irányba, ami jelenleg Újvidék–Belgrád között érhető tetten. A folyó alsó szakasza ritkán lakott, vidéki jellegű. A Duna itt tartósan birodalmi határt alkotott, így a térsége is periféria maradt. Itt a szocialista városfejlesztés sem tudott jelentős változást elérni, egyrészt a keresztirányú kapcsolatok gyengesége miatt, másrészt a Duna alsó szakaszán a népesség és a gazdaság hagyományosan a tengeri kikötőkben koncentrálnak. Tehát a Duna folyásával egy irányban van egy fejlettségi lejtő, és ez a különböző fejlettségű szakaszok más jellegű fejlesztési igényeket indukálnak a jövőben is. A legeredményesebb fejlesztéseket éppen itt az alsó legelmaradottabb térségben lehet elérni. Az urbanizációs rátát tekintve is jellemző az északnyugat-délkelet irányú lejtő, bár a szocialista fejlesztés és az elmúlt évtizedek várossá nyilvánítási láza jelentősen csökkentette a különbségeket. Valójában azonban nem volt ilyen erőteljes a kisvárosok urbanizálódása, számos várossá nyilvánított településnek hiányoznak a városi funkciói és ez várhatóan nem is fog megváltozni. A régió egységes kezelését és egységes stratégia alapján történő fejlesztését nehezíti, hogy a térség soha sem működött egyetlen államként, így a városhálózat sem alkotott egységes rendszert, de ennek ellenére léteznek közös vonások. A térség egésze egyértelműen északnyugati irányba gravitál. A délszláv

háború a kilencvenes években éket vert a régió északnyugat–délkelet irányú kapcsolatai közé. Az EU bővítésével a térség egyre nagyobb része egy egységes politikai és integrálódó gazdasági egységgé válik, így lassan lebomlanak az együttműködések politikai akadályai. A Duna-régió nagyvárosainak egyike sem olyan domináns centrumtérség, amely köré – a politikai, a nemzeti határokat is átlépve – a dunai régió egésze szerveződhetne. Nincs olyan belső gravitációs központ, amely csaknem minden szempontból integrálhatná a régiót. A térség településhálózatának csúcsán az 1-2 milliós városok, városrégiók állnak (az egész programterületet tekintve: Bukarest, Budapest, Bécs, Belgrád, Stuttgart, Szófia, München, Prága, Odessza). Ez az egész térség policentrikus városhálózatát eredményezi, ami a jövőben is predesztinálja a funkciómegosztást. Jelentős eredmény lehetne, ha a lehetséges funkciókat sikerülne e központok között elosztani és ezzel is erősíteni a hálózati együttműködést. Ezt a dekoncentrált koncentrációt segítheti, hogy a dunai térség városhálózatának egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy a fővárosok (a speciális helyzetű Bosznia-Hercegovina, valamint a két részben érintett nagy ország, Németország és Ukrajna kivételével) domináns gazdasági és népességi súllyal is bírnak, nem csak az országokon belül, de a városhálózat második szintjéhez, a régióközpontokhoz viszonyítva is. A Duna azonban csak az egyik potenciális⁵¹ korridor, amelyre felfűződhet egy fejlődő nagyvárosi kör. Délkelet-Európa esetében talán jelentősebb az Új Selyemút egy lehetséges tranzitútvonala, amely egyben az EU magterület elérését biztosító leggyorsabb magisztrálé: a X. (Románia esetében a IV.) páneurópai korridor.

A második lehetséges átalakulási irány a közép-európaiság megerősödésével számol. Ennek több ország és régió esetében történeti hagyományai, közép-európai sajátosságai miatt van realitása. A közép-európai eszmeiség, az összetartó erő mindig olyan kihívásokkal és tervekkel teli időszakokban volt fontos, mint a mostani, amikor meg kellett, meg akarták különböztetni magukat ezek az államok a környező országoktól, praktikusán Kelet-Európától és a Balkántól. Ebből a szempontból a visegrádi országok jelentik a magterülete, a hagyományos nem nyugati (hanem Kelet-) Közép-Európát, amelyhez aktuális

⁵¹ Nemzetközi vízi útként a Duna, a VII. páneurópai korridor elvileg 8–10 autópályasávval egyenlő szállítási kapacitással rendelkezik, és hajózható mellékfolyói Románia, Bulgária, Szerbia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina számára biztosítja Nyugat-Európa (a megakikötő-család) elérését. A valóságban azonban e lehetőség kihasználása csak igen alacsony szinten valósul meg gazdasági, közlekedésszerkezeti és politikai okok miatt (Erdősi, 2010, 414. p.)

érdekei (és történeti értékei) alapján Szlovénia és Horvátország, valamint Románia (Erdély) és talán Szerbia (Vajdaság) is közeledni szeretne, illetve közeledni fog. Ebben a gondolatmenetben egy bővülő visegrádi együttműködés (V4+) körvonalazódik.

A harmadik lehetséges integrációs kép a visegrádi mintát követi, de nem annak kibővítéseként, hanem az EU-csatlakozók új, sajátos csoportját jelentő Nyugat-Balkán keretében. A Nyugat-Balkán ugyanis a tartósan, hosszabb távon az Európai Unión kívül maradt országok gyűjtőfogalmaként egy lehetséges közeledésre ad okot az együttes érdekérvényesítés okán. Az egyes országok – következő pontban is részletezett – kockázati tényezői miatt azonban ez csak bizonyos államok között reális alternatíva. A Nyugat-Balkán azonban távoli nézőpontból az EU sajátos enklávéja marad.

25. ábra: Délkelet-Európa EU-integrációs viszonyai, 2016

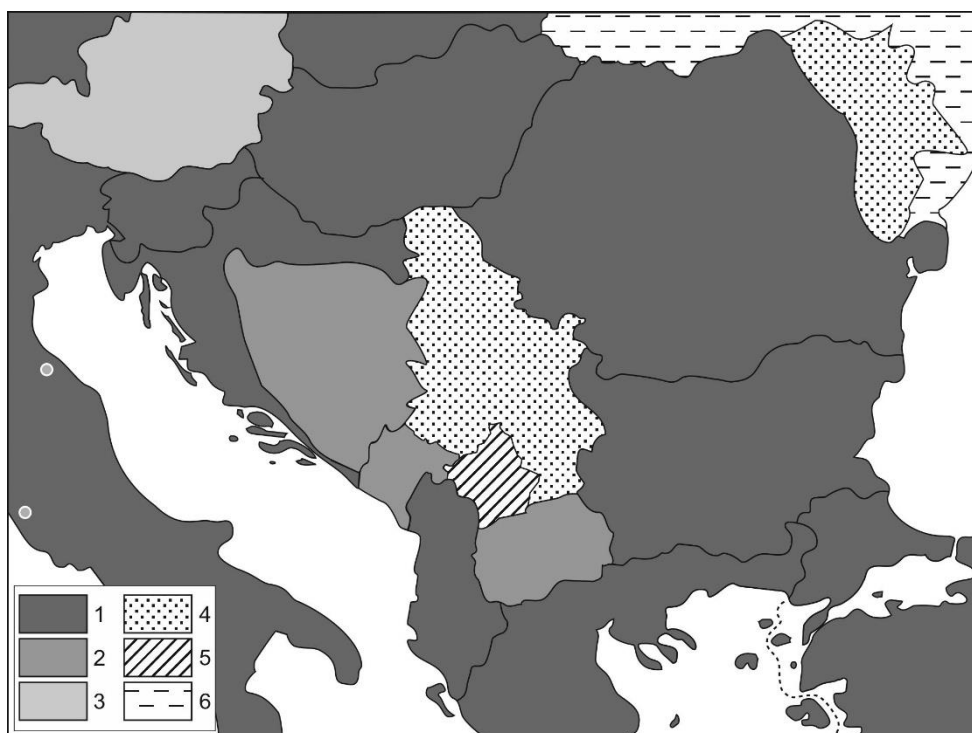
Jelmagyarázat: 1 – EU-tag; 2 – EU-tagjelölt; 3 – Potenciális EU-tagjelölt; 4 – Eurózóna-tag; 5 – Egyoldalúan eurót használ; 6 – EU Keleti Partnerség; 7 – Schengeni határ.

Forrás: Saját szerkesztés.

Az átalakulási irányok között a dezintegráció Délkelet-Európa esetében mind külső, mind belső tényezők miatt lehetséges „fejlődési” alternatívaként adódik. A külső tényezők elsősorban geopolitikai jellegűek, amelyek közül több nagyhatalmi „erővonal” is ki-

emelendő. Délkelet-Európa szempontjából jelenleg az Európai Unió a legfontosabb tényező, ez negatívumként azzal jelenhet meg, ha az EU elfordul a térség országaitól, például „lemond” legfejletlenebb országai (Horvátország, Románia és Bulgária) szervezettebb integrációjáról, a schengeni határ megerősítése vagy a Brexit miatt, esetleg nem törekszik a csatlakozni szándékozó nyugat-balkáni államok tényleges felkészítésére, segítségére. Egyes uniós tagállamok (szomszédsági, nemzetiségi, gazdasági, védelmi stb.) érdekei természetesen eltérhetnek ettől, ebből a szempontból Németország, Ausztria, Olaszország, valamint Szlovénia és Magyarország hatása emelhető ki. A klasszikus nagyhatalmi geopolitika szempontjából Oroszország és Törökország megkerülhetetlen tényező a térségben, mindkét államban olyan átalakulási folyamat zajlik, amely számottevő kockázatot hordoz Délkelet-Európa országaira nézve.

26. ábra: Délkelet-Európa NATO-integrációs viszonyai, 2016

Jelmagyarázat: 1 – NATO-tag; 2 – NATO-tagjelölt (Tagsági Akcióterv); 3 – NATO-békepartner;
4 – NATO-békepartner (Egyéni Partnerségi Akcióterv); 5 – Potenciális NATO-békepartner;
6 – NATO-békepartner (intenzív párbeszéd).

Forrás: Saját szerkesztés.

A nemzetközi közösség (elsősorban a NATO) jelenleg is több államban aktív, az irányító szerepben lévő USA és szövetségesei (itt is kiemelten az EU) elsősorban a stabilitásban, a status quo minél kisebb anyagi áldozattal járó fenntartásában érdekeltek. Emellett fontos szereplővé léptek elő a tehetősebb iszlám államok, befektetéseiknek köszönhetően. A 2014 óta jelentkező migrációs válság ismét megmutatta, hogy a Balkán az egyik klasszikus útvonal Európa és a Kelet között, ez a fajta transzmigráció kiszámíthatatlan bizonytalansági tényező az egyes országok tekintetében. A belső problémákat, kockázatokot több tényező is alátámasztja. Az elvándorlás, a térségből történő kivándorlás olyan méreteket ölt, ami az államok nagy részének fejlődését, egyes régiók életképességét már középtávon is alapjaiban veszélyezteti (különösen a demográfiai jellemzők miatt). A Balkán „kódolt” jellemzői közé tartoznak az etnikai, nemzetiségi konfliktusok, amelyek kisebbség-, bel- és szomszédságpolitikai kihívásokat egyaránt jelenthetnek (nagyállam-tudat, önrendelkezési igény, nacionalizmus stb.). Ez részben az államok többségét jellemző általános fejletlenség, a tartós gazdasági nehézségek (egyres esetekben a politikai káosz, a működésképtelenség) következménye.

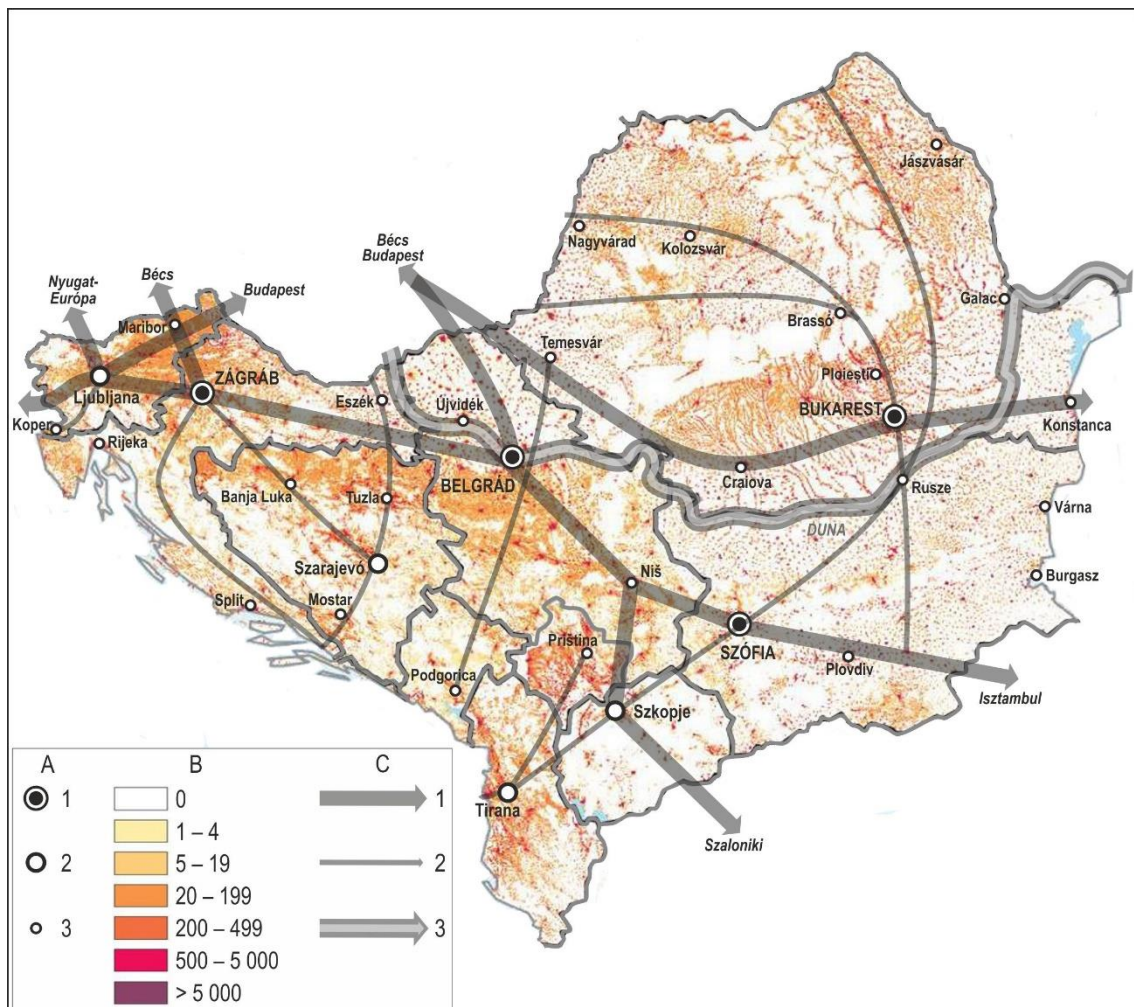
Az egyes államokon belül természetesen ezek a lehetséges átalakulási irányok térben differenciáltan jelentkezhetnek, ezért egy ábrán igyekszem megjeleníteni Délkelet-Európa általam gondolt térszerkezeti képét, amely alapvetően pozitív (integrációs) szemléletet tükröz. Az ábra szintézis jelleggel készült, egyrészt támaszkodik a disszertáció írása során feldolgozott helyi és nemzetközi kutatások, transznacionális projektek, nemzeti fejlesztési anyagok (helyzetelemzések, stratégiák) megállapításaira, ábraanyagaira, másrészt kísérletet tesz a térszerkezeti modellek néhány alkotóelemének ábrázolására. A 27. ábra az előbbi lehetséges integrációs irányok és az 1. ábra kiegészítése, azokkal együtt értelmezendő, emiatt nem ismétlem meg információkat (országneveket, tengereket, szomszéd államokat).

Az ábra készítésekor céltom volt a teljes térség kitöltése, amelyre több megoldási lehetőség (földrajzi alaptérkép, területegységre jutó szintemelkedés, közigazgatási határok, népesség, gazdasági sűrűség, térségtípusok stb.) közül az adatok beszerezhetősége, összehasonlíthatósága, területi léptéke és mögöttes tartalma miatt a népsűrűséget⁵² választottam. A disszertáció a városhálózat legfelső szintjével foglalkozott legmélyebben, mert

⁵² Adatforrás: Eurostat GEOSTAT 1km² population grid 2011 dataset.

az átalakulási folyamatok itt a leginkább kézzel foghatók és a térségek jövője szempontjából a nagyvárosok szerepe a meghatározó. A kiemelkedő csomópontok ábrázolása ezért alapvető igény volt (az elnéptelenedett és lakatlan területek szereplése pedig sajátosan árnyalja az összképet). A népsűrűség több nagyváros agglomerációját is megjelenítette, így a csomópontok esetében a globális városhálózatban⁵³ betöltött funkciókat jelenítettem meg (a 11. ábra alapján). Térszerkezeti tengelyeként a legfontosabb közlekedési és kommunikációs folyosók jelennek meg (a 7. és a 8. ábra alapján).

27. ábra: Délkelet-Európa térszerkezete

Jelmagyarázat: A.1. – GaWC Béta világváros, A.2. – GaWC Gamma világváros, A.3. – Jelentős város;
B – Népsűrűség fő/km²; C.1. – Transzbalkáni magisztrálé, C.2. – Belső tengely, C.3. – Duna.

Forrás: Saját szerkesztés.

⁵³ Adatforrás: GaWC, 2017.

8. Összefoglalás

8.1. Eredmények

A bevezetésben megfogalmazott kérdéseket, hipotéziseket a disszertációban részletesen megvizsgáltam. Kutatási eredményeimet, következtéseimet a hipotézisekkel összhangban öt tézisben foglalom össze.

(T1) A dolgozatban általánosságban és az egyes államok szintjén – különösen a horvát esettanulmány részeként – specifikusan igazoltam, hogy Délkelet-Európa térszerkezete viszonylag stabil, de a rendszerváltások időszakától a külső és a belső átrendeződések mentén jelentősen módosult. Ennek egyik meghatározó eleme a térség államföldrajzi viszonyainak alapvető átrendeződése és az új gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, hatalmi szerepének egyértelmű növekedése, helyzetüknek egymáshoz való újradefiniálása. Ezzel párhuzamosan a határok – a szomszédság – felfogása a legtöbb tekintetben átalakult. A határok átalakulását több szempontból vizsgáltam, részben az új államhatárok és a közigazgatási változások, részben a fejlettségi törésvonalak tekintetében, komplexen pedig egy horvát–magyar esettanulmány keretében. Meglátásom szerint az új hálózati kapcsolatok nem feltétlenül építenek a korábbi struktúrákra, mert az új érdekek és léptékek alapjaiban mások, mint korábban.

Az 1980-as évek végétől meghatározó nagy európai átrendeződések talán a legtragikusabban a volt jugoszláv államok területét érintették, a román és albán átalakulás súlyos, de viszonylag gyors volt. Az átalakulásnak voltak látványos és relatíve rövid idő alatt lezajlott folyamatai, elsősorban az államosodás, a közigazgatási változások és voltak csak hosszú távon végbemenő strukturális változások, ilyen a térszerkezet és jelentős mértékben a városhálózat formálódása. Európában nem ez az egyetlen nagy átalakuláson átment nagytérség, ezért is törekedtem a visegrádi országokra is kitekinteni, a hasonló folyamatok esetén utalni. A térszerkezeti változásoknak van államon belüli része, folyamata és van egymás közötti (térségi), illetve szélesebb (európai) kontextusa. Előbbi különlegessége a fővárosok új sora, azok térségi felemelkedése, nemzeti hálózatban történő felértékelődése. Utóbbi szempontjából alapvetően az euroatlanti integrációs folyamat eltérő foka mentén ragadható meg az átalakulás, ami az Európai Unió nagytérségi viszonyaiba, rendszereibe való különböző szintű betagozódással, illetve tudatos beilleszkedéssel is jár.

A különböző országokban ezek a folyamatok eltérő minőségben és mennyiségben jelentkeznek. Emiatt a hasonlóságok és a különbségek is egyszerre jelennek meg.

(T2) A disszertációban azonosítottam olyan – részben közös, általános – térségi jellemzőt, amelyek sajátosan formálják, befolyásolják a térbeli átalakulási folyamatokat, a térszerkezet és a városhálózat kialakulását, fejlődését, súlypontváltását. Ezek olyan megkülönböztető sajátosságok, amelyek egyfajta „Balkán-modell” létezését körvonalazzák, ami történetileg tetten érhető. Ilyen az általános és európai szempontú perifériajelleg. Ilyen a birodalomváltó tér jelleg. Ilyen az integráció és a dezintegráció ciklikussága, amely a posztzocialista, illetve posztjugoszláv államok esetében időbeli és térbeli párhuzamokkal, míg Nyugat-Európához, később pedig Közép-Európához képest is eltérésekkel (megkésve) jelentkezett. Ezeket túl meghatározó adottság egyes országok esetében a földrajzi fekvés és az ország államalakja, mérete.

(T3) A rendszerváltozásokkal Délkelet-Európa országaiban alapvető változás állt be, ami a korábbi különütasság megszűnésével járt. A közös európai térbe történő reintegráció a térszerkezet és a városhálózat szempontjából valóban egy új integrációs időszak kezdetét jelzi. Az integráció irányát tekintve nincs más reális választási lehetőség, bár annak módja, üteme és földrajzi hatóköre kérdéses. Kutatásaim alapján Délkelet-Európa integrációban „előrébb járó” országai esetében igazolódott, hogy az átmenet területi folyamatai sok tekintetben a visegrádi országokhoz hasonlóan játszódnak le. A gazdasági teret a nagyvárosok uralják. A térség modernizációja, az innováció a településhierarchia mentén felülről lefelé pontszerűen terjed. Térszerkezeti viszonyait tekintve – az európai magtérség irányából – észak–dél, illetve nyugat–kelet irányban az európai korridorok mentén terjed. Ezek az irányok azonban nem mindenhol tapasztalhatók, az egyedi vonásokat alapvetően a természetföldrajzi téralap (hegyvidék, tengerpart) és a településszerkezet történeti váza jelentik.

(T4) A fővárosok kiemelkedő fejlődése és szerepnövekedése tekintetében megerősítést nyert, hogy abszolút és relatív súlynövekedésük elkerülhetetlen. Ez egyrészt a politikai struktúraváltozás sajátos következménye. Az államosodás néhány országban napjainkban is tart, az önálló államiság megteremtését követő első lépés mindenhol a nemzeti fővárosok fejlesztése. Másrészt az államok többségének kis méretéből (potenciáljából, erőforrásaiból) fakadóan is szélsőségesen jelentkezik a főváros-centrikusság. Mindössze az első számú várost tudják érdemben fejleszteni, fejlődését elősegíteni. Harmadrészt a

településhierarchia mentén felülről lefelé terjedő modernizáció miatt a fővárosok fejlődése időben mindig megelőzi a többi várost, ezzel relatív előnyük tovább növekszik, funkcióbővülésük erőteljesebb. A teljes városhálózat megerősítése, policentrikus, kiegyenlített fejlesztése csak egy következő lépés lehet (erre szinte minden országban utalnak már tervek, programok). Az integrációs kapcsolatokkal elindult ez az új fővárosállomány egy európai dimenzióban, ahol azonban funkcionálisan egyik város sem számít jelentősnek.

(T5) Délkelet-Európa mindegyik országára kiterjedően csak a fővárosok tekintetében azonosíthatók egyértelműen általános, közös tendenciák. A nagyvárosi szint (pontosabban a nemzeti városhálózatok második szintje) országoként elkülönült módon változott, közös sajátosság a nemrég önállóvá vált országok esetében fogalmazható meg. Az önállóvá vált országokban alapjaiban megváltoztak az átalakulást mozgató tényezők, a térség államföldrajzi átalakulása, az új államok keletkezése objektíve maga után vonta az új fókuszok térszerkezeti, településhálózati szempontú spontán érvényesülését, illetve tudatos érvényesítését. Az alsóbb rendű központok (közép- és kisvárosok) a regionális feltételrendszerek függvényében szétszakadva változtak, esetükben nem azonosítható általános területi átalakulási modell. A népesség átrendeződésével a legkisebb hálózati egységek esetében depopulizáció tapasztalható, a legtöbb országban növekszik az elnéptelenedett települések száma.

8.2. További kutatási irányok

A kutatás folytatásaként három irány körvonalazódik. Az első a politikai földrajz, a határkutatások és a nemzetközi kapcsolatok felé történő elmozdulás lenne. Már elkezdtem az államközi kapcsolatok, határ menti és államhatáron átnyúló együttműködések vizsgálatát magyar–horvát viszonylatban. Kérdés, hogy ezt milyen földrajzi térben (csak a szomszédos országokra, Szlovéniára, Szerbiára, vagy esetleg tovább déli irányban) és milyen komplexitásban (csak a gazdasági kapcsolatokra fókuszálva, vagy szélesebb értelemben is) érdemes megtenni.

A második lehetséges iránynak a térszerkezet mélyebb vizsgálata adódik, ami a gazdaságföldrajzhoz és a regionális gazdaságtanhoz közelítene. Amennyiben több lehetőség lesz a térség városainak megismerésére, terepbejárásra, akkor a teljes városállományra, régiókra kiterjedő tipizálás, a fejlődési utak szerinti csoportosítás hozhatna új

eredményeket. Ilyen lehet Délkelet-Európa sokdimenziós térszerkezeti ábrázolása, területének olyan „zónásítása”, amely hiánypótlásként összekapcsolható az európai vagy közép-európai modellekkel. Az uniós hatásokat követő, vagy éppen egyedi utat járó nemzeti településhálózat-fejlesztési stratégiák, koncepciók és azok hatásainak vizsgálata hasonlóan izgalmas téma.

Harmadik elképzelésem a kutatás földrajzi kiterjesztése a vizsgálati lépték fókuszálásával. A visegrádi országokkal való összehasonlítás, egy keretben történő vizsgálat a dolgozatban ismertetett hipotézisek miatt mindenképpen célszerűnek látszik. Amennyiben jóval nagyobb földrajzi térben (a szélesebb értelemben vett Közép- és Kelet-Európában) folytatódna a kutatás, akkor a városhálózat első, esetleg második vonalára – a nagyvárosokra – koncentrálnék.

Irodalom

1997. évi XVI. törvény a Magyar Köztársaság és a Horvát Köztársaság között a Magyar Köztársaságban élő horvát kisebbség és a Horvát Köztársaságban élő magyar kisebbség jogainak védelméről Eszéken, 1995. április 5-én aláírt Egyezmény kihirdetéséről.
- 293/2009. (XII. 21.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Horvát Köztársaság Kormánya között egy határokon átnyúló regionális koordinációs fórum létrehozásáról szóló megállapodás kihirdetéséről
- A Kormány 1270/2013. (V. 17.) Korm. határozata a Baranya megyei közlekedésfejlesztés aktuális feladatairól
- A miniszterelnök 21/2014. (II. 11.) ME határozata Magyarország Kormánya és a Horvát Köztársaság Kormánya között a két ország közös államhatárán Vejti és Podravska Moslavina települések közötti révátkelő létesítéséről szóló megállapodás létrehozására adott felhatalmazásról
- Andrusz, G.** – Harloe, M. – Szelényi, I. (eds.) (1996): *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford, Blackwell.
- Babić, Z.** – Matković, T. – Šošić, V. (2006): Structural Changes in Tertiary Education and Impacts on the Labor Market. *Croatian Economic Survey*, 9. sz. pp. 125–165.
- Bachtler, J.** – Yuill, D. (2001): *Policies and Strategies for Regional Development: A Shift in Paradigm?* Strathclyde, European Policies Research Centre. (Regional and Industrial Policy Research Paper, 46).
- Balázova, E.** et al. (2012): Benchmarking of the Public Services Provided by Municipalities in the V4 Countries. Nitra.
- Bali L.** (2009): A horvát–magyar kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa 1991-től napjainkig. In: M. Császár Zs. (szerk.) *Balkán Füzetek. Különszám II*. Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, pp. 261–268.
- Bali L.** (2010): A horvát–magyar határ menti együttműködés két mikro regionális esete, Barcs és a magyar–horvát–szlovén hármas határ példáján. *Tér és Társadalom*, 24. év. 4. sz. pp. 237–248.
- Bali L.** (2012a): *A horvát–magyar határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője*. Budapest–Szepetnek, Underground Kiadó.
- Bali L.** (2012b): The major political aspects of the Croatian-Hungarian relations in the changing geopolitical space, in the Carpathian-Balkan Region. *Podravina*, 11. évf. 21. sz. pp. 26–35.
- Bali L.** – Gulyás L. (2013): From the Coexistence of Border Zones to Integration: Characteristics of Croatian-Hungarian Border Relations from 1945 until Today. *EUROLIMES*, 16. pp. 13-26.
- Barabási A. L.** (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Bartos-Elekes Zs.** (2011): Románia földrajzi nevei. In: Benedek J. (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion. pp. 481–500.
- BBR (2006): *Outlining Central and South East Europe. Report on spatial development in CenSE*. Federal Office for Building and Regional Planning, Bonn.

- BBSR (2011): Metropolitan areas in Europe. Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development (BBSR) within the Federal Office for Building and Regional Planning (BBR), Bonn.
- Beaverstock, J. V.** – Taylor, P. J. – Smith, R. G. (1999): A Roster of World Cities. *Cities*, 16. évf. 6. sz. pp. 445–458.
- Beluszky P.** – Győri R. (2006): Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata s következményei 1990 után). *Tér és Társadalom*, 20. évf. 2. sz. pp. 65–81.
- Beluszky P.** (1967): A magyar városok központi szerepköre. *Statisztikai Szemle*, 6. sz. pp. 543–563.
- Beluszky P.** (1999): *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Benedek J.** (2006a): A romániai urbanizáció jellegzetességei az utolsó évszázad során. In: Hajdú, Z. – Győri, R. (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, pp. 77–101.
- Benedek J.** (2006b): Városhálózat. In: Horváth, Gy. (szerk.): *Északnyugat-Erdély.* Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, pp. 162–187. (A Kárpát-medence régiói, 4).
- Benedek, J.** (2012): A regionális vizsgálatok elhanyagolt dimenziója? Néhány gondolat az időről. In: Rechnitzer, J. – Rácz, Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról.* Győr, SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, pp. 31–37.
- Benedek J.** – Berekméri M. (2009): Városhálózat. In: Horváth, Gy. (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság.* Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, pp. 215–237. (A Kárpát-medence régiói, 9).
- Benevolo, L.** (1994): *A város Európa történetében.* Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Berekméri M.** (2011): Települések. In: Benedek J. (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom.* Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion Könyvkiadó, pp. 217–228.
- Berg, L. van den** – Drewett, R. – Klaassen, L. H. – Rossi, A. – Vijverberg, C.H.T. (1982): *Urban Europe: a study of growth and decline.* Oxford, Pergamon. (Volume 1 of Urban Europe).
- Bernek Á.** – Probáld F. (2007): Bulgária. In: Probáld F. – Szabó P. (szerk.): *Európa regionális földrajza 2. Társadalomföldrajz.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, pp. 447–459.
- Borsdorf, A.** – Zembri, P. (eds.) (2004): *European cities structures. Inside on out skirts.* METL/PUCA, Blanchard Printing.
- Botrić, V.** (2003): Regional Aspects of Unemployment in Croatia. *Croatian Economic Survey*, 6. sz. pp. 77–96.
- Bottlik Zs.** (2001): Regionális gazdasági különbségek etnikai háttéréről – Bulgária példáján, In: Jakobi Á. (főszerk.): *R.É.K.A. Regionális értékelő és kvantitatív analízisek. Regionális országelemzések: Bulgária, Románia, Hollandia, India.* Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, pp. 7–41.
- Bottlik Zs.** (2008): A regionális és etnikai különbségek összefüggései Bulgáriában az ezredfordulón. *Területi statisztika*, 11. (48.) évf. 3. sz. pp. 334–343.

- Braičić, Z.** – Stiperski, Z. – Njegač D. (2009): Utjecaj gospodarske tranzicije i rata na promjene u prostornoj slici zaposlenosti Sisačke regije. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 71. évf. 1. sz. pp. 103–125.
- Brunet, R.** (1989): Les villes européennes: Rapport pour la DATAR. Montpellier, Reclus.
- Brunet, R.** (2002): Lignes de force de l'espace Européen. *Mappe Monde*, 66. évf. 2. sz. pp. 14–19.
- Bulgaria 2011. National Statistical Institute, 2012.
- Bulgaria. Geographic Atlas (2010): Tangra TanNakRa, Sofia.
- Burgess, E. W.** (1925): The growth of the city: An introduction to a research project. In: Park R.E. – Burgess E. W. – McKenzie R. (Eds): *The City*. Chicago, University of Chicago Press, pp. 47–62.
- Cantillon, R.** (1755): Essai sur la Nature du Commerce en Général. [An Essay on Economic Theory.] Edited with an English translation and other material by Henry Higgs. London, C.B. Reissued for The Royal Economic Society by Frank Cass and Co., 1959. <http://oll.libertyfund.org/title/285>
- Carinska uprava Republike Hrvatske, 2014. Republika Hrvatska Ministarstvo Financija, Zagreb.
- Castells, M.** (1989): *The Informational City*. Cambridge, MA, Basil Blackwell.
- Čelan, T. J.** (2014): A Historical Geographical Analysis of the Development of the Croatian-Hungarian Border. *Modern geográfia*, 4. sz. pp. 75-92.
- Christaller, W.** (1933): *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena, Gustav Fischer Verlag.
- Cvijić, J.** (2009): A Balkán-félsziget és a délszláv országok – Az emberföldrajz alapjai, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, pp. 13–15.
- Coccean, P.** (2008): Stages in the Formation of the Romanian Mental Space. *Romanian Review of Regional Studies*, 4. évf. 2. sz. pp. 31–42.
- Coccean, P.** (2013): Project for a Functional Regionalization of Romania. *Romanian Review of Regional Studies*, 9. évf. 2. sz. pp. 3–8.
- Cohen, R. B.** (1981): The New International Division of Labour, Multinational Corporations and Urban Hierarchy. In: Dear, M.– Scott. A. J. (eds.): *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Societies*. London, New York, Methuen, pp. 287–314.
- Conti, S.** (2000): *Hierarchy and Policentrism in Europe*. Dipartimento Interateneo Territorio, University of Turin, Italy.
- Coward, M.** (2002): Community as Heterogeneous Ensemble: Mostar and Multiculturalism. *Alternatives*, 27. évf. 1. sz. pp. 29–66.
- Coward, M.** (2004): Urbicide in Bosnia. In: Graham S. (ed.): *Cities, war and terrorism towards an urban geopolitics*. Oxford, Blackwell, pp. 154–171.
- Curić, Z.** – Glamuzina, N. – Opačić, V. T. (2012): Contemporary Issues in the Regional Development of Tourism in Croatia. *Croatian Geographical Bulletin*, 17. évf. 1. sz. pp. 19–40.

- Csák L.** (2011): *A területi tervezés elméleti alapjai és alkalmazásának feltételei Romániában. Doktori értekezés.* Pécs, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. (Doktori értekezés).
- Csapó, T.** – Balogh, A. (eds.) (2011): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present and Future.* Berlin, Heidelberg, Springer Verlag.
- CSIS-EKEM (2010): *Re-linking the Western Balkans. The transportation dimension.* Athens, Centre for Strategic and International Studies, Hellenic Centre for European Studies. (Policy Paper).
- Csomós Gy.** (2013): A világgazdaság irányító és ellenőrző központjai 2012-ben. *Tér és Társadalom*, 27. évf. 2. sz. pp. 105–127.
- Derudder, B.** (2006): On Conceptual Confusion in Empirical Analyses of a Transnational. *Urban Network. Urban Studies*, 43. évf. 11. sz. pp. 2027–2046.
- Development 2007–2013. Ministry of Regional Development and Public Works. Sofia, 2007. September.
- D'hondt, F.** (2006): Re-creating Kosovo cities. Istanbul, 42nd ISoCaRP Congress. http://www.isocarp.net/Data/case_studies/912.pdf
- Dickinson R. E.** (1947): *City Region and Regionalism.* London.
- Diewert, E.** (2002): *Similarity and Dissimilarity Indexes: An Axiomatic Approach.* Vancouver, B. C., Department of Economics, University of British Columbia, (Discussion Paper No. 02-10).
- Dijkstra, L.** – Poelman, H. (2012): *Cities in Europe: The New OECD/EC Definition.* Regional Focus, 1/2012, EU Commission
- Dimou, M.** – Schaffar, A. (2009): Urban hierarchies and city growth in the Balkans. *Urban Studies*, 46. évf. 13. sz. pp. 2891–2906.
- Dinev, L.** – Misev, K. (1981): *Bulgária földrajza.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Dobruna, A.** (2009): Low Carbon Prishtina, Mission Im(possible)?! Port, 45th ISoCaRP Congress.
- Doxiadis, C. A.** (1967): *Ecumenopolis: the Coming World City.* In Toynebee, A. (ed.): *Cities of Destiny.* London, Thames Z. Hudson, pp. 336–338.
- Doxiadis, C. A.** (1968): *Ekistics – An Introduction to the Science of Human Settlements.* New York, Oxford, Oxford University Press.
- Durand, M.-F.** – Lévy, J. – Retaillé, D. (1992): *Le monde: espaces et systèmes.* Paris, Presses de Scince Po Dalloz, Presses de Scince Po Dalloz.
- Đurđev, B. S.** – Bubalo-Živković, M. – Ivkov-Džigurski, A. – Ivanović, L. (2009): Majorities and minorities in former Yugoslav countries at turn of the 21st century. *Geographica Pannonica*, 13. évf. 4. sz. pp. 118–126.
- DZS (2001): *Census of Population, Households and Dwellings, 2001.* Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- DZS (2003–2012) (különböző évfolyamok): *Statistical Yearbook.* Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- DZS (2005–2013) (különböző évfolyamok): *Statistical information.* Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.

- DZS (2011a): *Census of Population, Households and Dwellings 2011, First Results by Settlements*. Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- DZS (2011b): *Population projections of the Republic of Croatia, 2010–2061*. Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- DZS (2012a): *Gross Domestic Product for Republic of Croatia, Statistical Regions at level 2 and Counties, 2009*. (First Releases 12.1.3.)
- DZS (2012b): *Transport and Communication, 2011* (Statistical Reports 1465/2012.). Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- DZS (2013a): *Census of Population, Households and Dwellings 2011, Population by Sex and Age*. Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- DZS (2013b): *Gross Fixed Capital Formation (Gross Investment), 2011* (Statistical Reports 1507/2013.). Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- DZS (2017): *Traffic in Airports December 2016* (First Release 5.1.5/12.). Zagreb, Croatian Bureau of Statistics.
- Egri Z.** – Tánzos T. (2015): Spatial Layers and Spatial Structure in Central and Eastern Europe. *Regional Statistics*, 5. évf. 2. sz. pp. 34–61.
- Egyezmény a Magyar Köztársaság és a Horvát Köztársaság között a Magyar Köztársaságban élő horvát kisebbség és a Horvát Köztársaságban élő magyar kisebbség jogainak védelméről (1995. 04. 05)
- Egyházy Z.** (2013): *KÖZOP-hoz illeszkedő projektek határmetszési szakaszainak megvalósíthatósági tanulmány szintű feltárása, azok hálózati vizsgálata a Magyarország határszakaszain*. Budapest, Közlekedésfejlesztési Koordinációs Központ.
- Elekes T.** (2008): Demográfiai, gazdasági-társadalmi folyamatok Románia városaiban 1948-tól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 22. évf. 2. sz. pp. 185–201.
- ENSZ (1969): *Growth of the world's urban and rural population, 1920–2000*. New York, United Nations Department of Economic and Social Affairs. (Population Studies, 44).
- ESDP (1999): *European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Enyedi Gy.** (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Enyedi Gy.** (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Enyedi, Gy.** (1998): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Enyedi Gy.** (2003): *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. (Habilitációs előadások, 4).
- Enyedi, Gy.** (2012): *Városi világ*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdősi F.** (2005): *A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*. Pécs, Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. (Balkán Füzetek, 3).

- Erdősi F. (2010): A Balkán közlekedése. In: Horváth Gy. – Hajdú Z (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 410–430. (Régiók Európája, 4).
- ESPON (2005): Potentials for polycentric development in Europe. ESPON 1.1.1. Project report.
- ESPON (2006): The modifiable areas unit problem. ESPON 3.4.3 final report.
- ESPON (2007): Study on urban functions. ESPON 1.4.3. Project report.
- ESPON (2012): POLYCE. Metropolisation and polycentric development in Central Europe. Final report.
- Estia (2004): European space and territorial integration alternatives: spatial development strategies and policy integration for South-East Europe. INTERREG IIC CADSES.
- Estia-Spose (2006): European Space – Territorial Indicators and Actions for a Spatial Planning Observatory Platform in South-Eastern Europe. INTERREG IIIB CADSES.
- European Commission (2012): Eurostat Regional Yearbook 2012.
- European Commission (2014): Investment for Jobs and Growth. Promoting Development and Good Governance in EU Regions and Cities.
- Fábián, A.** (2013): Constructivist Views of Cooperation along the Border. *Acta Universitatis Sapientiae Economics And Business*, 1. sz. pp. 35–47.
- Fábián Zs.** (2011): The role of neighbourhood in the regional distribution of Europe. *Területi Statisztika*, 14., pp. 122–134.
- Faludi, A.** (2005a): Polycentric territorial cohesion policy. *Town Planning Review*, 76. évf. 1. sz. pp. 107–118.
- Faludi, A.** (2005b): Territorial cohesion: an unidentified political objective: introduction to the special issue. *Town Planning Review*, 76. évf. 1. sz. pp. 1–13.
- Faludi, A.** (2006): From European spatial development to territorial cohesion policy. *Regional Studies*, 40. évf. 6. sz. pp. 667–678
- Faludi, A.** – Waterhout, B. (2002): *The Making of the European Spatial Development Perspective: No Masterplan*. London, Routledge. (RTPI Library Series).
- Faragó L.** (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Faragó L.** (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 20. évf. 2. sz. pp. 83–102.
- Faragó L.** (2007): Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 21. évf. 4. sz. pp. 21–38.
- Faragó L.** (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 1. sz. pp. 5–25.
- Faragó L.** – Hajdú Z. – Rácz Sz. (2012): Államosodás – városhálózat – térszerkezet. *Magyar Tudomány*, 4. pp. 389–406.
- Faragó L.** – Rácz Sz. (2010): Városhálózat. In: Horváth Gy. – Hajdú Z (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 241–272. (Régiók Európája, 4).
- Faragó L.** – Rácz Sz. (2011): Urban network. In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): *Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries*. Pécs, Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, pp. 256–288.

- Fischer, T.** (1893): Die Südosteuropäischen Halbinsel. In: Kirchoff, A. (ed.): Unser Wissen von der Erde. Allgemeine Erdkunde und Länderkunde: Länderkunde von Europa. II. Vienna–Prague–Leipzig.
- Florida, R. L.** (2005): The World is Spiky. In: *The Atlantic Monthly*, October. <http://www.theatlantic.com/past/docs/images/issues/200510/world-is-spiky.pdf>
- Friedmann, J.** (1986): The world city hypothesis. *Development and Change*, 17. évf. 1. sz. pp. 69–83.
- Friedmann, J.** – Wolff, G. (1982): World City Formation: An Agenda for Research and Action (Urbanization Process). *International Journal of Urban and Regional Research*, 6. évf. 3. sz. pp. 309–344.
- Friedman, T. L.** (2005): *The World Is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century.* New York, Farrar, Straus and Giroux.
- Gál Z.** (2010): A Nyugat-Balkán bankszektora. In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 453–470.
- Gál, Z.** – Rácz, Sz. (szerk.) (2008): *Socio-Economic Analysis of the Carpathian Area.* Pécs, Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences. (Discussion Papers, Special).
- Gál Z.** – Rácz Sz. (2014): Városok fejlődése és pénzügyi funkciói a mai Vajdaság területén a dualizmus időszakában. In: Takács Z. – Ricz A. (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp.* Szabadka, Regionális Tudományi Társaság, pp. 91–102.
- Ganev, C.** (1989): The urban process and the appearance of agglomerations in Bulgaria. *Socio-Economic Planning Sciences*, 23. évf. 1–2. sz. pp. 17–22.
- Gašparović, S.** – Jakovčić, M. – Vrbanc, M. (2012): Croatian airports in the European low-cost carrier network. *Geoadria*, 17. évf. 1. sz. pp. 93–109.
- GaWC (2017): The World According to GaWC
<http://www.lboro.ac.uk/gawc/gawcworlds.html>
- Geddes, P.** (1915): *Cities in Evolution.* London, Williams & Norgate.
- Geddes, I.** – Gjukuta, E. (2008): *Migrant cities research: Tirana.* British Council Living Together Programme, Tirana.
- George, P.** (1952): La ville; le fait urbain à travers le monde. Paris, pp. 28–30.
- Glatz F.** (szerk.) (2007): *A Balkán és Magyarország. Váltás a magyar külpolitikai gondolkodásban?* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, Európa Intézet.
- Goddard, J.** (1995): Information and Communication Technologies, Corporate Hierarchies and Urban Hierarchies in the New Europe. In: Brotchie, J. et al. (eds.) *Cities in Competition. Productive and Sustainable Cities for the 21st Century.* Melbourne, Longman Australia, pp. 127–138.
- Gorzellak, G.** (1996): *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe.* London, Regional Studies Association and Jessica Kingsley Publishers. (Regional Policy and Development, 10).
- Gorzellak, G.** – Bachtler, J. – Smętkowski, M. (eds.) (2010): *Regional development in Central and Eastern Europe. Development processes and policy challenges.* Oxon-New York, Routledge.

- Gorzalak, G.** – Smętkowski, M. – Jałowiecki, B. (2009): Metropolitan areas in Poland - diagnosis and recommendations. *Studia Regionalne i Lokalne*, Special Issue, pp. 37–58.
- Gottmann, J.** (1961): *Megalopolis. The urbanized northeastern seaboard of the United States*. New York, The Twentieth Century Fund.
- Graham, S.** (2004): Constructing urbicide by bulldozer in the Occupied Territories. In: Graham S. (ed.): *Cities, war and terrorism towards an urban geopolitics*. Oxford, Blackwell, pp. 192–213.
- Graovac, A.** – Djokic, J. (2008): *Implosive sprawl – Belgrade case study*. Dalian, 44th ISoCaRP Congress. http://www.isocarp.net/Data/case_studies/1234.pdf
- Haggett, P.** (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Budapest, Typotex.
- Hajdú, Z.** (1996): Emerging conflict or deepening cooperation? The case of the Hungarian border regions. In: Scott J. W. et al. (eds.) *Border Regions in Functional Transition: European and North American Perspectives on Transboundary Interaction*. Berlin, Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung, pp. 193–211.
- Hajdú Z.** (1998): A magyar–horvát államhatár menti együttműködés lehetőségei és dilemmái. In: Balogh A. – Papp G. (szerk.): *Magyarország az európai regionális együttműködésben: Tanulmányok*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Magyar Külügyi Intézet, pp. 103–119.
- Hajdú Z.** (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Hajdú Z.** (2004a): Bosznia-Hercegovina: államiság és közigazgatási térszervezés. In: Nagy R. – Ljubič D. – Hajdú Z. – Pap N. – Végh A. – Reményi P: *Bosznia-Hercegovina a harmadik Balkán-háború után*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Balkán Füzetek 2. pp. 13–29.
- Hajdú, Z.** (2004b): Renewal of cross-border cooperation along the Hungarian-Croatian border. In: Pavlakovich-Kochi, V. – Morehouse B. J. – Wastl-Walter, D. (eds.) *Challenged Borderlands: Transcending Political and Cultural Boundaries*. Aldershot, Ashgate, pp. 109–121.
- Hajdú, Z.** (2007): Hungarian researches on the Southeast-European space (The Balkans): continuity, interruption or permanent re-start. In: Hajdú, Z. – Illés, I. – Raffay, Z. (eds.): *Southeast-Europe: State Borders, Cross-Border Relations, Spatial Structures*. Pécs, Centre for Regional Studies Hungarian Academy of Sciences, pp. 10–44.
- Hajdú Z.** (2010): A Balkán az európai térben. In: Horváth Gy. – Hajdú Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 17–42.
- Hajdú, Z.** (2011): Peculiarities and conflicts of ethnic composition. In: Horváth, Gy. – Hajdú, Z. (eds.): *Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries*. Pécs, Centre for Regional Studies Hungarian Academy of Sciences, pp. 123–148.
- Hajdú, Z.** (2012): *The Romanian Settlement Policy during the Period of State Socialism*. Pécs, Hungarian Academy of Sciences Research Centre for Economic and Regional Studies Institute of Regional Studies, (Discussion Papers, 88).

- Hajdú Z.** – Bali L. – Zágorec-Csuka J. (2013): Államhatárok és határokon átnyúló kapcsolatok 1990 után. In: Hajdú Z. – Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, pp. 456–474. (A Kárpát-medence régiói,13).
- Hajdú Z.** – Illés I. – Raffay Z. (szerk.) (2007): *Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Hajdú Z.** – Mujič N. – Rácz Sz. (2013): Településrendszer. In: Hajdú Z. – Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, pp. 188–217. (A Kárpát-medence régiói,13).
- Hajdú, Z.** – Nagy, I. (2006): Changing border situations within the context of Hungarian geopolitics. In: Scott, J. W. (ed.): *EU Enlargement, Region Building and Shifting Borders of Inclusion and Exclusion*. Aldershot, Ashgate, pp. 65–80.
- Hajdú, Z.** – Rácz, Sz. (2011): Urbanisation, state formation processes and new capital cities in the Western Balkans. – *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Rerum Naturalium Geographica*, 42. évf. 2. sz. pp. 63–77.
- Hall, D. R.** – Danta, D. (1996): The Balkans: Perceptions and Realities. In: Hall, D. R. – Danta, D. (eds.): *Reconstructing the Balkans: A Geography of the New Southeast Europe*. Chichester, John Wiley & Sons, pp. 3–13.
- Hall, P. G.** (1966): *The World Cities*. London, Heinemann
- Hamilton, F. E.** – Andrews, K. D. – Pichler-Milanovic, N. (eds.) (2005): *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization*. Tokyo, United Nations University Press.
- Hammel, E. A.** (1993): Demography and the origins of the Yugoslav civil war. *Anthropology Today*, 9. évf. 1. sz. pp. 4–9.
- Hardi T.** (2007): A városhálózat átalakulása a Balkánon. In: Glatz F. (szerk.): *A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban?* Budapest, Európa Intézet, pp. 241–250.
- Hardi T.** (2008): A határtérség térszerkezeti jellemzői. *Tér és Társadalom*, 22. évf. 3. pp. 3–25.
- Hardi, T.** (2012): *Duna Stratégia és területi fejlődés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hardi T.** (2015): Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa és a Balkán – eltérő elképzelések a nagyterekről. In: Hardi T. (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában*. Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, pp. 89–151.
- Hardi, T.** – Hajdú, Z. – Mezei, I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Hardi T.** – Pap N. (2006): Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: Pap N. (szerk.) *A Balatontól az Adriáig*. Pécs, Lomart Kiadó, pp. 241–251.
- Heenan, D. A.** (1977): Global Cities of Tomorrow. *Harvard Business Review*, 55. évf. May/June, pp. 79–92.
- Henderson, J. V.** – Thisse, J. F. (eds.) (2004): *The Handbook of Regional and Urban Economics, Vol. IV, Cities and Geography*. Amsterdam, North-Holland.

- Henderson, V.** (1985): *Economic theory and the cities*. Orlando, Academic Press Inc.
- Hirt, S.** (2009): City Profile: Belgrade, Serbia. *Cities*, 26. évf. 5. sz. pp. 293–303.
- Horváth Gy.** (2004): A regionális fejlődés és politika a kelet-közép-európai csatlakozó országokban. In: Inotai A. – Bognár K. (szerk.) *EU-tanulmányok 1-5. kötet*. Budapest, Nemzeti Fejlesztési Hivatal, pp. 73–122.
- Horváth Gy.** (2007): Régióközpontok Európában. *Magyar Tudomány*, 168. évf. 6. sz. pp. 704–720.
- Horváth, Gy.** (2015): *Spaces and places in Central and Eastern Europe: historical trends and perspectives of regional development*. London, New York, Routledge.
- Horváth Gy.** – Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országáiban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Horváth, Gy.** – Hajdú, Z. (eds.) (2011): *Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries*. Pécs, Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences.
- Hymer, S.** (1972): The Multinational Corporation and the Law of Uneven Development. In: Bhagwati, J. (ed.) *Economics and World Order from the 1970s to the 1990s*. New York, Collier-MacMillan, pp. 113–140.
- Ianoş, I.** (1987): *Oraşele şi organizarea spaţiului geografic*. Bucureşti, Editura Academiei.
- Ianoş, I.** (2004): *Dinamica urbană (Aplicaţii la oraşul şi sistemul urban românesc)*. Bucureşti, Editura Tehnică.
- Ilieva, M.** (2011): Territorial differences in transformation processes in Bulgaria. – *Journal of Urban and Regional Analysis*, 3. évf. 1. sz. pp. 13–25.
- Ilieva, M.** – Iliev, I. (2010): Bulgarian urban settlements in the early 21st century. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 13. sz. pp. 113–126.
- Ilieva, M.** – Mladenov, C. (2003): Changes in the rural areas in Bulgaria: Processes and Prospects. *Geographia Polonica*, 76. évf. 1. sz. pp. 97–110.
- Illés, I.** (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Institute for Spatial Development (ed.) (2014): Common spatial development strategy of the V4+2 countries. Brno.
- Isard, W.** (1956): *Location and space-economy*. Cambridge (MA) MIT Press and New York, Wiley.
- Jegyzőkönyv a Horvát Köztársaságnak a Magyar Köztársaság és a JSZSZK közötti kétoldalú nemzetközi szerződésekben való jogutódlásáról (1996. 04. 22)
- Jeszenszky G.** (2002): A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: Pritz P. (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, pp. 169–184.
- Jordan, P.** (2010): Decentralisation processes in Central and Southeast European transformation countries: A comparative survey. *AUPO Geographica*, 41. évf. 1. sz. pp. 15–34.
- Juhász J.** (1997): *A délszláv háborúk*. Budapest, Napvilág.
- Juhász J.** (2011): A függetlenség kivívása és megvédése. Horvátország, 1990–1995. *Historia*, 33. évf. 5–6. sz. pp. 82–89.

- Juhász J.** – Márkus L. – Tálás P. – Valki L. (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Karaman Aksentijević, N.** – Ježić, Z. (2011): *Tendencies of development inequalities of Croatian counties*. Zbornik radova Ekonomskog Fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu. Rijeka, 29. évf. 2. sz. pp. 269–290.
- Keller, K.** – Svržnjak, K. – Kaszás, N. (2015): The Model of the Success of Settlement Twinning in the Hungarian-Croatian Cross-Border Region. *Deturope*, 7. évf. 2. sz. pp. 117–136.
- Kincses Á.** – Nagy Z. – Tóth G. (2013): Európa térszerkezete különböző matematikai modellek tükrében, I. rész. *Területi Statisztika*, 16. (53.). évf. 2. sz. pp. 148–156.
- Klemenčić, M.** (1994): Croatia – past and present: Location, position, territory, borders, regions. *Lurralde*, 17. sz. pp. 243–258.
- Kobolka, I.** – Pap, N. (eds.) (2011): *The Western Balkans: European perspective and tradition*. Budapest, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Hungary.
- Koči-Pavlaković, V.** – Pejnović, D. (2005): Polarization of Regional Economic Development in Croatia – Trends and Challenges in a New Geographic Reality. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 67. évf. 2. sz. pp. 5–19.
- Kocsis K.** (szerk.) (2005): *Délkelet-Európa térképekben*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Kossuth Kiadó.
- Kocsis, K.** (ed.) (2007): *South Eastern Europe in Maps*. Budapest, Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences.
- Kolev, B.** – Grozeva, M. (2007): Regional distribution of some demographic and land-use parameters in Bulgaria. In: Kovács, A. D. (ed.): *Regionality and/or Locality. East-Central European Regional Seminar. Budapest–Győr–Kecskemét, 4–8 October, 2006*. Pécs, HAS Centre for Regional Studies, pp. 38–43. (Discussion Papers Specials).
- Konkoly S.** (2006): A Balkán határai kapcsán In: Pap N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Pécs, Lomart Kiadó, PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.
- Konrád Gy.** – Szelényi I. (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12. sz. pp. 19–35.
- Kordej-De Villa, Ž.** et al. (2005): The Spatial Dimensions of Development in Croatia - from Theory to Policy Vacuum. In: Lovrinčević, Ž. et al. (eds.): *Proceedings of the 65th Anniversary Conference of the Institute of Economics*, Zagreb, Institute of Economics, pp. 611–646.
- Kormoss, I.B.F.** (1953): Carte de la population de l'Europe. Extrait de la carte en préparation. II economia. Brussels, Orbis Terrarum Europae.
- Kovács S. Zs.** (2015): Bulgária. In: Horváth Gy. (szerk.): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Budapest, Kossuth Kiadó, pp. 11–47.
- Kovács, Z.** (ed.) 2014: Special issue on Post-Socialist cities. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63. évf. 3. sz.
- Krugman, P.** (1993): On the number and location of cities. *European Economic Review*, 37. évf. 2–3. sz. pp. 293–298.
- Kunzmann, K. R.** (1992): Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 134., pp. 25–50.

- Kurkó I.** (2011): Régiók, regionális diszparitások. In: Benedek J. (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion Könyvkiadó, pp. 429–453.
- Kuttor, D.** (2009): Territorial Inequalities in Central Europe – Spatial Analysis of the Visegrad Countries. *Romanian Review of Regional Studies*, 5. évf. 1. sz. pp. 25–36.
- Leibenath, M.** et al. (2006): *Grenzüberschreitende Raumentwicklung zwischen Deutschland und der Tschechischen Republik (Preshranicni územni razvoj: spoluprace mezi Nemeckem a Ceskou republikou)*. Bonn, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung (BBR).
- Lengyel I.** – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Lewis, D.** – Hugo, P. (2012): Cities in Europe: The new OECD-EC definition. Regional Focus RF 01/2012, DG REGIO, European Commission.
- Lipcsei Charta (2007): Leipzig Charter on Sustainable European Cities. http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/themes/urban/leipzig_charter.pdf
- Losch, A. T.** (1954): *The economics of location*. New haven, Yale University Press
- Lovrinčević, Ž.** – Mikulić, D. (2012): *Croatia – Regional development and social indicators in Croatia*. Washington DC., World Bank.
- Lőrinczné Bencze, E.** (2011): The new dimensions in Croatia-Hungarian interregional relationship. In: Kozma, G. (ed.) *New Results of Cross-Border Co-Operation*. Debrecen, Didakt Kiadó, pp. 65–76.
- Lőrinczné Bencze E.** (2013): Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében. Budapest–Székesfehérvár, Aposztróf–KJF.
- Lőrinczné Bencze, E.** (2014): Hungarian–Croatian Bilateral Co-operations since 1990s. *Prague Papers On The History Of International Relations*, 2. sz. pp. 141–156.
- Lőrinczné Bencze E.** (2015): Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Székesfehérvár, Aposztróf.
- Lösch, A.** (1954): *The Economics of Location*. New Haven, Yale University Press.
- Lukic, T.** – Stojsavljevic, R. – Durdev, B. – Nagy, I. – Dercan, B. (2012): Depopulation in the Western Balkan countries. *European Journal of Geography*, 2. sz. pp. 6–23.
- Magaš, D.** (2003): Contemporary aspects of the geographical regionalization and administrative-territorial organization of Croatia. *Geoadria*, 8. évf. 1. sz. pp. 127–147.
- Magaš, D.** (2011): The Concept of Territorial Organisation of Adriatic Croatia. *Geoadria*, 16. évf. 2. sz. pp. 211–236.
- Máliková, L.** – Klobučník, M. - Bacik, V. – Spislak, P. (2015): Socio-economic Changes in the Borderlands of the Visegrad Group (V4) Countries. *Moravian Geographical Reports*, 23. évf. 2. sz. pp. 26–37.
- Marosi S.** – Sárfalvi B. (1968): *Európa I.–II.* Budapest, Gondolat.
- van der Meer, L.** (1998): The Red Octopus. In: Blaas, W. – Matzner, E. (eds.): A new perspective for European spatial development policies. Ashgate, Aldershot. pp. 9-26.
- Meijers, E.** – Romein, A. (2003): Realizing potential: building regional organizing capacity in polycentric urban regions. *European Urban and Regional Studies*, 10. évf. 2. sz. pp. 173–186.
- Megállapodás a határkeresztező szénhidrogén-szállító vezetésekről (2010.07.22.)

- Megállapodás a közös államhatárt keresztező villamos távvezetékek építésével, üzemeltetésével, fenntartásával, rekonstrukciójával és üzemzavar-elhárításával kapcsolatos együttműködésről (2010.07.22.)
- Megállapodás a Magyar Köztársaság Kormánya és a Horvát Köztársaság Kormánya között az energiaellátás biztonságának növelése érdekében történő együttműködésről (2011.02.08.)
- Megállapodás a Magyar Köztársaság Kormánya és a Horvát Köztársaság Kormánya között a közös államhatár mentén lévő szénhidrogén-előfordulások közös kutatásáról és kitermeléséről (2011.02.08.)
- Megállapodás a Magyar Köztársaság Kormánya és a Horvát Köztársaság Kormánya között a kötelező kőolaj- és kőolajtermék készletek kölcsönös tárolásáról. (2011.02.08.)
- Mendöl T.** (1963): *Általános településföldrajz*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mesić, S.** (2003): *Jugoszlávia nincs többé*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Mežnarić, S.** – Stubbs, P. (2012): Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Croatia. Final Country Report. Bruxelles, European Commission. DG Employment. Social Affairs and Inclusion.
- Miklósné Zakar A.** (2015): Tér-felfogások, terek, régiók Romániában. In: Hardi T. (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában*. Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, pp. 227–278.
- Mladenov, C.** (2002): Population distribution in Bulgaria. In: Horváth, Gy. (ed.): *Regional Challenges of the Transition in Bulgaria and Hungary*. Pécs, Centre for Regional Studies HAS, pp. 20–26. (Discussion Papers Special).
- Mladenov, C.** – Ilieva, M. – Ilieva, N. – Kazakov, B. (2010): Urbanizáció Bulgáriában. *Tér és Társadalom*, 24. évf. 4. sz. pp. 285–300.
- Mumford, L.** (1961): *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York, Harcourt, Brace & World.
- Musil, J.** (1992): Changing urban systems in post-communist societies in Central Europe. Analysis and prediction. In: Enyedi, Gy. (ed.): *Social transition and urban restructuring in Central Europe*. Budapest, European Science Foundation, pp. 69–83.
- Mykhnenko, V.** – Turok, I. (2008): East European Cities – Patterns of Growth and Decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, 13. évf. 4. sz. pp. 311–342.
- Nacionalensztatisticeszkiinsztitut. RepublikaBalgarija. 2011. Population census. Main results. www.nsi.bg/census2011
- Nagy I.** (2013): A régió természeti adottságai és erőforrásai. In: Hajdú Z. – Nagy I. (szerk.) *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, pp. 87–123. (A Kárpát-medence régiói, 13).
- Nagy I.** (szerk.) (2007): *Vajdaság*. Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói, 7).
- Nagy I.** – Romelić J. 2013: Dél-Pannónia regionális sajátosságai. In: Hajdú Z. – Nagy I. (szerk.) *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, pp. 475–531. (A Kárpát-medence régiói, 13).

- Nation, R. C.** (2003): *War in the Balkans 1991–2002*. Carlisle, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College.
- National programa za razvitie: Balgarija 2020. www.strategy.bg
- Nemes Nagy J.** (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember-Település-Régió).
- Nijkamp, P.** (ed.) (1986): *Handbook of Regional and Urban Economics*. Volume 1: Regional Economics. Amsterdam, North-Holland.
- Nordregio (2004): *Espon 1.1.1. project. Potentials for polycentric development in Europe. Final report*.
- Novotný, L.** – Hruška, V. – Egedy, T. – Mazur, M. (2015): Defining rural areas of Visegrad countries. *Studia Obszarow Wiejskich / Rural Studies*, 39. sz. pp. 21–33.
- OECD (2002): Working Party on Territorial Indicators. Redefining Territories: Functional Regions. <http://www.oecd.org/dataoecd/42/60/15181241.doc>
- OECD (2003): Geographic concentration and territorial disparity in OECD countries. <http://www.oecd.org/dataoecd/43/1/15179757.doc>
- OECD (2012): Redefining “Urban”: A New Way to Measure Metropolitan Areas. OECD Publishing, Paris.
- Oudin, B.** (1980): *A város védelmében*. Budapest, Corvina Kiadó.
- ÖIR (2006): *Metropolitan Networking in CenSE backed by North-South Rail Corridors*. Final Report of the Pilot Projects. Österreichisches Institut für Raumplanung, Wien.
- Paasi, A.** (2012): Commentary. Border Studies Reanimated. Going Beyond the Territorial/Relational Divide. *Environment and Planning A.*, 44. évf. 10. sz. pp. 2305–2309.
- Pap N.** (2007): *A Balkán „kis” politikai földrajza*. Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. (Balkán Füzetek, 5).
- Pap N.** – Kobilka I. (szerk.) (2009): *A Nyugat-Balkán*. Budapest, Magyar Köztársaság Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsa.
- Papadaskalopoulos, A.** – Karaganis, A. – Christofakis, M. (2005): The spatial impact of EU Pan-European transport axes: City clusters formation in the Balkan area developmental perspectives. *Transport Policy*, 12. évf. 6. sz. pp. 488–499.
- Parr, J. B.** (2003): *Reinventing Regions? The Case of the Polycentric Urban Region*. Department of Urban Studies, University of Glasgow. Conference Paper on the conference 'Reinventing Regions in a Global Economy' 12-15 April, Pisa.
- Patarchanova, E.** – Kastreva, P. – Kuleva, G. (2012): Classification of the Rural Areas in Bulgaria. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 1. évf. Special Issue. pp. 103–108.
- Pavić, R.** (2008): Contributions for supplement and modification in regionalization of the Republic of Croatia. *Geoadria*, 13. évf. 1. sz. pp. 19–40.
- Pénzes, J.** (2013): The dimension of peripheral areas and their restructuring in Central Europe. *Hungarian Geographical Bulletin*, 62. év. 4. sz. pp. 373–386.
- Petrakos, G.** – Economou, D. (2002): The spatial aspects of development in South-eastern Europe. *Spatium*, 8. sz. pp. 1–13.

- PlaNet CenSE (2006): *Metropolitan Networking in CenSE backed by North-South Rail Corridors. Final Report of the Pilot Projects*. Vienna, Austrian Institute for Regional Studies and Spatial Planning.
- Privredni vjesnik (2015): 400 najvećih hrvatskog gospodarstva 2014. godine. Privredni vjesnik d.o.o., Zagreb.
- Probáld F.** – Szabó P. (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Z. – Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, pp. 159–170.
- Puljiz, J.** – Maleković, S. (2007): Regional Income and Unemployment Disparities in Croatia. In: Fredotović, Maja – Reić, Zlatanm (eds.): *Proceedings of the 7th International Conference on Enterprise in Transition*. Split-Bol, Faculty of Economics.
- Rácz Sz.** (szerk.) (2006): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Pécs, Magyar Regionális Tudományi Társaság.
- Rácz Sz.** (2008a): A várossá nyilvánítás aktuális kérdései és folyamata a hetvenes évektől napjainkig. *Comitatus*, 18. évf. 5. sz. pp. 3–19.
- Rácz Sz.** (2008b): Egy regionális központ modernizációs problémái – Pécs példája. In: Buday-Sántha A. – Zemplényiné Bartha J. (szerk.) *Évkönyv 2008*. Pécs, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, pp. 232–244.
- Rácz, Sz.** (2011a): Regions and towns in the contact zone of the Balkans and the Carpathian basin. In: Halasi-Kun, G. J. (szerk.): *Environmental Protection of Central Europe and USA*. Pécs–Bratislava, Slovak Academy of Sciences Institute of Hidrology – Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies Transdanubian Research Institute – Columbia University, University Seminars, pp. 150–172. (Pollution and Water Resources, Columbia University Seminar Proceedings, 40, 2010–2011).
- Rácz Sz.** (2011b): Déli szomszédsági városhálózatok és hatások. In: Cieger A. (szerk.): *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei 2*. Budapest, Atelier, pp. 211–237.
- Rácz Sz.** (2013): Horvátország makroregionális sajátosságai. In: Hajdú Z. – Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, pp. 38–71. (A Kárpát-medence régiói, 13).
- Rácz, Sz.** (2014a): New Integration Period? Changing Tendencies of the Urban Network in South East Europe. *Deturope*, 6. évf. 2. sz. pp. 46–63.
- Rácz, Sz.** (2014b): Regional Development in Croatia from the Turn of Millennium to the EU Accession. *Regional Statistics*, 4. évf. 2. sz. pp. 87–105.
- Rácz, Sz.** (2014c): Urban network, capital regions and spatial development in the Balkan states. In: Kádár, B. – Lázár, E. (szerk.): *Economic environment changes in the Carpathian Basin*. Konferencia helye, ideje: Csíkszereda, Románia, 2013.05.10–2013.05.12. Csíkszereda: Státus Kiadó, 2014. pp. 206–227. “Selection of papers presented at the conference X. Annual International Conference on Economic and Business”.
- Rácz Sz.** (2014d): A horvát–magyar kapcsolatok néhány sajátosságáról. In: Gasparics J. – Ruda G. (szerk.): *Drávaszög és Szlavónia. Adalékok a horvátországi magyarok nyelvéhez és kultúrájához*. Pilisvörösvár, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, pp. 98–107.

- Rácz Sz.** (2015a): Erdély, Partium és Bánság városainak fejlődése és pénzügyi funkciói a dualizmusban. In: Ricz A. – Takács Z. (szerk.): *A régió TÍZpróbája*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság, pp. 227–239.
- Rácz Sz.** (2015b): Horvátország. In: Horváth Gy. (szerk.): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Budapest, Kossuth Kiadó, pp. 93–107.
- Rácz Sz.** (2015c): Szlovénia. In: Horváth Gy. (szerk.): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Budapest, Kossuth Kiadó, pp. 325–339.
- Rácz Sz.** (2016a): A magyar–horvát határon átnyúló együttműködések sajátosságai és térszerkezeti alapjai. In: Berghauer S. et al. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, pp. 401–408.
- Rácz Sz.** (2016b): Horvátország térszerkezete. *Tér és Társadalom*, 30. évf. 3. sz. pp. 81–104.
- Rácz Sz.** (2017): Main characteristics of Hungarian-Croatian political relations and Cross-Border Co-operations. *Geographica Pannonica*, 21. évf. 1. sz. pp. 54–67.
- Rácz, Sz.** – Faragó, L. (2013): Habitat (urban development). In: Gál, Z. – Lux, G. – Illés, I. (szerk.): *Danube Region. Analysis and Long-Term Development Trends of the Macro-Region*. Pécs, Institute of Regional Studies Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences. pp. 29–34. (Discussion Papers, 90).
- Rácz, Sz.** – Glowacki, W. – Kotula, L. – Kuczynska K. (2008): Carpathian settlement structure. In: Gál, Z. – Rácz, Sz. (szerk.): *Socio-Economic Analysis of the Carpathian Area*. Pécs, Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, pp. 45–61. (Discussion Papers, Special).
- Ramet, S. P.** (2005): Thinking about Yugoslavia: Scholarly debates about the Yugoslav breakup and the wars in Bosnia and Kosovo. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ramet, S. P.** (2006): *The three Yugoslavias: State-building and legitimation, 1918–2005*. Washington, DC, Woodrow Wilson Center Press.
- RAPP (2010): Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010–2014–2020. Abridged version. Belgrade, Republic of Serbia Ministry of Environment and Spatial Planning Republic Agency for Spatial Planning.
- Rašić Bakarić, I.** (2007): Uncovering Regional Disparities – the Use of Factor and Cluster Analysis. *Croatian Economic Survey*, 9 sz. pp. 11–34.
- Rechnitzer J.** (1998): Területi stratégiák. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Rechnitzer J.** (2007): Az európai regionális politika és a városfejlődés. *Magyar Tudomány*, 168. évf. 6. sz. pp. 692–703.
- Rechnitzer J.** (2013): Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. *Geopolitika a XXI. században*, 3. évf. 4. sz. pp. 35–52.
- Rechnitzer J.** (szerk.) (2014): Ipari körzetek, növekedési pólusok, nagyvárosok a közép-európai térben. Tematikus szám. *Tér és Társadalom*, 28. évf. 2. sz.
- Rechnitzer J.** – Smahó M. (2011): *Területi politika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Regions, districts and municipalities in the Republic of Bulgaria 2014. National Statistical Institute, 2016.

- Reilly W. J.** (1929): *Methods for the Study of Retail Relationships*. University of Texas Bulletin, No. 2944.
- Reményi P.** (2009a): *Jugoszlávia felbomlásának politikai földrajzi következményei és a térség városhálózatára gyakorolt hatásai*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola (PhD-értekezés).
- Reményi P.** (2009b): Bosznia-Hercegovina településhálózatának átalakulása – a többszörös, szubnacionális megosztottság hatásai. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 3. évf. 4. sz. pp. 2–11.
- RePUS (2007): Regional Polycentric Urban System – Strategy for a regional Polycentric Urban System in Central-Eastern Europe Economic Integration Zone. Final report.
- Riedlmayer, A. J.** (2002): Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992–1996: A post-war survey of selected municipalities. Cambridge, MA (USA).
- Rogić, V.** (1962): *Fizionomska i funkcionalna regionalizacija Hrvatske*. Zbornik VI. kongresa geografov. Ljubljana, FLRJ.
- Rogić, V.** (1973): Regionalizacija Jugoslavije. *Geografski Glasnik*, 35. évf. 1. sz. pp. 13–29.
- Rogić, V.** (1977): The Changing Urban Pattern in Yugoslavia. In: Carter, F. W. (ed.): *An Historical Geography of the Balkans*. London, Academic Press, pp. 409–436.
- Rogić, V.** (1983): Outline of the conditionally homogenous regionalisation of Socialist Republic of Croatia. *Geografski Glasnik*, 45. év. 1. sz. pp. 75–89.
- Roglić, J.** (1955): Prilog regionalnoj podjeli Jugoslavije. *Geografski Glasnik*, 16–17. évf. 1. sz. pp. 9–20.
- Săgeată, R.** (2004): Models of Political Administrative Regionalisation of the Territory. Bucharest, Top Form.
- Săgeată, R.** (2010): *Regional Development in Romania*. *Geographical Studies*. Sibiu, Lucian Blaga University Press House.
- Sasek Divjak, M.** (2009): Strategic Land Use Planning for Low Carbon Cities in Ljubljana Urban Region. Porto, 45th ISoCaRP Congress.
- Sassen, S.** (1991): *The Global City*. Princeton, Princeton University Press.
- Sassen, S.** (2011): *Cities in a World Economy*. 4th Edition. Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press.
- Sattler, R. J.** (1971): *Europa – Geschichte und Aktualität des Begriffes*. Braunschweig, Limbach.
- Scott, A. J.** – Agnew, J. – Soja, E. W. – Storper, M. (2001): Global city-regions. In: Scott, A. J. (ed.): *Global city-regions: trends, theory, policy*. Oxford, Oxford University Press, pp. 11–32.
- Scott, J. W.** (2013): Territorial Cohesion, Cross-Border Cooperation and the EU's Political Identity A Brief Observation. In: Pálné Kovács, I., Scott, J. – Zoltán, G. (eds.) *Territorial Cohesion in Europe*. Pécs, Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies, HAS, pp. 73–84.
- Scott, J. W.** – Kühn, M. (2012): Urban Change and Urban Development Strategies in Central East Europe: A Selective Assessment of Events Since 1989. *European Planning Studies*, 20. évf. 7. sz. pp. 1093–1109.

- SDSS (2004): The Spatial Development Strategy of Slovenia. Ministry of the Environment, Spatial Planning and Energy, Office for Spatial Development, Ljubljana.
- SeeNews (2015): TOP100 SEE 2015. Sofia, SeeNews.
- SIC! (2006): Sustrain Implement Corridor. Short factbook.
http://www.landesentwicklung.sachsen.de/download/Landesentwicklung/SIC_ShortFactbook_de_060907.pdf
- Šić, M.** (2003): Regional disparities in Croatia. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 65. évf. 2. sz. pp. 5–28.
- Šić, M.** (2009): Impact of the Motorway Zagreb-Split on the Regional Development of Lika. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 71. évf. 1. sz. pp. 87–101.
- Singer, S.** – Lenardić, M. (ed.) (2011): *Regional Competitiveness Index of Croatia 2010*. Zagreb, National Competitiveness Council, UNDP Croatia.
- Singer, S.** – Gable, J. (ed.) (2014): *Regionalni indeks konkurentnosti Hrvatske 2013*. Zagreb, National Competitiveness Council, UNDP Croatia.
- Škuflić, L.** – Botrić, V. (2009): Foreign direct investments in Croatia: regional perspective. *Ekonomski istraživanja*, 22. évf. 3. sz. pp. 9–28.
- Škuflić, L.** – Rabar, D. – Šokčević, S. (2010): Assessment of the efficiency of Croatian counties using data envelopment analysis. *Ekonomski istraživanja*. 23. évf. 2. sz. pp. 88–101.
- Slavík, V.** (1997): The settlement structure of the Slovak Republic during the process of transition. *Acta Universitatis Carolinae*, pp. 235–243.
- Slavuj, L.** – Cvitanović, M. – Prelogović, V. (2009): Emergence of problem areas in the urban structure of post-socialist Zagreb. *Spatium*, 21. sz. pp. 76–83.
- Smith, A.** (1776): An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. London, W. Strahan – T. Cadell. <https://hdl.handle.net/2027/osu.32435073205171> (Vol. 1.)
<https://hdl.handle.net/2027/osu.32435073204638> (Vol. 2.)
- Sokcsevits D.** (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus.
- Stanev, K.** – Martí-Henneberg, J. – Ivanov, M. (2011): Regional Transformations of a State under Construction: Bulgaria, 1878–2002. *Journal of Interdisciplinary History*, 42. évf. 1. sz. pp. 111–134.
- Steuart, J.** (1767): An Inquiry into the Principles of Political Economy.
<http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/steuart/index.html>
- Strategija* (1997): *Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*. Zagreb, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja.
- Sumpor, M.** – Đokić, I. – Žalac, G. (2013): Prospects of Croatian Regions in Western Balkan Territorial Cooperation. In: Pálné Kovács, I. – Scott, J. – Gál, Z. (eds.): *Territorial Cohesion in Europe for the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute*. Pécs, Institute for Regional Studies CERS HAS, pp. 503–516.
- SURS (2009): Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2009. Ljubljana, Statistical Office of the Republic of Slovenia.
- Suvák A.** (szerk.) (2014): Általános keretterv a Dráva-régió számára. DUPLO Magyarország–Horvátország IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program. Pécs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete.

- Szabadkereskedelmi megállapodás (2001. 02. 22)
- Szabó P.** (2008): A térszerkezet fogalma, értelmezése. *Tér és Társadalom*, 22. évf. 4. sz. pp. 63–80.
- Szabó P.** (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 133. évf. 2. sz. pp. 121–134.
- Szabó P.** (2012): Térszerkezeti modell – területszerkezeti ábra. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Térformák, térszerkezetek, térelemzés*. Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék, pp. 187–197. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 16).
- Szabó P.** (2015): *Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Szabó P.** – Farkas M. (2014): Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. *Tér és Társadalom*, 28. évf. 2. sz. pp. 67–86.
- Szelényi, I.** (1996): Cities under Socialism – and after. In: Andrus, G. – Harloe, M. – Szelényi, I (eds.): *Cities after socialism*. Oxford, Blackwell, pp. 286–317.
- Szerződés a Magyar Köztársaság és a Horvát Köztársaság között a baráti kapcsolatokról és együttműködésről (Alapszerződés – 1992. 12. 16.)
- Szigeti E.** (1997): Urbanizáció, városhálózat, várossá nyilvánítás. *Területi Statisztika*, 1. Klsz., pp. 66–82.
- Szymańska, D.** (2005): New Towns in settlement Systems in Central-Eastern European Countries. In: Iraj Etessam; Reza Karbalaeei Nouri; Faraneh Riahi Dehkordi (eds): Publisher: New Towns Development Corporation (NTDC), The Ministry of Housing and Urban Development, Tehran, Iran; pp.187–219
- Taylor, P. J.** (2004): *World City Network: A Global Urban Analysis.*, London, New York, Routledge.
- Taylor, P. J.** (2010): *Measuring the world city network: New developments and results*. Loughborough. GaWC Research Bulletin 300.
- Taylor, P. J.** – Beaverstock, J. V. – Derudder, B. – Faulconbridge, J. – Harrison, J. – Hoyler, M. – Pain, K. – Witlox, F. (eds) (2013): *Global cities. Critical Concepts in Urban Studies*. London, Routledge.
- Thünen, J. H. von** (1826): Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Perthes, Hamburg. [English Translation: The Isolated State. Oxford, Pergamon Press, 1966].
- Tošić, B.** – Đorđević, J. (2004): The settlements of the Belgrade region. *Geographica Pannonica*, 8. sz. pp. 43–46.
- Todorova, M.** (1997): *Imagining the Balkans*. New York–London, Oxford University Press.
- Turok, I.** – Mykhnenko, V. (2007): The trajectories of European cities, 1960–2005. *Cities*, 24. évf. 3. pp. 165–182.
- Valér É.** (1980): A várossá válás kritériumai. *Területrendezés*, 9. évf. 3. sz. pp. 16–18.
- Varga A.** (2009): Térszerkezet és gazdasági növekedés. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varga A.** (2003): Thünen és az „Új Gazdaságföldrajz” térgazdaságtana. In: Barancsik J. – Oroszi S. – Varga A. (szerk.): *Tanulmányok Zinhober Ferenc Professor emlékére*. Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, pp. 87–98.

- Varjú V.** (szerk.) (2014): *Napelemes energia és környezet. A napelemes energiatermelés komplex feltételrendszere Magyarországon, a magyar–horvát határtérségben, és letek a globális térből.* Pécs, Osijek, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Sveuciliste Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Elektrotehnicki fakultet.
- Veres V.** (2011): Népeség és népesedés. In: Benedek J. (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom.* Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion Könyvkiadó, pp. 127–167.
- Vision Planet (2004): Strategies for Integrated Spatial Development of the Central European Danubian and Adriatic Area. INTERREG IIC.
- Vitali, S.** – Glattfelder, J. B. – Battiston, S. (2011): The Network of Global Corporate Control. PLoS ONE 6(10): e25995.
- Vízummentességi megállapodás (2000. 05. 22.)
- Vresk, M.** (1995): Regionalna struktura Hrvatske. Socioekonomske osnove strukturiranja. *Geografski Glasnik*, 57. évf. 1. sz. pp. 55–70.
- Waterhout, B.** (2002): Polycentric development: what is behind it? In: Faludi, A. (ed.): *European Spatial Planning.* Cambridge, MA, Lincoln Institute of Land Policy, pp. 83–103.
- Weber, A.** (1929): *The theory of the location of industries.* Chicago, University of Chicago.
- Woodward, S. L.** (1995): *Balkan Tragedy.* (Chaos and dissolution after the Cold War.) The Brookings Institute, Washington DC.
- WUP (2010): *World Urbanization Prospects, the 2009 Revision.* New York, United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division.
- WUP (2014): *World Urbanization Prospects: The 2014 Revision.* New York, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Zeković, S.** (2009): Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia. *Spatium*, 21. sz. pp. 27–38.